

REPUBLIKA

MJESEČNIK ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST
I DRUŠTVO

KAZALO

Vesna Parun (10. IV. 1922. – 25. X. 2010.) / 3

Cvjetko Milanja: Janko Polić Kamov kao feljtonist / 4

Zvonimir Majdak: Tri priče / 15

Toma Podrug: Pjesme / 28

Tema broja:
NOVO KAJKAVSKO KAZALIŠTE

Marijan Varjačić: Kazalište i jezik / 34

Hans-Georg Gadamer: Domovina i jezik (1992) / 54

*Hotimir Burger: Osujećena tvorba odnosa i smijeh i plač u Helmutha
Plessnera / 60*

Miroslav Međimorec: Životna priča Janka Žnidarića / 73

Branka Jagić: Pjesme / 91

UMJETNOST • KULTURA • DRUŠTVO

Franjo Zenko: *Sukob oko modernizma u novoskolastičkoj filozofiji i teologiji* / 98

KRITIKA

Ivica Matičević: *Dürerovski bakrorezan* / 113

Branimir Bošnjak: *Zbilja kao višeznačni mozaik sudbina junakinja romana* / 115

Alen Biskupović: *Kritika svima, a ne samo njima!* / 117

Antun Pavešković: *Fusnote ljubavi i zlobe (55)* / 119

Kronika DHK (*Anica Vojvodić*) / 121

Vesna Parun

(10. IV. 1922. – 25. X. 2010.)

KORALJ VRAĆEN MORU

Vraćam ovaj skerletni obruč sunca, tu zvijezdu zemlje u zrcalu mora,
utjelovljeni vid života koji se ne da iščupati, koji raste
u naseobini živog podmorskog korijenja i velikih, nepomičnih riba,
vraćam što uzeh na početku da se okitim kao biljka za svečanost ljudi i
proljeća

pred jutarnjom ikonom svjetlosti i vjetrovima iz daljine,
vraćam sjeme života, taj crveni granati cvijet
što nije ni kamen ni školjka ni so ni loza ni klica
a živi i raste i može da postane brdo i ostrvo.
Vraćam svoju mladost i svoju smrt i sve što učini drvo od jutra do večeri,
vraćam lađe na pučinu i ptice na kopno,
potoke u djetelinu, gnijezda u kovčege svjetlosti na istoku,
nježnost gorkima i zbunjenima, hrabrost skupljenima na polazak,
samoću zalutalom mjesecu, tugu stadima iz praskozorja planinskog,
vraćam kolijevku u more, razdvajam vatru u dva kremena
i nastavljam da koračam nepoznatim putovima moga života
koji je preuzet od hoda zvijezda i od obilja tišine.

Cvjetko Milanja

Janko Polić Kamov kao feljtonist

1. Feljtoni kao autorska legitimacija Polića Kamova

Kada se raspravlja o književnom djelu Janka Polića Kamova najčešće se uzima u obzir njegovo pjesničko, prozno i dramsko djelo. Ostale književne vrste i žanrovi uvažavaju se samo „usputno”, kad treba argumentirati koju od teza njegovih dominantnih preokupacija u trima književnim vrstama (poeziji, prozi, drami). Međutim, pisma Polića Kamova bratu Vladimiru kapitalan su prinos upoznavanju autorove ne samo građanske biografije, nego i antropologije kao i umjetničke radionice, i uopće ideje umjetnosti i književnosti, kao što su feljtoni nezanemariv prinos njegovoj kritičkoj analizi različitih područja, od kulturnoga, društvenoga, političkoga, pače i gospodarskoga, s jedne strane, kao što su, s druge strane, ujedno i prinos upoznavanju njegove ideje društva, kulture, hrvatske i europske, a u mnogome i tumačenje vlastite ideje književnosti. Vrhu toga on u feljton, osim tradicijskoga modela (od Jorgovančića, preko Šenoe, a posebno Matoša), unosi i svoj prepoznatljiv autorski rukopis – od paradoksa, paroksizma, ironije i sarkazma do elemenata koji na prvi pogled odudaraju od njegove poezije i proze, kad nudi natuknice o smislu književnosti, njezinoj funkciji, modelu reprezentacije, ideji mimetizma, koji je na tragu od realizma, naturalizma do futurizma. Međutim, paradoks, koji je na prvi pogled uočljiv, u znatnoj mjeri iščezava ako se ima na umu Polića Kamova ideja svijeta i filozofija života koja je u biti negirala „zatečenu” sliku svijeta, povijesti, društva, kulture i umjetnosti, dakle sasvim određenoga civilizacijsko-kulturnoga modela, upravo u ime „zbiljske realnosti”, dostojne modernoga čovjeka na pragu dvadesetoga stoljeća.

2. O definiciji feljtona

Feljton je književni, prozni, a može biti i stihovani feljton, kao i feljtonska poezija, kao i roman-feljton, žanr koji gaji žurnalistički stil ne samo zato što se obično objavljuje u dnevnicima i tjednicima na posebnom, grafički označenom mjestu („podlistku”), nego ponajprije zbog toga što popularno-znanstvenim i zabavnim opisom izlaže različite teme iz društvenoga, političkoga, znanstvenoga, kulturnoga, književnoga, zabavnoga, umjetničkoga, sportskoga i drugih sfera života i djelatnosti, koje su obično u središtu zanimanja različitih vrsta javnosti, pri čemu osim informacije nastoji podučiti, ali i narugati se. Njegov je stil uvjetovan kraktoćom teksta, što znači da valja biti „jezgrovit i duhovit” (Ujević, SD, XIII, 1965:248), da je primjeren „svačijem ukusu” (Hauser, 1966:227), uvijek s neskrivenom intencijom da provocira.

U različitim razdobljima feljton je imao veću ili manju pomodnu popularnost, kao primjerice u poznatom francuskom listu *Le Journal des Débats* početkom 19. stoljeća, a svoju ogromnu popularnost je stekao *Tajnama Parisa* E. Suea. Taj list su čitali i hrvatski autori i kritičari (primjerice Jakša Čedomil se poziva na njega), pa su i sami pisali društveno-političke i kulturno-književne feljtone (od Senoe, Jorgovanića, Matoša, Polića Kamova, preko Ujevića, S. Šimića, do Krkleca), te je time zadobio karakteristike kronike.

Tematizirajući polje zanimanja za suvremeni život, u različitim njegovim oblicima, a najčešće za stereotipe i ekscentričnosti, što je danas preuzeo „žuti” tisak, razvijao se feljton upravo s obzirom na spektar tema, te dospio u medije (radio i televiziju). Svojom u biti kozerijskom i flanerskom matricom feljton je impresionistički uradak s atraktivno-zabavnim, lakim pričanjem i ćaskanjem, kako ga i Polić Kamov implicite određuje, pa s obzirom na navedene značajke strukturno ujedinjuje književne narativne postupke kratke priče, putopisa, novinske obavijesti, neobvezatna i nepretenciozna ćaskanja, nerijetko s humorističkim tonom, a uglavnom usmjerena na efekt, u Polić Kamova na antitetičnost i šok. Tako feljton, imajući u vidu novinskoga čitatelja, ponajprije zadovoljava njegove želje – sentimentalne, humoristične, senzacionalističke, lascivne, intrigantske, „žute”, nerijetko se pretvarajući u ispraznu rafiniranu „virtuoznost bez stožera, trijumf prosede” (Ujević, isto). To ne znači da feljton u svojoj boljoj varijanti ne zna biti informativan, popularan, posebno u razmatranju aktualnih znanstvenih i društveno-političkih te povijesnih zbivanja, ili pak kad za temu imaju umjetnost, i u biti su subjektivno, ali kritički argumentirano pisano, kao u Matoša, Kamova, Ujevića, Krkleca, koji su i sami pridonijeli definiciji i opisu žanra.

Tako Matoš, iako nije poput Ujevića nastojao opisati karakteristike toga žanra, ipak u karakteriziranju putopisa dodiruje se i nekih elemenata značajnih za feljton, pa tako naglašava psihologiju i slikanje, vjerodostojnu informaciju i šaljivost, fantastičnost i realističnost, pripovijedanje i poetizaciju (Matoš, 1911.). Ujević, pak, u svom opširnijem članku-feljtonu *Ulomak pod-*

liska protiv podliska (SD, XIII:247-255), iako u stvari daje svoje negativno mišljenje o tom žanru, ipak vrlo dobro naznačuje njegove temeljne značajke, mada ih zapravo ironizira. Kad veli da feljton valja biti jezgrovit i duhovit, Ujević to brzo podvodi pod matricu kulture smijača, što ne može, prema njemu, biti temeljna odrednica kulture, jer kultura treba biti „duboka, produbljena, osjećajna” (isto: 253). Pritom Ujević jamačno zaboravlja da su Rabelais i Bahtin pokazali da je kultura smijača itekako kultura. A blistave efekte, nastavlja Ujević, svodi na kavanske doskočice, te ga upravo kavanska priroda onezbiljuje, pa umjesto da vrši svoju informativnu dužnost, on se uživljuje u harlekinskoj samodopadnosti. Ujević želi ublažiti svoju osudu pa ističe kako on ustaje „samo protiv idolatrije feljtonskog žanra i obrtanja u ljestvici književnih vrijednost” (SD, XIII:251), buneći se načelno protiv unižavanja književnosti kao takve.

3. Tradicija hrvatskog feljtona prije Polića Kamova

Domaća tradicija prije Polića Kamova od Šenoa, Jorgovanića, Kovačića do Matoša pokazuje zanimljivu genezu feljtonskoga žanra unutar prozne vrste, koji se karakterizira osim uobičajenih strukturnih česti – feljtonski eklektizam, šetalački pogled autora i sudionika, dakle element putopisna žanra, „sinoptičko” gledanje, stilska lepršavost, društveno-kritičke opaske, već zarana smjelošću parodiranja (Mažuranićeva spjeva, u čemu se ogledalo više autora), lirska „zastranjenja”, aktualne društveno(-prosvjedne) kritičke opaske, do starčevićansko-pravaškoga kinizma i ruganja, primjerice u Kovačića kao i samoga Starčevića, kod kojih je on često prelazio u polemički obračun.

Iako je prema sudu stručne kritike Vukotinović začetnik toga žanra u novijoj hrvatskoj književnosti, a Vraz i Starčević također su bili „na rubu” žanra, ipak se Šenou može s punim pravom smatrati prvim značajnim hrvatskim feljtonistom. On je svoj rad počeo u razdoblju boravka u Pragu, odakle šalje dopise *Pozoru* („Dopisi iz Zlatnog Praga”), koji su u tematskom rasponu od onodobnih političkih prilika, posebno u Češkoj, prema kojoj Šenoa gaji simpatije, rusko-poljskog odnosa, stanju hrvatskih prilika, od pitanja zadruga do ženskog pitanja, o književnim i kulturnim problemima, navlastito od vremena kad postaje član redakcije. Taj je rad, uz to što je bio u funkciji prosvjeđivanja i osvješčivanja nacionalnog ponosa, omogućio Šenoi književno „vježbanje”, poglavito u stilu, od uočavanja problema, lakoće izlaganja, do duhovitog poentiranja. U seriji *Zagrebulje* (1866/67) on je već skeptičniji, što je i normalno, jer su one „oštra slika intimnog zagrebačkog života” (Barac, 1926:20), dakle slika suvremenoga malograđanskoga života. Šenoa također u feljton značajnije uvodi kategoriju pejzaža (zagrebocentrizam), što će kasnije posebno njegovati i Matoš, koga se može držati njegovim učenicom. U drugoj pak seriji *Zagrebulja* (*Vienac*, 1877-1880) Šenoa je više usredotočen na aktualne kulturne probleme, koja serija završava apoteozom Zagrebu nakon potresa koji ga je zadesio 1880. godine.

Nastavljači Šenoini koji gotovo istovremeno počinju pisati jesu Rikard Jorgovanić i Ante Kovačić. Dok je Kovačić odviše zarobljen pravaškom stekliškom strašću, pa su mu feljtoni polemičko ruganje i ismijavanje, Jorgovanić, čija je feljtonska produkcija bogata, odlikuje se narativnošću, o čemu nas sam metateksno i autopoetički uvjerava. I njegova je nakana prosvjetiteljsko-odgojna, dakle etička i podučna, pa nastavlja sa Šenoinim „uljepšavanjem stvarnosti”, dok su mu teme, slično, političke, zagrebocentrične, kulturne i književne (kazališne). Stilom se njegovi feljtoni karakteriziraju pripovjednošću, kozerskom dosjetkom, duhovitošću, kronikalnošću, anegdotalnošću i sažetnošću, te humornošću, pače grotesknošću, značajnom i za njegove neke fantastičke novele (*Stela Raiva*), sve u cilju da zabavi i pouči (usp. Šicel, 1990:69-92).

Matoš, kao pisac feljtona, unosi u žanr osvježenje na tematskom i stilskom planu. Odnosi se to prije svega na kategoriju pejzaža, njegovu estetizaciju i svojevrstu mitizaciju, kao i na kritički odnos prema hrvatskoj stvarnosti, te humoru i ironiji. U stilskoj fakturi Matoš koristi koliko realistički prikaz fenomena, toliko i metaforizacijsko-simbolizacijsko sjenčenje, što podrazumijeva, s jedne strane, impresionistički trenutni zanos, a s druge strane metonimijsko-metaforičko transponiranje. Naime, iako je Polić Kamov odrastao neovisno od Matoša, koji je govorio da je Kamov njegov učenik, i nekako „paralelno” s njim, može se reći da se oni podudaraju u nekim segmentima. Kao i Matoš, Polić Kamov u svoje feljtone, i djelo uopće, u znatnoj mjeri upleće autobiografsko ja, koje je u tom smislu središnji „lik”, potom sklonost poantiranju, samo što je ono u Polića Kamova više paroksističko i paradokсно, nadalje je Kamov sklon anegdotalnosti, najčešće utemeljenoj u kakvoj stvarnoj zgodi provokativne i skandalozne naravi, te kritički stav prema tradicionalnoj slici Hrvatske, njenoj povijesti, njenih institucija i njene kulture. Međutim, dok je Matoš više sentimentalno vezan sa svojom Croatijom, Polić Kamov je jamačno anarhoidno-futuristički radikalniji, skloniji dekonstrukciji a ne pozlati.

4. Književna kritika o feljtonima Janka Polića Kamova

Dosadašnje kritičke opaske o feljtonima Janka Polića Kamova nisu tako brojne kao što su primjerice o njegovim dramama, pjesništvu ili prozi. Pače, niti monografije koje su se pozabavile njegovim književnim opusom (Popović, 1970., Gašparović, 1988.), osim Kisićeve (1985:171-188), uglavnom se nisu osvrnale na Polićeve feljtone. Pa ipak, već je 1907. Milan Marjanović u kraćem osvrtu na te godine tiskane četiri knjige Polića Kamova, primijetio tu eruptivnu prirodu, ali da baš „najtrezniji i najstvarniji su doista njegovi rimski dopisi u *Pokretu*” (Marjanović, 1907:702), jer su pisani „lijepo s poletom i punoćom stila” (isto), s temama koje su usmjerene prema kulturnom i društvenom životu, dakle stvarnosti. Marjanović je još jednom, u kratkoj bilješci

u povodu knjige *Časkanja*, ponovno pohvalio živahnu neposrednost, temperament, sarkastičnost, grotesknost, ali se suprotstavlja Čerininu namjernom preuveličavanju, te ističe kako je u feljtonima Polić sredeniji, i kako je on, uz Matoša, naš „najbolji i najblistaviji reprezentant ove vrste literarnog žurnalizma” (Marjanović, 1914:174.).

Kad se već spominje Matoš, valja reći da je on, uz poznati članak o Polić Kamovljevoj lirici, u kome je s aspekta svog estetičkog programa kritički i negativno ocijenio Polićevu liriku, u povodu smrti Polića Kamova napisao topao članak u kome naglašava kako je esej i novinski feljton upravo onaj žanr u kojemu je u „posljednje vrijeme tako sjajno uznapredovao da je u njemu *Pokret* izgubio najbriljantnijeg kroničara mlađe generacije” (Matoš, SD, XII, 1973:209), dakle već izgrađena, osobnoga, originalnoga stila. I Parmačević hvali Polić Kamovljeve feljtone radi izgrađenijega stila i radi „velike sposobnosti opažanja” (Parmačević, 1907:283). A u povodu izlaska knjige *Časkanja*, i on zamjera Čerini „zapjenušanost” i svođenje Kamova na futurističku ekstravaganciju, te nadopunjuje svoje opaske o Kamovljevim feljtonima, ističući duhovitost, plastičnost prikazivanja, individualnost pristupu predmetu i temi o svim pojavama našega života, lapidarnom glosiranju, te, što nam se čini lucidnom opaskom, da je Kamovljev stil dramski, scenski, s brzinom, pokretom, propinjanjem, padanjem, istrčavanjem, utrčavanjem (usp. Parmačević, 1914:380-382). Riječ je, dakle, o stilu punom dinamizma, „skoka” ne samo iz predmeta na predmet, nekoga motiva na neki drugi, nego iz jednog modusa u drugi, iz opisa događaja, pojave, na fantazizaciju i imaginacijski „višak”, koji upravo legitimira Kamovljevu vitalističku energiju.

Najranija i najznačajnija je impresionističko-feljtonska kritika Vladimira Čerine u povodu knjige koju je sam uredio, *Časkanja* (1914), i za koju je napisao zanimljiv predgovor, već umnogome u znaku njegove tada fascinacije jugonacionalizmom i njemu primjerena barbarizma naime, pa ako ga je trebalo argumentacijski poduprijeti i talijanskim primjerima o kojima piše Polić Kamov. Te nas Čerinine ideje ovom prigodom neće zanimati, nego pak samo onaj dio koji se odnosi na Polić Kamovljeve feljtone. Definirajući Polića kao biće krajnosti, točnije bi bilo reći biće antitetičnosti i kontrarnosti, Čerina želi apostrofirati tezu kako je Polić Kamov opterećen bolešću, kako je „pregolemog znanja” (str. XII), što neće biti posve točno, jer i sam Polić Kamov u pismima bratu Vladimiru stalno izražava želju za putovanjima kao „metodom” stjecanja znanja i proširivanja vidika, kako je on, nadalje, ljubitelj velikog grada jer je takav grad „simbol Velikog Svenereda” (str. XI), dakle destrukcije reda. Iz toga proizlazi da je i Kamova odlikovala *razbarušenost*, gotovo kao metoda. Kao uzavrela nerv, kao skeptik, Kamov je eminentni primjer stirnerijanskoga modernog čovjeka. Pronalazeći u Kamovu višak energije, strast za kaotičnim i demonskim, napuljsku buntovnost, Kamov je feljtonima dao „paradoksalnu, ekscentričnu, feljtonističku, fragmentarnu i ujedno elegantnu i laku poeziju u prozi” (str. XV).

Ta časkanja, kako ih Čerina imenuje, umnogome pogađajući i Polić Kamovljevu nakanu, nisu opširnije studije ili eseji, nego „trenutna filozofija”, pa ih Čerina i karakterizira kao „ekscentrični modernizam”, odnosno tip „futurističke žurnalistike” (str. XX), što je – držimo – dobro pogođena značajka, i dalje pojašnjujući bitne karakteristike: „Brbljarije su koje se začimaju baz plana i svršavaju bez reda, u kojima je misao vodilja decentralizovana, a logika dignuta u zrak, razbijena. Kozerija i feljtonizam je despecijalizacija struke i nauke. Bacaju se riječi i rečenice, opaske, dojmovi, bilješke, misli, usporedbe, sudovi, sve se prikazuje i iznosi lako, kavanski, brzo, kroz pjenu, u hrpi, zgužvano, bez reda, zabrblijano” (str. XX). Jasno je da Čerina želi istaknuti misao kako je Kamovljeva književna misao usidrena u životnom, organskom, u vitalističkim resursima, u *biosu*, ali i *zoou* (Agamben, 2006.). Zato je i stil sukladan tomu, živ, rastrgan, duhovit, pun paradoksa, bizarnosti i ekscentričnosti, ciničan, humorističan, i kreće se logikom cirkusnog cik-cak skokovitog slijeda i razvitka. U tome je blizak De Amicisu (*Svačija kola, Pariške uspomene*), kojega je inače cijenio, kako smo već istaknuli. Zato je, prema Čerini, upravo u feljtonistici i kozeriji Polić Kamov to što jest, jer i u ostalim žanrovima on ima sličan pripovjedni, stilski postupak.

Kasnije su opaske o feljtonima Polića Kamova bile ili na tragu isticanja Matoševa modela feljtona, s prednostima i manama (Kozarčanin, 1938), ili su se dvojila oko žanrovke pripadnosti (M. Polić, 1951), dok su Kisićeve opaske sintetizirale dotadašnje rezultate, te istaknule „lakoću izražavanja, iskričavost duha, izoštrenost zapažanja, bogatstvo asocijacija” (Kisić, 1985:171). Glede tema Polić Kamovljevih feljtona Kisić također ističe da su oni iz područja društvenoga, političkoga, religijskoga, kulturnoga, graditeljskoga, književnoga, te da je to Kamov često uspoređivao s hrvatskim prilikama, dok mu se stil odlikovao ironijom, hiperboličnošću.

5. Strukturni model feljtona Janka Polića Kamova

U četvrtoj knjizi Kamovljevih sabranih djela, koja nosi naslov *Članci, feljtoni i pisma*, i koju je priredio Dragutin Tadijanović, sabrano je sve ono što vrstno i žanrovski ne pripada pjesništvu, dramama, novelama i romanu. U dijelu koji donosi članke i feljtone, mogu se prepoznati različiti prozni žanrovi – putopisi, književna kritika, članci o društvenim i kulturnim pojavama, i feljtoni u užem smislu riječi. No, osim nekoliko izrazito književnih kritika (o Turiću, Kranjčeviću, Radoševiću, Poeu, koji ovom prigodom ostaju izvan našega zanimanja, a inače su u žanru književne kritike zanimljivi, jer je autor već imao izgrađenu metodu), ostali su napisi feljtoni, jer im je i osnovna nakana da informiraju, pouče i zabave. Pače i ono nekoliko putopisa, kao i kritika, u mnogim elementima koriste strukturne segmente feljtona. Iako je Polić Kamov te uradke pisao ponajprije iz financijskih razloga, kako bi naime priskrbio

odgovarajuća sredstva za daljnje putovanje i upoznavanje europskih zemalja, gradova i kultura, o čemu svjedoče njegova pisma upućena bratu Vladimiru, ali i urednicima, oni su zanimljivi iz višestruka razloga – *predmetom* koji je u središtu trenutne pažnje autora, elaboracijom tog predmeta i *načinom izlaganja* (stilom), autorskim *stavom* prema problemu koji taj predmet implicira ili ga otvoreno iznosi, čestim *usporedbama* hrvatske stvarnosti (nekog elementa društva, kulture, uljudbe, itd.), te poglavito *idejama* – društvenim, političkim, kulturnim, književnim, te svjetonazornim.

Tema, predmet njegova zanimanja mogu biti kakvi skandalozni događaji, određeno stanje duha, kakva književna, društvena ili kulturna inicijativa, događaj ili rezultat, sve ono što drži da će biti zanimljivo hrvatskom čitatelju (ili čitatelju *Pokreta*, za koji je najčešće pisao). Tako u krug interesa Polića Kamova ulaze od tada popularna psihijatrijska kretanja, čiji je središnji „lik” Lombroso, i njegova terija o elementima koji određuju prirodu zločinca ili genija, odajući priznanje njegovoj „pozitivističkoj” (statističkoj) metodi, što se često zaboravlja u simplifikacijama Lombrosa. Međutim, Kamov se ne iscrpljuje u pukom nabranjanju psihoanalitičkih činjenica, nego mu osnovne ideje Lombrosa služe kako bi ukazao na složenost problema „genija” ili „delinkventa”, dakle na antropološki, sociološki i pravni aspekt, da bi na kraju poentirao mišlju o „čarobnom lumpu Poeu ili genijalnom epileptiku Dostojevskom” (Polić Kamov, 1984:9). Vrijedno je upozoriti da u vrijeme kad se upoznae s teorijom Lombrosa, i piše o njoj, Kamov piše svoje novele i roman pod vidljivim utjecajem toga talijanskoga genijalnog psihijatra, koga inače često pojednostavnjuju. Slično će biti inspiriran za svoje samostanske drame istinskim događajima o kojima izvješćuje u tekstu *Protiv moralne malarije, te Pošast*.

Istaknuli smo da Polić Kamov piše tekstove koji su nalik putopisu, pače neke i Ježić uvrštava u svoju knjigu hrvatskih putopisa 19. i 20. stoljeća. Međutim, on se ne zadovoljava pukim gledanjem i ležernim pričanjem vidljivoga, uz neke kulturne reminiscencije, nego mu to služi kako bi ponudio svoje oštre i kritičke zamjedbe, bilo da želi skicirati formu mentis Venecijanca (ili Fijumanke), društvenu stvarnost „dviju Italija”, juga i sjevera, mafije i esteti-zanstva, odnosno, kako Polić Kamov ističe, riječ je o „rođenim delinkventima i rođenim artistima” (str. 14.). Često se Polić Kamov usput dotiče i ekonomskih, demografskih, pače agrarnih pitanja, posebno kad obrađuje teme i pojave iz južne Italije, te kad referira o talijanskim književnicima koji su te teme obrađivali (Verga, *I Malavoglia*).

Dapače, u prikazu jedne knjige (Niceforo, *Nord – Sud*) Polić Kamov društvenu sliku Italije segmentira na slijedeći način: najprije podastire skicu o „dvije psihologije” – sjevernjaka i južnjaka; potom element prehrane, u smislu socijalno-financijske činjenice, slijedi život, i to u sferi intelektualnoj, dakle, kulturnoj, i u sferi etičkoj (moralnoj), potom se niže segment o ekonomskom i agrarnom stanju, a završava demografskom slikom. A tu sliku u drugom

članku (*O bogatstvu Italije*) nadopunjuje uvidom u novčano i porezno pitanje, uvozu i izvozu. Posebno je Polić Kamov sklon egzaktnim podacima (*Roma*). I opet mu takva slika služi kako bi na kraju članka, u post scriptumu, komparirao stanje u Hrvatskoj i svoj osobni razlog upravo takvoga pisanja. Pa i svoju svjetonazornu ideju koja ga legitimira kao simpatizera socijalne revolucije (kao i Enrico Ferri, o kojemu isvještuje, i koji je jedan od najinteligentnijih Lombrosovih učenika), iako ističe tezu da se protiv prevrata „može uspješno boriti samo slobodoumošću” (*Utisak jednog stiska*, str. 188). Pa ipak će u povodu godišnjice Srpanjske revolucije kontekstualizirati geste relucionarnih gibanja (terorizam, fanatizam, divljaštvo) unutar sličnih malformacija (a jedna je i katoličanstvo koje je, slično, unakazilo duševni život naroda) koja su naprosto iznudila ta kretanja, isticati slobodoumlje kao prvi uvjet preporoda, slobodu tiska, savjesti, vjeroispovijesti, autonomiju školstva, sve u cilju za borbu – „ustavnu, ljudsku, dostojnu našega vijeka” (*Klin se klinom izbija*, str. 244).

Ne zapaža Polić Kamov samo u spektru društveno-gospodarskoga života tehničke elemente, nego on u jednom od svojih boljih feljtona, *Pod aeroplanom*, kao pravi sljedbenik futurizma, glorificira tada popularan tehnički izum – avion, suprotstavljajući gmaza (zemlju) spram ptice (zrakoplov) kao realizaciju energije, kojemu je čak i automobil „tek sluga” (str. 183), iako Kamov voli Torino sa smradom automobila, jer je smrad „miris napretka” (str. 195). Možemo se upitati zašto je Kamov oduševljen tehničkim predmetima (avionom, tramvajem, pače i biciklom). Ponajprije na razini osobnog doživljaja on mu je sinonim dojma „blaženstva posmijeha nevinosti, slobode” (str. 183), na razini vremenske protočnosti tehničko skraćuje i zgušnjuje vrijeme („Stoljeća bivaju godine i živimo na sekunde”, str. 184), nadalje tehničko postaje motiv i tema pjesništva (futurizma – Marinetti, Buzzi). No, u Polića Kamova se osjeća „nostalgija početka”, jer predviđa da će se u budućem zračnom prometu avijatičar izjednačiti sa šoferom, odnosno kočijašom, pa će se tako „let orlova poniziti na lijetanje komaraca” (str. 185).

Način izlaganja, stil. Unatoč činjenici što sam feljton kao „zadana” struktura određuje način iskazivanja, u smislu kako smo definirali žanr feljtona na početku našega rada, u Polića Kamova se nerijetko mogu naći one značajke koje rese i ostale vrste i žanrove koje je pisao, a poglavito je tu riječ o apsurizmu, paradoksu i paroksizmu, ironiji i groteskizaciji, ovdje i o beletrizaciji znanstvene činjenice, odnosno paradoksnog poetizaciji (cit str.10) – iako mu se ponekad „podkrada” i gotovo matoševska poetizacija kakva pejzažnog prizora, kakva stanja, posebice u tekstovima koji su, žanrovski, više putopisi, što je dokazom da se Polić Kamov nije mogao lako osloboditi temeljne značajke hrvatske moderne, njena *esteticizma*. Na temelju stilski tako iznesena predmetnoga sloja obično slijedi *gnomska* poruka, koja je upravo zbog takva načina iskazivanja, eliptičnosti, vrlo efektana, a nerijetko paroksizmom i paradoksom u biti „poništava” ranije estetizanstvo. Ta autonegacija dio je

Kamovljeva projekta, koja time ipak potpuno ne briše estetizanstjke efekte, iako ih rastače autonegacijom; i jedno i drugo je konstitutivno u ideji književnosti. Uostalom, Polić Kamov izravno za sebe kaže: „vodenost moje stilistike i labavost mojih argumenata” (str. 96.), ali se opravdava da je tomu uzrok kaotičnost stvarnosti. Nadalje, za svoje teze Polić Kamov moli čitatelja da bude dovoljno neozbiljan pa da ozbiljno shvati ono što on piše, što je opet primjer paradoksa. Kada bismo Polića Kamova željeli kontekstualizirati unutar europske tradicija mišljenja, takav kinički um dao bi se protumačiti u tradiciji od Sokrata do Sloterdijka.

Usporedbu s hrvatskom stvarnošću Polić Kamov izvodi kad u vlastitom furoru, skicirajući određenu antropološku, sociološku, kulturnu paradigmu Italije, kao i autora koji su pisali o tim fenomenima (Ferrero, Barilli), zalažući se za umjetnost koja je „istinita, iskrena i prirodna” (str. 14), naglo uspoređuje stanje hrvatskog društva u nekom od tih segmenata, dakako na štetu hrvatske stvarnosti. No, on nerijetko tada „sklizne” i na ono što određuje njegov program pisanja, koncept što ga je postupno ostvarivao, kao primjerice ideja psovanja i pljuvanja, rušenja, gotovo do eksplicitnosti programa: „Nihilizam rad života, uništavanje rad stvaranja i krv rad samilosti!” (*Iz Venecije*, str. 16). To je, opet, sa svoje strane u skladu i s preuzetom bodlerovskom idejom „estetike ružnog”, što ističe u povodu De Amicisova djela *Ricordi, Memorie*: „Rugobom dakle izazvati čuvstvo nečeg – lijepoga” (*Jedna neugodna notica*, str. 17.), pri čemu opet inzistira na životnoj zrcalnosti književnoga djela. I ovdje Polić Kamov koristi nestručan prijevod De Amicisa na hrvatski jezik, kako bi svoj žalac uperio protiv hrvatskog kulturnoga modela „poljepšanja” stvarnosti, što je očita aluzija na Šenoinu kategoriju „uljepšana realizma” i uopće na takvu tradiciju.

Vrhunac je humoroga, ali i tragikomičnoga ocrtavanja formae mentis tip „dobre mame Riječanke”, posebice njene iskvarene talijanštine („Ma ši! El že ašaj divertente”). Dakle, najčešće Kamov određenu zgodu, činjenicu koristi kako bi prisposodobio stanje njegova vremena u Hrvatskoj, društvu, kulturi, književnosti. Dotičući se toga sindroma i u članku *U znaku – gnjavaže*, on radi tipologiju „zabadala” prema „gnjavatoru” i kontekstualizira to na hrvatsku stvarnost, čemu je posvećen zapravo čitav tekst, konstatiravši kako je to „naša hrvatska tragedija” (str. 213), pa to gotovo stenogramski nabraja, završavajući, opet, *pro domo sua*: naše je prokletstvo jednoličnost, odgoj pak cjepidlačan, a tradicija bubanje. Suprotstavljajući se, dakle, pedagoškom režimu Matice hrvatske, i njenih poučnih knjiga, Polić Kamov sugerira da se ponudi primjerice De Amicis, kojega je on iznimno cijenio, jer on u jednom putopisu donosi cijelu Nizozemsku – slikarstvo, zemljopis, književnost, filozofiju, običaje, kavane, prošlost, budućnost, jednom riječju život. S tog razloga Kamov je zagovornik feljtona, dakle raznolikog, lakog i slobodnog pisanja, ali zabavnog i poučnog.

Autorski stav i ideja. Kod ovog nas segmenta, na prvi pogled, čeka najveće iznenađenje, bar iz aspekta recepcijskoga horizonta očekivanja nakon iščita-

vanja njegova pjesništva, drama, novela i romana. Doduše, kad Polić Kamov govori o nekim fenomenima, on će istaknuti svoju anarhističku ideju na rubu destrukcije i razbijanja dotadašnje, posebno hrvatske, ideje svijeta, povijesti, društva, kulture. Tako će primjerice u tekstu *Pismo iz Venecije* (str.35-37) u stanovitom smislu podastrijeti svoj vlastiti manifest u idejno-tematskom i stilskom smislu. Naime, na stilskom, retoričkom planu uočljiva je tipična Polić Kamovljeva paradokсна slikovitost („zemlja podrhtava kao ogoljena djevica”), spoj nespojivog, paradokсна antiteza gotovo do turpizma, a na idejno-tematskom planu riječ je o životu kao takvom, u svoj njegovoj gnusobi, protuslovnostima i kaotičnosti („groteskna masa mesa što se trza”), dakle životne magme, i to sve motreno trenimice, u jednom momentu, u sinkopama. U svemu tomu je temelj „analiza sinteze – sinteza analize” (str. 35). Riječ je dakle o temi, ideji, stilu i poziciji viđenja. Dapače, Polić Kamov završava u prvome licu, pa dakle nije više riječ o objektivnom i nezainteresiranom opisu nečega, nego je pak riječ o punoj autorskoj svijesti, koja svjedoči da ju je to duboko potreslo („hvatam roj ideja što dolaze i odlaze. I u znoju nabreklog pera kotrlja se jedna crna ideja”, str. 37, pri čemu samo upozoravamo na lacanovski sindrom).

No, ono što nas na prvi pogled iznenađuje s obzirom na izravne izjave, kad je riječ o drugačijem tipu književnosti (primjerice prosvjetiteljskom), i s obzirom na stil iznošenja i opisivanje teme, jesu eksplicitne izjave kako je „umjetnost imitiranje prirode” (*Pismo iz Venecije*, str. 35), kako je njena funkcija da opiše istine (objektivne, dakle i povijesne i društvene), da izravno pouči. Kako Polić Kamov pledira i na potrebu prosvjećivanja i poduke, znači da je riječ o etičkoj funkciji, posebno u srazu s crkvenim onodobnim skandalima. Ulogu promicanja znanja Kamov namjenjuje posebno popularnim novinskim člancima, te u krajnjoj konzekvenciji zapravo pledira na ulogu intelektualca kao prosvjetitelja. Njemu teza „dozvati znanost u život” (str. 71) – onu znanost koja „ne smije prijeći preko granice istine i fakata” (str. 82), dakle etike i istine – znači edukaciju neke društvene supstancije, pa znači dakle i zatiranje primitivizma, neznanja, siromaštva, društveno-gospodarske zaturenosti (kao što južna Italija, ili Hrvatska). Umjetnost, pak, sa svoje strane, „ufinjuje osjećaje, protančava čutila, oslobađa duh” (*Bez glave i repa*, str. 194), dakle produhovljuje i radi na slobodi individue.

5. Zaključak

Janko Polić Kamov svojom se nevelikom, ali za njega značajnom, feljtonskom produkcijom uklapa u hrvatsku tradiciju toga žanra, što znači da slijedi neke elemente strukture koje su inaugurirali i dalje razvijali Šenoa, Jorgovanić, Kovačić, Matoš. To se ponajprije odnosi na *tematske* segmente – iščitavanje aktualnosti na različitim sektorima društvenog života – te *stilsku* proceduru koja je njegovala ležernost, duhovitost i kozersku dosjetku, humor i ironiju, impresionističku „skokovitost” i upletanje autobiografskog ja.

Međutim, prinos Polića Kamova tom žanru jasno se ocrta naglašenom paroksističko-paradoksnom crtom, anegdotalnošću koja je svoje podrijetlo pronalazila u provokativnim i skandaloznim, ali stvarnim „prizorima života”; nadalje anarhističko-futurističkoj dekonstrukciji hrvatske zbilje i na temelju toga kritičkog stava autora. Kao biće antitetičnosti, Polić Kamov je svoju ideju svijeta precizirao kao bitno *vitalističku*, ali ne „divlju” nego oplemenjenu kulturom i znanjem, i kao takvu joj je pridao funkciju negiranja zatečenoga stanja civilizacijsko-kulturne slike svijeta, posebno hrvatske, baš u ime onakve stvarnosti koju je držao dostojnom modernoga čovjeka na pragu 20. stoljeća.

Zato je i književnosti namro funkciju reprezentacije u predmetnom sloju i poučnosti u etičko-edukacijskom segmentu. Pritom je, kako nas uvjerava metatekstna razina, bio najčešće svjestan činjenice pisanja, dakle retoričke njene samostalnosti i samodostatnosti, te idejne uzaludnosti s obzirom na recepcijski (hrvatski) horizont, još nepriparavan za takav tip diskurzivne proizvodnje.

LITERATURA

- Janko Polić Kamov, *Članci, feljtoni, pisma*, OK, Rijeka, 1984.
- Agamben, G., *Homo sacer*, Arkzin, Zagreb, 2006.
- Barac, A., *August Šenoa*, Narodna knjižica, Zagreb, 1926.
- Čerina, V., Polić i njegova časkanja, u: J. Polić Kamov, *Časkanja*, G. Trbojević, Rijeka, 1914:III-XXIV.
- Gašparović, D., *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Cekade, Zagreb, 1988.
- Hauser, A., *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*, Kultura, Beograd, 1966.
- Jelčić, D., *Matoš*, Globus, Zagreb, 1984.
- Kisić, U., *Gorčine i katarze*, VM, Sarajevo, 1985.
- Kozarčanin, I., Knjiga proze Janka Polića Kamova, Hrvatski dnevnik, 851/1938:18.
- Marjanović, M., Janko Polić Kamov, Savremenik, II, 11/1907:702-703.
- Marjanović, M., Janko Polić Kamov, *Časkanja*, Književne novine, I, 11/1914:174-175.
- Matoš, A. G., *SD, XII*, Liber-Mladost, Zagreb, 1973:209-213.
- Parmačević, S., Četiri nove knjige, Pokret, IV, 217/1907:10.
- Parmačević, S., Janko Polić Kamov, Hrvatski djak, I, 10/1907:282-283.
- Parmačević, S., Janko Polić Kamov, *Časkanja*, Savremenik, IX, 7/1914:380-392.
- Polić, M., Krik na asfaltu, Književna revija, 1/1951:36.
- Popović, B., *Ikar iz Hada*, MH, Zagreb, 1970.
- Radošević, M., Janko Polić Kamov, Hrvatski djak, V, 1/1911:5-7.
- Šicel, M., *Rikard Jorgovanić*, ZZK, Zagreb, 1990.
- Šicel, M., *Matoš*, Rijeka, 1966.
- Tadijanović, D., Bilješke o svesku četvrtom *Sabranih djela*, u: J. Polić Kamov, *Članci, feljtoni, pisma*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1984:329-352.
- Ujević, T., *SD, XIII*, Znanje, Zagreb, 1965:247-255.

Zvonimir Majdak

Tri priče

Elena Mariiki

U autobusu kojim su se vozili prema crnomorskoj obali često im se pogledi sreli. Ili ne prečesto. S vremena na vrijeme. Autobus pod pratnjom saobraćajne policije. Motorkotač razgrće i oslobađa put vozilima. Je li tu mladu ženu već negdje sreo? Nije bila u avionu na letu iz Moskve. Tisuću kilometara u taj polumilijunski grad na Kubanu.

Ni u hotelu, za vrijeme večere i plesa, nije je vidio među pratiteljima. A sjedili su po strani, ti šutljivi motritelji. Dežmekasti muškarci odjeveni u konfekciju. Sastav je čak svirao i pjevao popularni šlager hrvatske estradne zvijezde na turneji po rodini. Dotjerane ženske, slavenski ljepuške i kolhoski, žitododno jedre, nezgrapne plavojke. Nalikovale stasom i obrazima kuharicama, sobaricama kad završe smjenu a one se preodjenu u haljine za izlazak.

Vitki, vižlasti mladić iz pratnje, kome sutradan zameo se svaki trag, plesao je uvježbano, lakonogo, zapadnjačkim načinom. Iz svih ženskih usta čulo se njegovo ime: Kolja. Šteta što nije imao prilike porazgovarati o ljubavnom i erotskom životu u najjačoj zemlji komunizma i elektrifikacije, sedmoropluznih Staljinovih traktora. Možda bi ga nehotice, izlanuvši, poučio o navikama i načinima i možda ne bi sve završilo na nedorečenom podavanju u hotelskoj sobi, po svemu sudeći s predumišljajem, ciljem, po naredbi pratitelja...

Te večeri opazio je da ima krvavu stolicu. Odmah je to u sebi preveo i simptome protumačio. Uplašio se da će morati ostati u hotelskoj sobi, na dijati, dvopeku i čaju. Potužio se, jadan i izgubljen, portiru. Odnekamo, u tren oka, nabaviše, donesoše tablete protiv proljeva i katranaste stolice. Tablete Crvene armije iskušane u ratu protiv fašista. Ujutro već bijaše oporavljen, zdrav i oran ukrcati se u autobus.

Koji je zadatak imao i čije naputke izvršavao snishodljivi čovječuljak koji ga dočekaao na aerodromu, stojeći tik uz carinika, bio mu vodičem kroz muzeje, galerije, izložbe, crkve, podzemnu željeznicu...?

Poslije polaganja vijenca, uz sve počasti i uštogljenost u takvim prigodama, na širokom stepeničastom platou, odvezli su ih na večeru u klub mornarice.

Trepa plodova zemlje i mora. Neizbježni mladi luk, artičoke, krastavci i votka. Morao se držati po strani, izbjegavati ponuđene svježe ali sirove jestvine. Ne uvrijediti domaćine ali ne i dovesti u napast još uvijek osjetljive stijenke želuca i jedva smirene izlučevine, crijevnu floru. Domaćini, sve visoki mornarički časnici, možda čak i admiral, zapovjednik flote, u paradnim odorama. Niske kolajni, odlikovanja na ugojenim mirnodopskim prsima.

Jeli su kao da ih netko izgladnjivao. Kao da su se vratili u matičnu luku s višemjesečnih vježbi i manevara, od Rige do Vladivostoka. Priklonio se pjenušcu nadajući se da neće pobuniti i izazvati smirenu probavu. Govori, nazdravice prijateljstvu među narodima, miru i slobodi.

Svirao je orkestar, nevidljiv, iza zavjese od plavog baršuna. Domaćini u društvu supruga ispočetka vladali se suzdržano, ukočeno, kao da brinu da im se na pod ne prospu niske odličja, lente i ogrlice ili ženama ne nahere, raskuštraju brižno složene, natapirane frizure. Sve odreda krasile bujne, grudnjaka oslobođene, dojke. S usana im nije silazio vlažni, jarko rumeni osmijeh.

Poslije nekog vremena, siti i nahranjeni, počnu se slobodnije ponašati. Jedna od tih žena priđe mu iza leđa i stavi ruku na rame. Namignuvši pozove da s njom zapleše. Disala je duboko, otvorenih usta, kao da joj ponestalo daha, iako su načinili tek nekoliko zbrkanih, smušenih koraka. Melodija bijaše lagana kao stvorena da nagna tijela plesača da se priljube, stope u par koji je uskladio korak. Osjećao se žrtvom ptice grabljivice koja slavodobitno, grla punog sline, unaprijed, uživa u obrednom, predsmrtnom plesu s plijenom.

Dogodilo se u noćnim satima primanja kad se razvežu kravate. Razdrlje košulje a grudnjaci popuste pritisku pare zbijene između dojki. Sa strahom majke da joj čedo ne isklizne iz naručja prilijepila ga uz napetu trbušnu opnu. Obujmila nogu tustim bedrima i vukla, nosila ga duž stola, između raštrkanih stolaca. Vodila ga natraške u susjednu prostoriju, razgrtala, oslobađala zavjesu za zavjesom. Kao da su na bini, praznoj, reflektori pogašeni. Zagnjurila mu lice među dojke. Morao je disati istodobno i na nos i na usta, da se ne uguši toplim zrakom gospodarice-plesačice. Istodobno mu silovito gurala šaku u svoje zabrtvljeno međunožje. Trljala svojim i njegovim prstima po nabubrelom oštrodlakom stidnom brežuljku.

Hvatala zrak kao da je netom izronila iz vode! Migoljila i vrtila stražnjicom i bokovima. Matrona bez oblika i struka. Ni trenu mu ne ispuštala ruku usmjerenu prema ulazu u ušće. Pretila, glatka i podatna koža, nabrana zbog preuskih, do prsnuća preuskih gaćica. Istodobno mu svojom desnom rukom užurbano raskopčavala raspacak na hlačama. Soptala u ušnu školjku, poduhvaćala testise: kao da ih želi žurno ubrati i vagnuti...

Ni pokušao nije osloboditi se krakova te crnomorske hobotnice. A i kamo bi krenuo da se nađe na otvorenom? Svuda oko njih teški zastori što nepokretni vise spuštenu do poda nakon svršetka predstave. Uzmak, pokušaj bijega, sprječavalo je i onemogućavalo njeno tijelo razgibane gromade u grču.

Osjećao se poput vreće u okomitom položaju. Tup i gluh. A gospodarica je dahtala. Propentala da joj je ime Larisa, molila da joj tepa „Larisa, moja ljubavi, Larisa”. Šaputala njemu nerazumljive riječi nježnosti, upotrebljavala pjesničke izraze, stihove tuge i mjesečine. Tronutim, pjevušavim glasom. Pokornim glasom robinje. Svaka druga bijaše riječ: duša, moja duša, srce, vječna ljubavi, do svitanja...

Iduće večeri, vraćajući se u hotelsku sobu, u polumraku hodnika, pred odškrinutim vratima, čekala ga je Elena Mariiki. Brineta iz autobusa koja zbog nekih razloga nije bila na večeri. A pamtio je izraz njenog lica, neodređen, miran, spokojan. Neka nepoznata dubina i značenje krili se u njemu. Ipak, opet, ni trzaj, ni slutnja da ga poziva da se premjesti, sjedne na prazno sjedalo. Početak razgovora i poznanstva iako je ona, putovotkinja, vidjela njegove papire, znala mu ime i zemlju iz koje dolazi. Pogled koji ne bijaše jednoznačan i površan.

Uzalud ju je narednog dana tražio po hotelu. Kišilo je. Osjećali su se zatvorenici. Silazio je u restoran pojesti hranu koja bijaše jednolična, bez ponude izbora. Veći dio dana proveo je spavajući i boreći se sa sjećanjima na gozbu u klubu mornarice.

Čekala ga je u jednostavno skrojenoj haljini koja ni jednu liniju njenog tijela nije niti skrivala niti isticala. Možda ga se dojmila ta ponizna jednostavnost, odsustvo kričavih boja i presmjelih, izazovnih šara tkanine. Sjeća se, i to ga je uzbudilo, da su joj listovi, djevojački vitki, bili goli. Istog trenu ga je dirnula, raznježila, osvojila svojom pojavom pa zaboravi sivilo samoće dana provedenog na rubu potištenosti, s obilježjem besmisla.

Skromno namještena jednokrevetna soba provincijskog hotela u kom jednu noć prespavaju bezimni, nevažni gosti. Ormar, stol, dvije stolice. Svjetiljka na noćnom ormariću lažnu prisnost daje prostorijski bez duše, s vonjem promašenih životnih sudbina.

Ležaj u studentskom domu djevojke iz provincije.

Na takav privremeni ležaj nalikovao je dekom prekriveni ležaj na kojem su se šutke jedno uz drugo ispružili. Sporazumno, kao da su već prije to činili i nema potrebe za promjenom položaja i nemuštim pokretima. Ruke su se bez poticaja misli obavile oko tijela i stale kliziti, milovati već od prije upoznate točke. Vrat, ramena, potiljak, kosu, bokove, stopala... Pamti, nikad neće izbljedjeti sama po sebi neizoštrena slika, njeno tijelo, u cjelini, od tjemena do nožnih prstiju, tijelo žene tridesetih godina. Ni mladoliko ni samosvjesno zrelo, popunjeno, doseglo stupanj određen već pri začecu. Uspijevao bi, kad bi se u mislima vratio u tu noć, obnoviti taj prizor, nagu nepoznatu ženu koja ne čini išta suviše, brzopleto, u strastvenoj žurbi ali kojemu je također strano i neurođeno prenavljanje, mimika nećkanja. Proračunato sustezanje i gluma.

A i onda kad su se stopili, jedno u drugo duboko prodrijeli, predali se na način ozbiljnih, iskusnih ljubavnika, ni jedno nije željelo prevlast. Ili se pak suzdržavalo prijeći granicu, izaći iz kruga koji je samo njihov. Prešutno dogovoren između osjetila, misli, udova...

Jedne kišne noći, između dva tajnovita poziva i uvijenih odgovora, prisjetila se raskošnog bala na morskoj obali. Odras prizora u ogledalu kojeg je samo središnja površina otrta krpom. Rubovi u maglici, rasplinuti. Iako to nije izravno rekla, shvatio je da je bila u kraljevskoj sviti. Djevojčica. Nijemi, nevidljivi, zaboravljeni promatrač ljetne svetkovine. Tko je na nju pazio, tko ju je doveo...? Nije spomenula u što je bila odjevena za tu svečanu zgodu niti je izdvojila lica gostiju. Je li sjedila za stolom ili pod suncobranom...? Ali je zorno s visine svevidećeg gledatelja slušala svirku orkestra smještenog negdje na žalu. Sjećala se, dirigent sa štapićem u ruci stoji i s izrazom zadovoljstva što ima dobro ugođen orkestar koji izvodi bez najave i prekida, časak tužne lelujave melodije a potom kreće u galop, u jurnjavu konja stepom... Dirigent je stvorenje odjeven u frak, bijeli mu se košulja. Dugokos, sijed, onizak zanijet upravljanjem orkestra, obuzet i prožet biranim kompozicijama svjetskih skladatelja. Sjeća se, dirigira žmirečki, s puno pouzdanja u glazbenike i uopće ga ne ometaju valovi koji zibaju splav osvijetljenu lampionima, girlandama, vijencima cvijeća... Nasuprot strani zaljeva vide se obrisi, tek nekoliko kuća, starog grčkog naselja. Bijeloplavi zidovi kućica uza samu obalu. Ali vode nema, nema ni brodica! No jasno vidi vijence jarko crvenih, na konce nanizanih paprika i bijelog luka što vise ispod streha... Brkati, poput ribara oskudno odjeveni, bosonogi gorštački krupni muškarci, ne miču se. Ukipljeni čekaju fotografa. Možda je u bljesku, munjevitoj zruci svjetla uočila rasna, pravilna, uokvirena, zabrađena lica žena. Ozbiljna, kao za vrijeme liturgije. A s te strane, grčke, čuje se prepoznatljiv zvuk bazukija i još nekih žičanih glazbala. No i jedne i druge svirače vodi, palicom i mimikom, pokretima, naznakama upravlja maestro klaunovskog izgleda. Ozbiljan i autoritativan usprkos smiješnom izgledu. A sve mu to uspijeva na splavi iza koje je tama...

Putujući svijetom ili živeći godinama u istom gradu i okruženju, među ljudima i zgradama, u stanovima ili na klupi u parku, gluhi i slijepi za šetače i pse, vraćao se u polutminu tih noći, sati ljubavi, u čamotinji, pod oblačnim nebom Kubana. Ali nije mu uspijevalo izroniti rečenice, odlomke, pa čak ni riječi koje su izmijenili. A zasigurno nisu tupo šutjeli u muku sobe kad se hladje i nabiru dijelovi tijela. U satima kad se privremeno razdvojeni duh i biće, poslije zamiranja i rasplinuća, ponovno zgušnjavaju i vraćaju zbilji.

No, pamti, a to ni na samrtničkoj postelji neće zaboraviti, njeno ime: Elena Mariiki. Napisala ga je na ćirilici, sama od sebe, jer je on nije pitao kako se zove. Razočaran, poslije je ljutito zgužvao listić. Tko zna što ju je navelo da mu oda svoje ime? Možda je zaključila da bi ga on želio znati i upamtiti. Slutila je da ga je ime ostavilo u nekoj vrsti nedoumice. Tko joj ga je dao, krstio, čije je kumče? Ne čekajući da je on pita, preduhitrila ga i pojasnila. Ako se nešto

neobično i neprovjerljivo dade objasniti. Rekla je, zaklinje se da je rekla, da potječe s bugarskog dvora te da su joj oca (majku nije spominjala), pukovnika garde u povjerljivoj misiji, budući da se nije vratio ostavši u Londonu, agenti KGB-a likvidirali naročitim ubojitim oružjem na komprimirani zrak, tzv. „bulgarian umbrella”. U kakvom je srodstvu bila s bugarskom kraljevskom obitelji? Nećakinja dvorske dame? Ili tek kćerka pukovnika garde koji je prebjegao zavrbovan, ucijenjen ili potkupljen od engleske tajne policije? Tko ju je prihvatio, odgajao, školovao, odveo u dobi maloljetnice u Moskvu, pred Drugi svjetski rat? Ili poslije rata, poslije bitke kod Kurdska...? Kojih se godina to zbivalo i po čijim uputama i naredbama? Koliko je godina bilo staro njeno tijelo, njena put bakrenaste boje kao lukovice crkava...?

Odgovor nigdje i nikada nije našao. Priznaje sam sebi da se nije posebice ni trsio odgonetnuti. Ima odgovora koje duša nije voljna prihvatiti a svijest i mozak ogoliti i rasvijetliti.

Ali ne može biti ravnodušan i hladnog mozga prisjećati se nježnosti koje u hotelskoj sobi izmjenjuju dvoje stranaca, nježnosti sa sjenkama tuge, polagane, rastegnute tuge. Nesvjesno znadu da se više neće sresti, prepoznati, osvrnuti na ulici, ručati u restoranu neke metropole ili na balkonu hotela uz obalu. Da se sve što se zbilo, ujedno neće pokušati ponoviti. Napraviti korak u stranu, pobjeći sa zadane putanje. Sjeća se, čemu u tim trenucima između neba i zemlje, nije pridavao važnost i sumnjičavo tumačenje, da bi u neki noćni sat u sobi Elene Mariiki zazvonio telefon. Ona sabrano i mirno podigla slušalicu. Potiho odgovorila i vratila mu se bez bore na čelu, zabrinuta i uznemirena..

One noći, prije nego što će ujutro poletjeti natrag u tisuću kilometara udaljenu Moskvu, na papiriću iz notesa ispisala broj telefona na koji je može nazvati kad se i on vrati. Napisala je broj a da je on nije zamolio. Sa iščekivanjem i nestrpljenjem čekat će da zvono telefona zazvoni...

U hotelu „Peking”, blizu spomenika Majakovskom, odahnuo je. Napokon, daleko od zdrave kolhoške hrane, mladog luka i paprike, krastavaca i artičoka, vina i votke, ponajprije votke. Kofere je gurnuo u stranu, bacio se na postelju u sobetini šest puta šest metara. Iako iznuren, pospan, omamljen, u ušima zračni pritisak, aerodromska vreva, jeka i odzvanjanje zdravica, govora, rukovanja i bratimljenja... nestrpljivo je stao okretati brojčanik telefona. Želio je što prije čuti glas Elene Mariiki! Smislio je što će joj darovati. Veliki ženski rubac u koji će je osobno umotati kad se nađu u njenom stanu. Rubac boje svježeg ispoliranog bakra, boje zagasite puti, tijela boje zagrljaja, boje prisnosti i sklonosti. Ako sve to oslikano njegovim mislima, mislima uspomena, ako sve to ima boju! Pradavnu bakrenu boju narukvice iz nekog bezimеноg plemena.

Pustio je da telefon zvoni i zvoni. Ostavio Eleni Mariiki vremena da bosonoga dotrči do aparata i zgrabi slušalicu.

Zvonjava se nije prekidala. Negdje u Moskvi. Nije se pokrenula ruka da podigne slušalicu. Ni poslije ponovljenog pokušaja, pošto je provjerio bira li broj ispisan na ceduljici. Ni iz govornice hotela „Rosija” gdje se skrasio u

restoranu vozeći se taksijem od lokala do lokala. Portiri, vratari stojeći na ulici, nisu ga puštali...

Večerao je bez žurbe, polagano, s predasima. Od vremena do vremena odlazio je do telefonske govornice. Veza bijaše uvijek uspostavljena. Zvonjava podešena da se valjda satima ne prekida. Dan i noć. Možda mjesecima i godinama.

Još i dandanas, iz raznih dijelova svijeta, okrene taj ukleti sablasni broj pustoši, muka i praznine. Ali nema ruke da podigne slušalicu, da glas s druge strane uzrujano javi da je dobio pogrešan broj, nepostojeći broj, te neka već jednom prestane telefonirati. Broj koji je osobno, pri punoj svijesti, vlastitom rukom napisala Elena Mariiki. Duh ili žena s bugarskog kraljevskog dvora...

Zastrašujuće savršeni dan, činilo se

Peterosatni počinak, ne računajući dva mjesečarska odlaska u kupaonicu. Obujam tijela splahnulo, vratio se u pretponočne mjere. U koljenima i listovima, oko gležanja, nema otoka vode. Nezaobilazna bol u ramenu. Ne bi je ni osjetio, da nije pohranjena u mislima.

Dnevni raspored bez značenja i predvidivih iznenađenja. Izbor susreta i prizora po vlastitoj volji i čudi. Ne nazire se utjecaj sa strane, iz prikrajka. Nema zakazanog sastanka, pregleda, opservacije, kontrole krvne slike, funkcije organa. Sloboda, usputne odluke o smjeru kretanja, što pak ne remeti mir i spokojstvo. Ni podsvjesne silnice ne odvlače na sporedne staze. Na staze kojima je šetao...

Baci pogled s balkona dolje u dvorište. Poslije smrti gospođe Karmen više ne slijeću golubovi. One mrvice kruha što ih je stresala sa stolnjaka... Nesvjesno dodvoravanje životinjama? Obiđe besciljno prostorije stana. Ode na internet i pročita naslovnice triju nacionalnih dnevnika. Tokijska i hongkonška burza u blagom padu. U Australiji umirovljenici zadovoljni predsmrtnim uvjetima. Led se topi i na Antarktiku.

U tramvaju, praveći se nedužan, ispod oka motri za prijepodne isuviše pomno, sračunato dotjeranu ženu srednjih godina. Pita se na kojoj će stanici sići? Besposlena supruga krenula u središte grada? Obilazak dućana koji najavljuju, vabe sniženim cijenama, do potpunog isteka zaliha...? Ili se uputila posjetiti majku na periferiji?

- Gdje si? – ženski glas iz mobitela.
- Ovdje. Ne brini.
- Imaš dovoljno novaca za taksi, ako ti zatreba...?
- Imam. Ne krupne novčanice, ne?

Ni sam ne zna, niti se trsi, objasniti zašto se svakodnevno spušta dolje u grad. Ne zna od čega i pred kime bježi, pred kakvom se nepogodom sklanja na sigurno, u mnoštvo. A nikome ne smeta niti se svojom pojavom ispriječio

na putu. Ne silazi da nekome drugome oslobodi prostor. Površno odabran odgovor bi bio: bijeg *od* samoće. *Iz* samoće? Ali samoća i on u tolikoj su se slozi proželi i stopili! Svaki pokušaj nasilnog razdvajanja bio bi koban. Može li se, smije li se prije smrtnog hropca, raskoliti, otrgnuti duša od tijela? Zašto, onda...? Može li čovjek preživjeti ako mu se uskrati, oduzme sjena...?

Gore, u sobama, samoća bijaše ravnomjerno raspoređena. Zaštićena, za-brtvljena zidovima, vratima, zastorima, roletama. A ovdje, u tramvaju, među tijelima putnika, šćućurila se bojažljivo u njemu kao jedinom zaštitniku od buke i bijesa vanjskog svijeta. Tà možda ju je besciljno, padne mu napamet, izlagao iskušenjima, gomili ulice, prometlima, bodljama koje brane opnu kože a bez čije vlage ne bi preživjele...

U posljednje vrijeme nešto ga je tjeralo, upravljalo prema parku ispod zidina, ostataka obrambenih zidina grada. I to u ono doba dana kad ne susreće šetače, trkače ili domaćice na putu prema tržnici. Tek rijetki automobili, za-tamnjeni, mračni i službeni...

Skrenuo bi u aleju iz koje je strujao zasićeni hladnjikavi zrak. Mješavina čestica sipi u predvečerje, iz naoblačenog neba, prije nego se upale žute kugle malih kandelabara. Niti jedna jedina zraka svjetlosti nije nalazila put kroz krošnje. Posebice ne u sumrak koji ovdje doplazi sat ranije nego na nogostupe ulica.

Zastao je, da se pribere. Uđe li i korak dublje u aleju, pristaje na predaju uspomenama. No nema opasnosti ni bola od sjećanja!! Tu se krila zamka za njegovu narav. Ulaz ne bijaše vidljivo obilježen imenom, pločom, nekom obavijesti, upozorenjem, zabranom ili cjenikom obilaska aleje. Niti jedna vidljiva prepreka. Tek postupno sve gušće, teže zelenilo lisnatog svoda i prokopa, za-pravo prдавne vododerine. Ulaz u špilju...?

– Gdje si sada? Uzeo si i popio pilulu? Čašu vode?

Krzmao je da li nastaviti putem u svoju unutrašnjost, okamenjeni krajolik. U trenutke, kad držeći oprezno zgrčenu djevojačku ruku, ulazi u polumrak tišine rijetkih starih klupa i malenih čistina. Gustiš pustih puteljaka. Nekad, davno, o davno!, žudio je ući u uzbudljiv prostor obećanih, još nekušanih i neurskanih slatkih kapljica muškosti. Naprezao je misli, ravnao bore na čelu, da što lakše oživi to jedinstveno stanje koje se kasnije u životu više nikada ne ponovi. Niti ga se uspijeva žudnjom dovabiti i oživiti. I žudnja slabi. Stari oslabljena danima brzine, površnosti, trkom za novim plijenom. A tek dvije ruke i jedna jedina duša...!

Zastao bi, tako, na ulazu. Na pragu koji je nekada s nevjerojatnom lakoćom neiskustva, bez ikakvih ožiljaka, prelazio. Gubio se okružen sklonošću, pozivan šapatom. Zavodljivim, mekoputnim... A koliko je visokih, u duboke betonske temelje ukopanih pragova prekoračio! Ni jednom sudbonosno ne posrnuvši, ne ozlijedivši zglob, tetive ili poremetivši otkucaje bila...

Tada, tih godišnjih doba, miris lipa, nježnog divljeg cvijeća čije se laticе rasklapale usprkos sumraku, a pelud lijepio u nosnicama, nije ga omamio niti mutio razum. I otrov i balzam podjednako su blagotvorno djelovali.

Sada se zaustavio, ponešto pogrbljen, suhonjav. Stoji pred tim nevidljivim zastorom žestokog vonja, kao da hlapi iz grabe, i osjeća nadošlu slabost u mišićima. Hvata ga strah da će spuznuti dolje na tlo. Plaši ga da će obnevidjeti i onesvijestiti se a ni žive duše na vidiku! Prepušten na milost i nemilost, neotkriveno truplo ležat će dok ne nabasa izgubljeni lualica. Samotnjak s nevidljivom omčom oko vrata. Ili nesmotreni ljubavnici koji su napustili ured izazivajući osvetu ponižene puti i sladostrašća...

Unaprijed likujući u sebi da mu polazi za rukom ono što mu je toliko puta uspijevalo, zastao je onog predvečerja s onom predivnom plavokosom. Tu, negdje, na toj stazi. Možda na istom mjestu gdje sada stoji?! Držali su se za ruke otkako su napustili mjesto prije nekoliko dana ugovorenog sastanka, na uglu prometne, bučne ulice. Dlan joj ne bijaše opušteno topao, njemu darovan, već hladan i zgrčen. Spreman obraniti se od prijatne prečvrstog stiska i nestrpljivog nasrtaja. Niti njegov, prisjeća se, nije plamtio, gnječio i obuhvaćao očekujući neizbježni tren kad će ga mlitavac obgrliti i osvojiti. Te male pobjede, pristanci na gubitak! Toliko mu se dopadala ta plavokosa neodlučnost, smetenost i obzirnost. Pazio da je ni riječju ni kretnjom ne uzbuni, prene, probudi iz stanja sličnog njegovom. Bezglasno i bestjelesno, samodogovoreno, pripadali su jedno drugome. Nije se čuo kliktaj pobjednika!

Ne pamti o čemu su razgovarali. Ali, ako ga sjećanje ne vara, tek bi se stidljivo osmjehnula jer joj je godio neki njegov šaljiv izraz ili opis događaja iz svakodnevice.

U takvom raspoloženju stigoše pred ulaz u aleju. Onda ona nenadano zamahne rukom, nježno kao da lovi leptira, kao da traži nešto o što bi se oslonila. Zaustavila u uspravnom položaju napadaj klonuća. Pritom slobodnom rukom zaklonila nosnice da spriječi uzduhu da ulazi u usta, u stisnuto grlo, klonula pluća. A miris rascvjetalih lipa, zreo, ljepljiv, gust, nadmašio je i pokupio sve ostale čestice. A i taj miris bijaše žut. Medeno žut kao i djevojčina kosa.

Uzaludni, nježni i molećivi nagovori, ne pomakoše je. Ni korak se nije pomakla naprijed tog ljetnog popodneva.

Ni tog poslijepodneva, zapravo u sumrak. Ni ikada više.

Tonući ponekad od vlastite težine, prošao bi mimo djevojke s crnim madežom boje kestena. Djevojke iz Gorskog kotara. Vjerojatno ga je nešto nepoznato dirnulo zbog čega pamti ime njenog zavičaja, pokrajinu iz koje je doputovala živjeti u Zagrebu. Postaja na kojoj je čekala vlak za neki drugi grad? Ili je polazila školu? Gdje su se prvi put sreli? Slučajno...? Možda na nekom daščanom plesnom podiju dvorane u radničkom kvartu kojim je subotom lutao u društvu znanaca, prijatelja, razgaljenih, prebučnih i nasmijanih mladića izašlih iz vlastite kože. On, uvijek po strani, nadajući se susretu s nekim vitkim ljupkim likom, lahorskim stvorenjem, bestjelesnim tijelom u haljini koju je sašila majka na bakinoj singerici...

Ne, na te dubine se nije uspijevao spustiti, da bi potom na površinu izronio sve crte lica te djevojke s crnim madežom na desnoj jagodici, kose upletene u

pletenicu. Možda je te večeri stajala po strani, bojažljiva, uza zid, pogleda uprta u pod, u bijele mokasinke? Možda se sa svijetla u sjenu povukla zbog toga što je obilježena madežom? A on ga u prvi tren, kad joj je prišao, nije vidio, nije odmah opazio. Možda ga je baš madež na tajanstven način privukao i opčinio? Jer sve drugo na njenom licu nije se ni po čemu isticalo. Jednostavno, obično, netaknuto. A ona je očigledno bila napetih živaca, suzdržano presretna što je između drugih plesačica baš nju uočio i izabrao, uljudno je zamolvši... Nju, djevojku nagrđenu crnim madežom.

Pristala je bez nećkanja da je doprati do katnice u kojoj je stanovala, na pustopoljini, podalje od tramvajskog okretišta. Stazom preko mostića na potoku, na rubu polja i polusagrađenih obiteljskih kuća. Nije ga se ticalo mjesto stanovanja, rijetke svjetiljke, hrpe šljunka i skele. Ali pamti, itekako pamti, čulo njuha mu zamre, uguši se, jer ga uzbudi moćan, gust, sveprisutan miris koji se spuštao sa širokih, tromih, tanjurastih cvjetova bazge. Sladak, zasitan, kao da je već od ubranih plodova skuhan ljekovit pripravak za bolesti koje napadaju ljudsko biće. Je li ograda oko zgrade neosvijetljenih prozora, vrt, ulazna vrata bila od stabljika bazge? Ne, ne može, slab i skrhan, upozoravan da se pazi, toliko duboko prodrijeti u slojeve predsjećanja... Tek, neočekivano, nenadano, poljubila ga u usne. Cjelov koji nije ni bio cjelov. I nestala u tami pomiješanoj s mirisom bazge...

Danima i danima, oko podneva, kad se sve prelama i preslaguje, čekao ju je na Trgu, izgubljen u mnoštvu. Tek jedan od mladića koji ispitivački motri lica ženskih putnica ne bi li je ugledao. Iako nije bio siguran jesu li kada i gdje uopće dogovorili sastanak?! Ošamućen mirisom bazge, smeten svojom mladošću, neiskustvom, zatečen poljupcem ni u što čvrsto, povezano s brojkama, vremenom i prostorom nije se sa sigurnošću mogao i usudio osloniti.

A da je sve blijeda slika slutnji, želje, odgovor je u činjenici da je uistinu više nikada nigdje nije ugledao. Čak ni u tramvaju koji kreće sa stajališta a njen se obraz s bogomdanim madežom ocrtava na stražnjoj plohi tramvajskog prozora. A on, klonuo, prestaje trčati za njim, odustaje...

– Bludniče! Huljo! Ponovno si s onom droljom! Znam te! Uništio si mi život... Ne zaboravi alkohol u apoteci...!

Penjao se odmjerenim, propisanim korakom gore prema zgradi. Kad na prvom zavoju bezbrojnih stepenica, preplavi ga val mirisa lipa i bazge.

Zar je ovo doba godine kad istodobno cvjetaju? Zar su preko noći izrasle, procvjetale i dočekale ga nespremnog?

Pelud natopljen kapima kiše.

Na ekranu mobitela, koji mu ispadne iz ruke, dok se savijao prema tlu, ispisana poruka:

„Poštovani! Baterija će se uskoro isprazniti. Stavite aparat na punjač. Baterija se prazni, prazni, prazni...”

Prof. dr. Niklas Psizoff i vatra

Starica i starac ležali su podlakćeni na gunju ispred potleušice i glasno nagađali koja bi vojska mogla ući u naselje, pošto su se izredali dvoredovi postrojbi u raznobojnim uniformama: zelenim, smeđim, crnim, crveno-zlatnim, plavim... Pješaci, konjanici, kamioni, automobili, samohotke, tenkovi. Mladići, sredovječni muževi, grbavci u čizmama, oficiri u izglačanim odorama, ranjenici u dronjcima, odupirući se o štake i štapove.

Starac se divio časnicima s kolajnama, zvijezdama i križevima na prsima a starica jedrim mladićima koji su je napastovali i požudu utaživali stoječki iza zahoda sklepanog od crvotočnih dasaka. Zaklonjenog bazgom, na rubu voćnjaka.

Sunce se još nije dohvatilo zenita. Zrak bijaše čist, mlad, nikad prozirniji. Tišina takva da se mogao čuti ubod žalca ose i trk zalutalog mrava.

Život staraca, pošto se odgegao i posljednji pješak, u nastambi na ulazu u selo, bijaše jednoličan i prazan. Odteretiti crijeva i mjehur, pomusti kravu i kozu, baciti polutke raskoljene bundeve usukanoj krmači, nahraniti se kuhanim krumpirom ili kupusom. Probuditi slijepog psa koji je ugibao već tri godine. Svakodnevnica nije ovisila o godišnjim dobima.

Zbog toga ih susret sa suhonjavim muškarcem pod slamnatim šeširom na glavi, naočalama bez okvira, u sandalama od neštavljene kože na bosu nogu, obradovao i uzbudio.

Bez dvoumljenja dopustili su mu da se odmori u šupi naslonjenoj na kučerak. Rekao je da će smještaj platiti koliko traže a ostalo je njegova briga. Ne gubeći vrijeme unio je u šupu slame, suhog lišća, klupke zavoja koje su ostavili vojni bolničari. U kovčegu od vrbovog pruća, čini se, imao je sve što mu treba. Starac i starica, pogledavši se, šutke slegnuše ramenima.

Niklas Psizoff, donedavno profesor u Institutu za znanstvena istraživanja, tvrdoglavi odmetnik i mislilac daleko ispred svoga vremena i snage umova kolega, svojevolumeno je raskinuo radni odnos iznenadivši poslušne sitne duše.

Preko noći dobio je potporu slobodnomisleće mladeži kojoj dojadila senilna davež i slinava obećanja. Sve bez jasne poruke i vizije, kako izaći iz stanja zatajenja, to jest s puta u beznađe. Svesrdno, bez sumnjičavosti, prihvatili su njegovu uznemirujuću misao, nauk i ideje koje su bespogovorno, s mladenačkim zanosom, utkali u temelje svoga još necjelovitog i nezaokruženog svjetonazora. Psizoff se ubrzo, još dok je bio redovni djelatnik Instituta, proćuo nizom predavanja o tzv. teracentrizmu.

Odbacio je olako prihvaćeno i neupitno učenje da je zemlja tek prah sve-mirskog praha, u prostoru i vremenu, te da postoje nebrojeni svjetovi koje ljudski um nije sposoban spoznati, a kamoli stupiti u dodir bilo koje vrste i stupnja.

Nasuprot tom uvriježenom i ponižavajućem poimanju svega oko nas, što je svojevrsni znak otupjelosti, nemoći i lijenosti mozga samoustoličenih znanstvenika i umnika, Psizoff je sve obrnuo naglavce. Uvjerljivo porazio to usko-

grudno, zapečaćeno tumačenje. Dabome, bijaše javno izvrnut podsmijehu, poruzi i bijesu filozofa, jer se drznuo odbaciti sve njihove popabirčene papazjanije koje bijahu službeno priznate i prihvaćene na sve četiri strane svijeta. Ismijao je oholost i umišljenost mislilaca, čije upute i poglede uvažavaju, promiču, kako vrhovnici, državnici, ministri, tajnici, tako i prijetvorni, ali drski pisari. Ulizice, otupjeli zaslijepljeni puk, nedorasle duše zavedene lažima i obećanjima. Dvonožni preživači kostiju s podsmijehom bačenih s trpeze.

Gorljivo i neumorno propovijedao je jednostavnim riječima, izrazima razumljivim i školovanom i nepismenom građaninu, da je zemlja jedina i jedinstvena kugla, da u svemiru ne postoji nebesko tijelo koje se s njom daje usporediti. Ona je središte svega, gledana iz bilo kojega kuta, točke, položaja, udaljenosti, oslobođena utjecaja svjetla i tmine na svoju izuzetnost. U kozmosu se ne kreću, lebde bića, dohvatljive stvari koje bismo mogli jednoga dana susresti, posjetiti ili ugostiti. Sami smo samcati i u tome je naša, ljudskog roda, nepojmljiva prednost! Ne postoji Sila koja će se razuzdati i zaprijetiti istrebljenjem. Neprisposobivi smo! Nema ogledala u kome bi se mogao nazrijeti, maglovito ukazati obris nepoznate jedinke, jer ona ne živi, niti će se ikada pomoliti na horizontu između svjetova i svjetova, vječnih vjetrova i dubinskih strujanja. Čovjek je toliko nadmoćan da je u stanju prozrijeti i svladati najdrskiju prepreku. Njegova nadarenost i odlike su ovozemaljske, uzdigao se iznad granica i vidi, bez utjecaja nadnaravnih sila, samoga sebe! I ne mora strepiti za budućnost. Njegova bezvremena dugovječnost je nepojmljiva i jedino njemu shvatljiva.

U toj zbudjujućoj teoriji pojasnio je i nedoumicu svih nedoumica: onu o besmrtnosti. Iznio je na jednom skupu veleumova, sazvanom s ciljem da ga se ismije i optuži za opsjenu, poremećaj rasuđivanja, tvrdnju o jedinstvenosti žive i mrtve tvari. Živog i mrtvog čovjeka. Objasnio je da u osnovi takvog vjerovanja leži lukavo podmetnuta zabuna o nestanku svega za sva vremena. Psizoff je zapanjujuće glatko opovrgao i razgolitio tu zabludu. Čovječanstvo je ovdje da nikada ne nestane bestragom s površine zemlje. U njegovoj biti, osnovi, suštini je klica neuništivosti, usklađena s golemom i nezaustavljivom moći preobrazbe u preobrazbu. U prahu je život i životodajni poticaj, koji se nikad neće isprazniti niti oslabiti. Drugim riječima, smrt i život se skladno nadopunjavaju i ta ravnoteža nikad neće biti ugrožena. Neće nadvladati ni plus ni minus. Ni dobro ni zlo.

Psizoff je na vrhuncu slave, osporavan i hvaljen, u najuzavrelijim trenucima sukoba zagovornika i protivnika teorije, bez najave, netragom nestao. Suprotnih izvješća ne bijaše.

No, nasumce, vođen samurajskim osjećajem izbora smjera i puta, priklonio se provesti neodređeno razdoblje života u ogoljelim prilikama, kakve se uopće mogu naći između zemlje i neba.

Kad se umori od putovanja što željeznicom, što cestama, što pješice, padne mu napamet nekoliko dana predahnuti i srediti dojmove.

Izvršno se snašao i prilagodio noćima u iznajmljenoj šupi, vlasništvu ishlapjelog para staraca. Odgovarao mu mir i tišina šupe. Predmeti, koje je zatekao pod njenim svodom od razmaknutih dasaka i trstike, bijahu bezvrijedni, neupotrebljivi, oštećeni, prije nego su doneseni u svojevrsnu staretinarnicu: noćna posuda, oslikana, od porculana, okrhnuta, zarđala probušena vojnička kaciga, kolovrat bez kotača i preslice, bezube vile, srp i kosa, panj s tragovima osušene, zakorjele krvi, stranica istrgnuta iz novina, svijećnjak, lojanica od kovanog željeza...

Psizoff nije pokazao ni bezazlenu radoznalost, želju ili nakanu, da se na bilo koji način približi starcima. Odlazio ranom zorom, bez pozdrava, dolje, put zamuljenih livada, te se uspinjao krčevinom do zaravni golog brijega. Naišao je na pepeo i drveni ugljen davno otišlih ili prognanih ugljenara. Smjestio se na tom neprivlačnom, neudobnom djeliću ničije, puste zemlje. Iza leđa umirala stara, gluha, prezrela šuma, stabla bukve, graba i pokoje lipe.

Nije gubio vrijeme diveći se nevinoj ljepoti, nezagađenom i ljupkom kraljiku, bludeći pogledom do udaljenih vrhunaca iza kojih, pretpostavljao je, ne skriva se građevina ili neotkrivena naseobina. Ništa vrijedno višesatnog pješaćenja. U njegovoj teoriji podrazumijevalo se da je sve već spoznato i zabilježeno, da je pozornica prazna, pa se na njoj neće pojaviti novi, neviđeni, iskonski likovi i znamenja. Sve je tek samoobnovljivo ponavljanje i odraz slike pradavnog sadržaja.

Pošto je na tlu izabrao pogodno mjesto, i u duhu povukao granice koje nema svrhe i potrebe prelaziti, stao je bez žurbe, ali pomno i usredotočeno, skupljati suhe grane otpale sa stabala neke vihorne noći. Ili, po svom izboru, univerzalnim *swiss army* nožem, guliti koru pokrivenu požutjelom mahovinom. Donosio je iverje, vadio srčiku iz panjeva, skupljao šišarke i sve pravilno strogo, polagao granu na granu, red po red, slijedeći neki nacrt do u tančine osmišljen, osiguran, neurušiv. Mreža od drveta, čvrste osnove i stroga izgleda.

Oponašajući piramidu kup je rastao, dosegao visinu čiji je vrh uspijevao dosegnuti propinjući se suspregnuta daha na nožne prste. Poput ukrasa, završnog čina gradnje, položio je nekoliko napuštenih ptičjih gnijezda. Golih, okrvavljenih prstiju izvučenih iz grmlja gloga, šipka i divljih kupina.

Tada je izdjeljao, savršeno izgllačao dva prutića. Satima strpljivo traio jedan o drugi, sve dok površinu nije doveo do najvišeg stupnja topline skrivene u suhoći neživog predmeta, topline dovoljno izbezumljene da se u jednom trenutku zažari, zadimi i proplamsa. Vatra od pomno probranih travčica, lakog paperjastog lišća i guste paučine. Plamičak se uzvio i crveno-žuto razgorio, zahvativši kup. Ozarena lica, Psizoff oćuti ponos stvoritelja, tvorca vatre. Samo još jedna bjelodana i opipljiva potvrda njegovih postavki, njegove teorije o jedinstvu, vječnom zagrljaju, prožimanju života i smrti, o naboju, neuništivoj jezgri iz koje struji vatra i neprestano je obnavlja, rađa, potiče uskrснуće. Iz Ničega Nešto.

Nije se morao udaljiti daleko od ograničene gomile, da bi doživio u samoći, na uzvisini, ispod golog neba, trenutak kad mu ništa više nije nedostajalo i ni do čega tjelesnog, vidljivog ili nevidljivog, nije mu bilo stalo.

Stoga je uzeo tinjajuću zažarenu grančicu i potpalio kup. Istog trena, kao da je bio zapreten nečime, plamen se zalelujavao, uzvio, oslobodio i stao lizati. Lomača. Žrtveni oganj. Uskoro padne i mrak. Krijes bijaše vidljiv i sa udaljenih točaka krajolika, nijemog, svečano tihog.

Psizoff se stane mirno, sabrano razodijevati i uredno polagati odjeću na tlo. Budući da je na sebi imao najnužnije, poslije nekoliko trenutaka stajaše nag uz razbuktalu, praskavu lomaču.

Tada se polagano ispruži uz oganj i zaspe širom otvorenih očiju.

Na dojavu usplahirenih, preplašenih staraca, vlasti su poslale najobrazovanije stručnjake i priznate znalce s raznih naučnih područja i uvjerenja, da istraže slučaj golog muškarca pokraj ostataka nedogorjelih, pougljenih grana, žila i panjeva. Poslije dugotrajnih, opsežnih i zamornih ispitivanja i pokusa, zaključiše da je muškarac, bijelac krhke građe, umro prirodnom smrću. Oko uzroka smrti nisu se mogli složiti, niti uvjerljivo objasniti zašto se pokajnikovi kapci ne daju sklopiti jednostavnim povlačenjem prema dolje. Poslije svakog takvog pokušaja, vratili bi se u prijašnji položaj. Ni lukave zamke kako zaskočiti uporne kapke, ništa nisu promijenile. Nisu smislili niti pronašli način da ih ukrote. Također nisu uspjeli snimiti sliku, posljednju sliku prije smrti, koja se skriva, zaleđena, u tim vječno otvorenim očima, vječno otvorenih kapaka...

Toma Podrug

Pjesme

U PROSTORIJAMA DRUŠTVA HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA

Tonem u sjene onih koje pamtim
Zagledan u njih kao u sebe
U sanjare koji su željeli
Stajati čvrsto na zemlji
I završiti ono što su započeli
Neprenosivim prohodati među druge
Smiješkom i pogledom svojih tekstova
Lijepih ruševina i draži
Svijetliti bez tumačenja
Nasladu rođenu iz radosti čitanja

PREDVEČER

Kad se naginje dan u noć
Svojim suncem u provaliju
Ulazim li u sebe kako bih ugledao
Pogled koji me je cijeli dan
Postidivao i proganjao
Stablom kojega sam posadio
A koje me je nadraslo

Onim mojim što me napušta
I što se od mene rastaje
Sablast je nekog cilja

Je li i ovaj dan bio sa mnom
Kao što ja nisam bio s njim
Neznanjem koje mi je obećavalo
U snu ćeš nedovršeno dovršiti
Udaljene s večeri visoke sjene
U bezimenoj noći imenovati
Razumjeti ono kojemu ne odgovara
U budnome danu da ga razumiješ

AUTOPORTRET

Siromaštvo je to o čemu pjeva
Nevjerstvo zrcala
Sjeni mome licu jasnoću
Obrise koje još prepoznaje
Onim što ga troši
Nijemim govorom što hoće
A ne zna mi reći
Kako se ugnijezdilo to
Što ga ubrzano stari
Skicom koja će ga dovršiti
Gori s oba svršetka

PORUKA SVETOGA FRANE

Mrvice s vašega stola kao istine
Siromaštva koje vam je dano
Hrana je pticama da vas uza život
Vezuju kako biste i vi u snovima
Letjeli s dušom koja svaki dan
Živi dušno ako razgovara s pticama
Slobodnoga zraka kao golemoga luka
Njihovih krila koje i vas
Potiču letjeti u visine
Hvatati dah svjetlosnih misli

ŠAPĆEM BIJELOME PAPIRU

Pun si zagonetki za moju olovku
Bjelinom me tvojom prestižeš
Na njoj ne mogu doći
Ni pitanje jesam li ovdje u nekom odgovoru
I bijah li u mome prošleme
I hoću li biti u budućemu koje već postoji
Sustići olovkom moje sumnje
Jer sve što ona napiše
Gumica bi htjela odmah izbrisati

Moj vjerni bogalj olovka
Želi složiti kitice od riječi
Nek mirišu bojama slova
Da bih se mogao uz ovo
Na tebi napisanom trajnijim vezivati

NOVI NARAŠTAJ

Privid je to koji gledam
Ne dopušta mi razumjeti ga
Izmiče mi kad ga hoću vidjeti
Umaram se kad o njemu mislim
Jer je život za mene onakav
Kako shvaćam ono što sam volio
U nedoumici odsutno umirem
U novom naraštaju koji mijenja lice svijeta

MISLIM NA SALONU

Dijete dok bijah duša je moja htjela
Prepoznati dušu Salone kroz njezine ruševine

Sanjah taj utonuli život
Ne bih li ga uskrsnuo budnim
Vidjeti što su onda radili
Je li sada i mi radimo to drevno
Bijaše oduvijek sadašnjost

Srušena Salona mi otvara priviđenja
Najgorih mogućnosti

ODLAZI U GRAD

I gledaj sve te ljude koje iste
Sutradan ne ćeš vidjeti
Jer oni su grad velikoga lijesa
Žudnje biti i žudnje ne biti
U koje i ti padaš
Otimajući svojim pogledom
Njihove koje iste tvojim istim
Više ne ćeš ugledati
Tvojom njihovu stvarnost
Promjenljivu u promjenama pojava
Koje svatko na svoj način doživljava

OTOČNI SUHOZID

Kad bih ga slijedio
Zalutao bih u tekst
Čudnih slova
Vjere
I sumnje
Zidarevih lutanja
Otočnom zbiljom
Koja nije za promatranje
Već za trpljenje

KOPNO I MORE

Kako su se uopće ovdje našli
Otimati jedan drugome
Ravnodušnim razgovorom
Uzajamna uzbuđenja
Da bi drhtao mornar na moru
A pješak na kopnu
S dojmovima lutalačkog
Izlaska i zalaska sunca

POGLED MOJE MAČKE

Iz kojega me to svijeta gleda moja mačka
Ni smiješkom ni plačem
Prikazuje svoju tajnu
U čiji okvir ne mogu
Uvući ni jednu moju misao
Kako bi postala istina

Kako prevesti na moj jezik
Pogled moje mačke
Zar putovanjem od jednoga
Do drugoga njezina oka
Kao od zvijezde do zvijezde
Tajanstvenih boravišta

POHVALA GLADI

Na kopnu me u zoru kao bol
Graktanjem svoje gladi bude vrane
A na moru kriještanjem galebovi

Između tih glasanja
I moja glad širi svoj ritam
Za ljepotom čije tajne dodiruju istinu

Neke druge gladi
Čistih izraza
I jasnih misli

UMIRANJE LABUDA

Ljepota kojoj smo se svi okretali
A nije izum ljudi
Sklopljenih krila nas moli
Istrgnite pero moje čistoće
I s njime napišite bijelo pismo
Mojim posljednjim plesom
Na jezeru na kojem ste i vi sada
Ledu koji se topi zbog bolesti vode

MOJA SOBA

Po zidovima moje sobe
Vise zemljovidi i nacrti nebeskih staza
Jedni me pozivaju upoznaj zemaljsko
A drugi nebesko koje me nagovara
Živi na zemlji a sanjaj nebo
Za tvoju malu tajnu
Koja gleda u vremenitu sreću
Kuju želiš stvoriti
A o kojoj pouzdano ništa ne znaš

UMRLA MJESTA

Svijet u svom pohodu
Ostavlja bez djece neka mjesta
U kojima svježina vene
A kuće se s krovova
Sa starcima s nogu urušavaju

U tim mjestima nešto bitno nedostaje
Nemogućnosti da se nadoknadi
Bez djece koja bi palila
Gologlava i bosonoga vatre

U tim umrlim mjestima pomahnitala vegetacija
Skriva ruševine u kojima slavuji
Pjevom hoće probuditi
One koji su potrošili nepredvidljivo vrijeme
U kratkoći življenja i dužini patnje

Tema broja: NOVO KAJKAVSKO KAZALIŠTE

Marijan Varjačić

Kazalište i jezik

Uspomeni Tomislava Lipljina

1. Hrvatska kajkavska dramatika i kazalište

Hrvatska kajkavska dramatika i kazalište nastaju i razvijaju se od školskoga kazališta, pavlinskoga¹ i isusovačkoga² u 17. i 18. stoljeću, do ilirizma i hrvatskog narodnog preporoda, kada je 1836. uveden štokavski standardni jezik. Otada naovamo kajkavsko kazalište dijelilo je sudbinu kajkavskoga jezika. Razdoblje bogato stvaranjem na kajkavskom slijedilo je odustajanje (ilirizam), muk (veći dio 19. stoljeća) i ponovno jače ili slabije oglašavanje od početka 20. stoljeća.

Pavlinska gimnazija u Lepoglavi (obnovljena 1582.) oko 1607. prihvatila je isusovački gimnazijski program Ratio studiorum, koji je predviđao obvezno školsko kazalište. Predstave su se izvodile na hrvatskom, dotično kajkavskom, i latinskom. Glumilo se u velikom refektoriju za uzvanike i pred crkvom ili u samostanskom dvorištu za narod. U pavlinskim srednjim i visokim školama učenici su učili narodni jezik (kajkavski u Lepoglavi). Pavlinski školski teatar, za razliku od isusovačkoga, nedovoljno je istražen³.

Između 1606. i 1772. u isusovačkim školskim kazalištima u Zagrebu i Varaždinu već u 17. stoljeću glumilo se katkad na hrvatsko-kajkavskom. Vrlo je vjerojatno da su na hrvatskom bile drame, koje su se prikazivale pod vedrim nebom, a bile su dakako namijenjene širokim slojevima koji nisu razumjeli

1 Marijan Varjačić, Ivan Belostenec i školska drama, „Gazophylacium”, X, 1-2, Zagreb, 2005., 213 – 216.

2 Miroslav Vanino, Isusovci i hrvatski narod, II, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 1987., 426-427.

3 Isto kao pod 1.

latinski⁴. Dramski prizori (actiones) koji su se izvodili o Božiću pred jaslicama u crkvi, u Velikom tjednu u mucu Isusovoj i na Tijelovo u tijelovskoj procesiji, jamačno su izvođeni na hrvatskom jeziku. U 18. je stoljeću u Zagrebu više naslova izvedeno na kajkavštini, od kojih je sačuvana samo tragedija *Lizimakuš* (Lysimachus) izvedena u Zagrebačkom kolegiju 1768. U Varaždinu je 1771. prikazana, *Croatico idiomate*⁵, *Kraljica Tomirida*. Od pisanog teatra iz tog vremena sačuvana nam je samo tragedija *Lizimakuš*, prijevod / preradba Josipa Županića Sibenegga prema latinskom originalu Charlesa de la Ruea, tiskana 1768. u Grazu. U sjemenišnom kazalištu na Kaptolu i Plemićkom konviktu na Gradecu u Zagrebu 1791. do 1834. (s prekidom 1811 – 1825) održavale su se kajkavske predstave. Izvođena su, u manjem broju, djela poznatih autora (Tituš Brezovački, Juraj Dijanić, Matija Jandrić i dr.) i većinom djela koja su nam danas poznata pod zajedničkim nazivom anonimna kajkavska drama⁶. Oko 35 kajkavskih drama nastalo je prema predlošcima pretežno njemačkim (A. Kotzebue, A. W. Iffland i dr.), francuskim (J. N. Bouilly) i talijanskim (C. Goldoni). Bili su to prijevod / adaptacije izvornika. Po Nikoli Batušiću, kajkavska drama i kazalište nalazi se još uvijek u određenoj izolaciji. Književnopovijesna znanost trebala bi kajkavskim adaptacijama pristupiti jednako kao i adaptacijama, lokalizacijama i prijevodima na jugu (npr. frančezarije) i integrirati ih u maticu nacionalne književnosti⁷. U Građi za povijest književnosti Hrvatske Milivoja Šrepela tiskani su 1897. *Čini barona Tamburlana*, a 1899. *Velikovečnik*. U zborniku *Komedije XVII i XVIII stoljeća*, PSHK, knj. 20, Zagreb, 1967., tiskana je komedija *Čini barona Tamburlana*. U *Antologiju hrvatskog humora*, knj. 3, Zagreb, 1973., Branko Hećimović uvrstio je fragmente komedija *Čini barona Tamburlana*, *Mislibolesnik iliti hipokondrijakuš*, uz *Matijaša grabancijaša dijaka* i *Diogeneša Tita Brezovačkoga*. Slobodan P. Novak i Josip Lisac u svoju antologijsku hrestomatiju *Hrvatska drama do narodnog preporoda*, knjiga 2, Split, 1984., uvrstili su, uz *Narodeni dan Juraja Dijanića*, od nepoznatih autora *Velikovečnik*, *Čini barona Tamburlana* i *Mislibolesnik*. U hrestomatiji je i popis od dvadeset i osam kajkavskih komedija s njemačkim predlošcima, pa su tako posredno i one uvrštene u „časno kolo hrvatske literature”⁸. Napokon u *Antologiju hrvatske kajkavske drame* („Kaj” I-IV, 1990) Joža Skok uvrstio je od prijevoda / adaptacija anonimnih autora *Mislibolesnik iliti hipokondrijakuš*, *Čini barona Tamburlana*, *Nije vsaki cipeliš za vsaku nogu* i *Velikovečnik*.

S. P. Novak i J. Lisac u svoju *Dramu do narodnog preporoda*, knjiga 2. i Joža Skok u svoju *Antologiju hrvatske kajkavske književnosti* uvrstili su *Jarne bogati*, ulomak prijevoda Frana Krste Frankopana Molièreove komedije *George Dan-*

4 Isto kao pod 2.

5 Isto.

6 Nikola Batušić, *Starija kajkavska drama*, Disput, Zagreb, 2002., 8.

7 Nikola Batušić, *Problemi u proučavanju starije kajkavske drame*, u: Nikola Batušić, *Starija kajkavska drama*, Disput, Zagreb, 2002., 13-20.

8 Isto kao pod 7. 16.

din, jedan od prvih prijevoda Molièrea u cijeloj svjetskoj književnosti⁹. Komediya je tiskana u Parizu 1669., a Frankopan je 1671. u zatvoru preveo prve tri scene prvoga čina s francuskog na brežičku slovenštinu. Po mišljenju Tome Matića Frankopan se poslužio slovenskim jer nije htio dati ne baš laskavu ulogu prevarenog supruga svom sunarodnjaku, već je za to odabrao najbližeg susjeda, jednog Slovenca¹⁰, dok je uloga sretnog ljubavnika bila namijenjena jednom hrvatskom plemiću. Istoga je mišljenja bio i Slavko Ježić.

Uz *Matijaša* (praižveden u đackom kazalištu Plemićkog konvikta 1804), i *Diogeneša* (praižveden istom 1925.) Brezovački je napisao dramu *Sveti Aleksi* (tiskana 1786., napisana i vjerojatno praižvedena u Varaždinu). U *Antologiji hrvatske kajkavske drame* Joža Skok uvrstio je *Sveti Aleksi* kao eshatološku (crkvenu) dramu. U hrvatsku kajkavsku dopreporodnu dramatiku ubrajaju se i scenski tekstovi Ljudevita Vukotinića (*Golub*, 1832., *Pervi i zadnji kip*, 1833.) i Dragutina Rakovca (*Dub*, 1832.).

Hrvatska dopreporodna kajkavska dramatika, kao i stara kajkavska književnost od 16. do 19. stoljeća, ostvarena je na kajkavskom književnom jeziku. Bio je to književni jezik, premda se i danas katkad ponavlja da je to bio kajkavski dijalekt¹¹. U Gajevim je Novinama i u književnom prilogu *Danica* uveden jedinstveni hrvatski standardni jezik zasnovan na štokavskom narječju i jeziku stare hrvatske, napose dubrovačke književnosti¹². U kazalištu i dramskoj književnosti dolazi do gotovo potpunog prekida s kajkavskom tradicijom. Jedini će Antun Nemčić u 19. stoljeću u svojoj komediji *Kvas bez kruha* donekle slijediti Brezovačkoga. Međutim, karakterizirajući pojedina lica kajkavštinom, on uvodi običaj koji se u hrvatskoj dramatici održao do danas, naime, da kajkavština apriorno osuđuje pojedina lica na izrazitu provincijsku i malograđansku smiješnost¹³. U 19. stoljeću, nakon uvođenja štokavštine, nije se pojavilo nijedno značajnije dramsko djelo integralno stvoreno na kajkavskom jeziku. Takoreći kuriozum predstavlja opereta *Matek i Janica* A. Stöhra i Lj. Varjačića, s libretom na varaždinskoj kajkavštini, praižvedena u Varaždinu 1897.

Prve profesionalne predstave na kajkavskom jeziku bila su uprizorenja triju Rakovčevih prijevoda / adaptacija Kotzebuea u njemačkom (!) Amadéovom teatru (*Stari mladoženja i košarice* 1832., *Vkanjeni i vkanitelj*, 1833., *Stari zasebni kućiš Petra III*, 1873.). Vrlo je malen broj kajkavskih predstava odigranih od 1834. do konca 19. stoljeća. *Matijaš grabancijaš dijak* izveden je 1849. i

9 Slobodan P. Novak – Josip Lisac, *Hrvatska drama do narodnog preporoda*, knjiga II, Logos, Split, 1984., 117.

10 Tomo Matić, Odlomak Molièrova George Dandina u prijevodu F. K. Frankopana, u: Tomo Matić, *Iz hrvatske književne baštine*, Matica hrvatska, Zagreb – Slavonska Požega, 1970., 287.

11 Olga Šojat, Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. do polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Hrvatski kajkavski pisci, Matica hrvatska, Zagreb, 1977., 7 – 69.

12 Hrvatski leksikon, II. svezak, Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb, 1997., 160.

13 Nikola Batušić, *Hrvatska drama 19. stoljeća*, u: Nikola Batušić, *Hrvatska drama 19. stoljeća*, Logos, Split, 1986., 15.

1857. u kazalištu na Markovom trgu, sveukupno pet predstava. Godine 1869. Velimir Gaj „preveo” je *Grabancijaša* u štokavske deseterce; taj prijevod nije izveden, ali je zato 1882. izveden *Matijaš* kojega je na štokavski preveo („pre-radio i popunio”) J. E. Tomić, čime mu je oduzeo tako reći sve (S. Batušić). Tomičev je *Matijaš* izveden još 1894. i 1900. Pučki komad *Šoštar i asesor* Gjüre Estera, napisan na mješavini podravske kajkavštine i štokavštine, izveden je 1882. Komedija *Čini barona Tamburlana* izvedena je u HNK 1897. i 1898. (ukupno četiri predstave). Od 1882., idućih trideset godina na zagrebačkoj pozornici i u Hrvatskoj nije izvedena ni jedna nova kajkavska predstava.

U 20. stoljeću, do 1990., dokle seže ovaj pregled, u kajkavskom repertoaru hrvatskih kazališta (uglavnom u Zagrebu i Varaždinu), po broju naslova odnosno premijernih izvedaba integralno kajkavskih djela, ali još više po značenju i odjeku predstava, preteže starija kajkavska drama: Tito Brezovački (*Sveti Aleksi*, *Matijaš grabancijaš dijak*, *Diogeneš*), djela anonimnih autora (*Mislible-snik iliti Hipokondrijakuš*, *Čini barona Tamburlana*, *Nije vsaki cipeliš za vsaku nogu*), *Ljubomirović ili Prijatelj pravi* Matije Jandrića i *Lizimakuš ili mačuhinski nazlob* de la Ruea – Županić de Sibenegga – J. Mikloušića. Djela Brezovačkoga premijerno su izvedena 25 puta (u zagrebačkim kazalištima 16, u Varaždinu 9). Ostala navedena djela premijerno su izvedena 15 puta (Zagreb 7, Varaždin 8). Veliki uspjeh i utjecaj na pristup Brezovačkom imala je Gavellina režija praižvedbe *Diogeneša* 1925. u zagrebačkom HNK. Značajne su bile režije, na primjer, *Matijaša grabancijaša dijaka* Tita Strozija 1929. i Hinka Nučića 1946. i u novije doba, Tomislava Radića u Dramskom kazalištu Gavella 1970. te režije Berislava Mrkšića *Matijaša* 1966. i 1973., *Hipokondrijakuša* 1969. i *Cipeliša* 1970. u Varaždinu. U Zagrebačkom kazalištu Komedija praižveden je 1977. *Sveti Aleksi* u režiji Georgija Para (taj će komad Paro ponovo režirati u Varaždinu 2003.). Starijoj djelomice kajkavskoj drami možemo pridružiti *Kvas bez kruha* Antona Nemčića, koji je u 20. stoljeću premijerno izveden četiri puta: u HNK (1913, 1939), u Varaždinu 1952. i u Zagrebačkom kazalištu mladih 1969. u režiji Božidara Violaća.

U 20. stoljeću malo je novih djela u cjelini pisanih na kajkavskom. U većem broju kazališnih tekstova imamo kajkavske dramske interpolacije (J. Skok) ili „dvojezičnu fakturu” (S. Batušić). U *Hrestomatiji novije hrvatske drame*, I. dio 1895 – 1940 (Zagreb, 2000.), II. dio 1941 – 1995 (Zagreb, 2001.) Borisa Senkera, kajkavska je dramatika zastupljena samo s jednim tekstom, dvojezičnim *Gospodskim djetetom* Kalmana Mesarića. Toj napola kajkavskoj komediji nema premca po popularnosti i broju premijernih izvedaba: dvadeset i dvije, u gotovo svim hrvatskim kazalištima te u Sarajevu 1942. i Banjoj Luci 1941. Najveći broj dvojezičnih kazališnih komada napisao je Geno Senčić (*A.G.M.*, 1934; *Ferdinand*, 1936.; *Slučaj s ulice*, 1936.; *Neobičan čovjek*, 1939.; *Logaritmi i ljubav*, 1953.). U cjelini je ostvarena u kajkavštini komedija Slavka Kolara *Svoga tela gospodar*, praižvedena u Zagrebačkom kazalištu Komedija 1956. u režiji dr. Branka Gavelle. To je najizvođenije novo, integralno

kajkavsko djelo: 1957. i 1958. igrano je u šest kazališta, u Varaždinu 1957. i 1975. Kajkavska komedija *Vatrugasi – Brataskvasi* N. Škrabea, T. Mujičića, B. Senkera praižvedena je u Varaždinu 1977. u režiji Petra Večeka. Za kazalište na kajkavskom pisali su Stjepan Novosel (*Prigorska svadba* i dr.), Stjepan Draganić (*Prekupci*), Ivo Lamza (*Malo grunta – puno greha*, Kontrolor), Mladen Kerstner (*Krstitke, Weekend v Gruntovcu* i dr.), Pero Budak (*Kaj je, je*), Joža Horvat (*Sedam domobrana*)¹⁴, Stanko Tomašić (*Tu sem*), Ante Krmpotić (*Puntari, bahari i jen šašavi pop*). Dvojezičnu fakturu imaju i drame *Kraljevo* Miroslava Krleže (hrvatska praižvedba u Varaždinu 1957.), *Anno domini 1573.* Tomislava Bakarića i *General i njegov lakrdijaš* Marijana Matkovića.

Jaki impuls kajkavskom repertoaru u 20. stoljeću davali su, možda više nego dramatičari, veliki kajkavski glumci: na primjer, August Cilić (rođen u Šestinama, karijeru započeo i utemeljio u Varaždinu 1915 – 1922), Franjo Majetić (rođen u Zagrebu, prvi profesionalni angažman u Varaždinu 1945 – 1946, ponovno angažiran 1964 – 1969), Mladen Budiščak (Zagrepčanec s Trešnjevke), Ivan Lovriček (rođen u Novigradu Podravskom, prvi angažman u Varaždinu 1964 – 1972), Martin Sagner (rođen u Novigradu Podravskom, prvi angažman u Varaždinu 1955 – 1963), Tomislav Lipljin i Ljubomir Kerekeš (rođeni Varaždinci).

Miro Međimorec režirao je svoje adaptacije *Kužiš stari moj* Zvonimira Majdaka 1973. i *Lamentacije Valenta Žganca zvanog Vudriga* Miroslava Krleže 1974. u Teatru ITD. Mladen Budiščak glumio je *Kužiš stari moj* 227 puta, a *Lamentacije*, zajedno s Ivanom Lovričekom, 41 put. Poslije će *Lamentacije*, u Varaždinu premijerno izvedene 1985. u režiji Matka Sršena, biti na repertoaru gotovo 20 godina. Glumili su Tomislav Lipljin (Valent) i Ivica Plovanić (Doktor).

2. Novo kajkavsko kazalište

Vladimir Gerić režirao je 1990. u HNK u Varaždinu tri srednjovjekovne francuske farse pod zajedničkim nazivom *Bogi Ivač* (Le nouveau marie qui ne peult fournir a l'appointment de sa femme / Mladenec koji neje znal kaj mladi ženski treba; Pauvre Jouhan / Bogi Ivač; Le cuivier / Farsa o bednju). Farse je sa starofrancuskog na hrvatski književni standard preveo Gerić, a na njegov poticaj, kajkavizirao ih je Tomislav Lipljin. Tri uloge (Mladenec, Bogi Ivač, Ivač) glumio je Ljubomir Kerekeš. Predstava je bila na repertoaru do 2007. godine i odigrana je, u Varaždinu i u 25 gradova i mjesta, preko 300 puta. Po Stijepi Mijoviću Kočanu, Bogi Ivač je „najuspješnija varaždinska kazališna predstava svih vremena”: navodeći za to razloge, na kraju, kaže: „Ovdje zadnje, ali inače prvo i temeljno: jezik ! Da sve to nije preneseno u zavičajnu

14 Antologija hrvatske kajkavske drame, priredio dr Joža Skok, „Kaj”, I – IV, Zagreb, 1990.

frazu, u materinski izričaj i domaći ambijent na kajkavskom području, ne bi ni izdaleka mogla imati takav uspjeh¹⁵.

Bogi Ivač bio je početak fenomena koji zovemo novo kajkavsko kazalište, a obilježio je kazališne 1990-te i nastavio se u 21. stoljeće. Glavni akteri novoga kajkavskoga kazališta bili su glumac i prevoditelj na kajkavski Tomislav Lipljin, redatelj i prevoditelj Vladimir Gerić, glumac – kajkavac Ljubomir Kerekeš i varaždinska kazališna publika. Novo kajkavsko kazalište izvorno je varaždinsko s refleksom izvan Varaždina (u prvom redu GD Histriion) kojim se ovdje ne ćemo baviti.

Kao vanjski poticaj za kajkavizacije / adaptacije, koje se mogu definirati i kao postupak prevođenja teksta sa stranog jezika na način da se prilagodi kulturnom i leksičkom kontekstu jezika adaptacije¹⁶, spominju se „izigranost” starijega kajkavskoga repertoara i mali broj novih kajkavskih tekstova¹⁷. Odlučujući je međutim bio unutarnji poticaj: hrvatskokajkavska svijest i samo-svijest koja se čisto i izvorno i u kazalištu može ostvariti na kajkavskome kao materinjem jeziku. Riječ je o samosvijesti kako kazališnih umjetnika, uprave kazališta, tako i sredine odnosno Varaždinaca kao kazališnog gledateljstva.

I prije 1990. bilježimo u Varaždinu nekoliko kajkavizacija koje su prethodile prijevodima / adaptacijama na kajkavski kao i integralnim ponašanjima tijekom 1990-ih. Najstariji je takav slučaj kajkavizacija libreta operete *Vjerna ratni drug* Imre Kálmána, izvedene 1915. Libreto je preveo na kajkavski, prilagodio i onda aktualnu ratnu priču smjestio u okolicu Varaždina glumac August Cilić. Vladimir Gerić je 1962. sa slovenskog preveo na kajkavski i lokalizirao u okolicu Varaždina komediju *Ta veseli dan ali Matiček se ženi* Antona Tomaša Linharta. Već je i Linhartova komedija, lokalizacija Beaumarchaisove komedije *La journée folle ou Le mariage de Figaro*¹⁸. Linhartova adaptacija izvrštena je kao originalna slovenska drama u *500 Dramskih zgodb: vodnik po svetovni in domači dramatik*, Ljubljana, 2002. Na poticaj Petra Večeka, Tomislav Lipljin kajkavizirao je Molièreovu komediju *George Dandin (Jarne Rogobatni od Ivanečke Purge)* koristeći i prijevod Frane Krste Frankopana te dubrovačke prerade Molièrea u 17. stoljeću. Predstava je, u režiji Petra Večeka, premijerno izvedena 1979. i doživjela 73 reprize, a glavnu je ulogu (George Dandin / Jarne Rogobatni) glumio Tomislav Lipljin.

Na poticaj Vladimira Gerića, uprava varaždinskoga kazališta naručila je od Tomislava Lipljina kajkavizaciju Shakespeareove komedije *Mnogo vike ni za što*. Lipljin je Shakespearea „na kajkavski pretočil” kao *Puno larme a za ništ*; premijerna izvedba bila je 1993. u okviru svečanosti 120. godišnjice podignuća kazališne zgrade, u režiji Vladimira Gerića. „Kolektivu predstave” dodijele-

15 Stijepo Mijović Kočan, Uspjeh nad uspjesima, „Varaždinske vijesti”, 2. 5. Varaždin, 2007., 14.

16 Patrice Pavis, Pojmovnik teatra, Antibarbarus d.o.o., Zagreb, 21.

17 Tomislav Lipljin, Nekoliko uvodnih napomena, „Kazalište” 3, Varaždin, 1994., 28.

18 Slavko Batušić, Komediografija Tita Brezovačkoga, u: Slavko Batušić, Hrvatska pozornica, Mladost, Zagreb, 1978., 113.

ljena je 1994. Nazorova nagrada, a Ljubomiru Kerekešu Nagrada hrvatskoga glumišta za najbolju glavnu mušku ulogu (Benedikt). Bio je to ključan korak (i uspjeh) u reafirmaciji kajkavskog kao scenskog govora. Vrijedi citirati Dalibora Foretića: „Shakespeare na kajkavskom? Zašto da ne... Zamisao je potekla od redatelja Vladimira Gerića. Narječje se pokazalo u ovom ispitu sposobnim da u svoju kuću bitka primi i poetsku uznositost velikog Willa. Lipljin je tu dramsku kozmetičku operaciju izveo na Shakespeareu mnogo uspješnije nego neki u nedavnim naizgled lakšim pothvatima. U čemu je tajna? Lipljin i Gerić pogodili su civilizacijski razmjer, pa im nije bilo teško zamisliti umjesto Shakespeareove mitske Messine barokni Varaždin, potom princa aragonskog pretvoriti u bana horvatskog, namjesnika Messine u velikog župana varaždinskog, a mlade plemiće iz Firence i Padove u gospodare Kalničkog grada i Velikog Tabora. Priča time nije nategnuta ni oštećena. (...) Ova kajkavska prerada pokazala je, uz doličnu sposobnost toga narječja da se uhvati u koštac i s riječima najbogatijim tvorcem engleskog jezika, i njegovu pučkost, živost, gipkost: na novoštokavskom Shakespeare zvuči dvorski, na kajkavskom pučki u svom širokom dijapazonu toga pojma.”¹⁹

Tomislav Lipljin svojim je životnim djelom smatrao Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora (Varaždin, 2002) na kojemu je radio preko 20 godina. „Rječnik sa svojih 33.000 riječi / natuknica, ujedno je i leksikon ne samo varaždinskoga idioma, specifičnoga govora kajkavskog narječja, nego i varaždinske kulture, njegova duha, kako u 20 stoljeću, tako umnogome i naslijeđa toga staroga baroknoga sjeverozapadnoga hrvatskog panonskog grada, nekad i hrvatske prijestolnice. Sve to sačuvalo se u pamćenju i jeziku varaždinskoga čovjeka (...).”²⁰

Karakteristično je da su djela na kojima je nastalo novo kajkavsko kazalište ostvarena na i s t o j jezičnoj osnovici: VARAŽDINSKOM KAJKAVSKOM GOVORU, u kojemu nam je tradirana varaždinska višestoljetna hrvatsko-kajkavska kulturna i civilizacijska baština. Lipljinov leksikon olakšava nam buduće istraživanje tih djela / kajkavizacija, omogućuje njihovo potpuno razumijevanje i, ne na posljednjem mjestu kada je riječ o kazalištu, da ih glumac pravilno izgovara.

Od Lipljina je kazalište naručilo kajkavizaciju moraliteta *Jedermann* Huga von Hofmannsthal, koju će 1996. pod nazivom *Jedermann iliti Vsaković* režirati Georgij Paro. Štokavski prijevod *Jedermanna* pod nazivom *Svatković* objavio je 1993. Ante Stamać. „Sada (1996-te, nap. MV), evo dobismo i prepjev na kajkavski Tomislava Lipljina pod nazivom *Jedermann iliti Vsaković*. Možda on u poetskoj uznositosti nije ravan Stamaćevom, ali što se gipkosti scenskoga govora tiče, znatno je življi i kolokvijalniji, pa je i to dobra posljedica

¹⁹ Dalibor Foretić, Shakespeare na kajkavskom, u: Dalibor Foretić, Iluzija nije opsjena, Novi List – adamić, Rijeka, 2002., 143-145.

²⁰ Mijo Lončarić, Uz varaždinski rječnik Tomislava Lipljina. Bogatstvo kajkavštine, u: Tomislav Lipljin, Rječnik varaždinskoga kajkavskog govora, Garestin d.o.o., Varaždin, 2002., IV.

repertoarne odluke Hrvatskoga narodnog kazališta u Varaždinu da postavi ovo djelo i naruči od Lipljina prepjev. Kajkavski je jezik sočniji, a nosi u sebi dozu humornosti, što je naročito važno za ovaj tekst kojemu pretjerana ozbiljnost daje šturost religijske ideologizirane apoteozičnosti i oduzima prilično životne gipkosti, što smo svojedobno osjetili kao manu splitske predstave (prema Stamaćevu prijevodu, nap. MV)... U svemu to je jedna od onih predstava varaždinskog Kazališta, koja bitno određuje njegovo repertoarno napredovanje u osvajanju često nedostižnih vrhova dramske literature, pa po tome i značajan domet hrvatskoga glumišta²¹. Predstava je imala izniman odjek, snimljena je za HRT i tri puta (!) emitirana, a Ljubomiru Kerekešu dodijeljena je Nazorova nagrada za ulogu Vsakoviča / Jedermanna.

Kajkavizacija Jedermanna nije i adaptacija (kao *Mного vike ni za što / Puno larme a za ništ*); u Lipljinovom *Vsakoviču* radi u prvom redu jezik sam. Egzaktna lingvistička analiza prijevoda na kajkavski ne bi nam u potpunosti otkrila njegovu kazališnu vrijednost. Izvedba, interpretacija Jedermanna na kajkavskom „načela” je formu komada, tako da je oživila njegovu ozbiljnost i suhoparnu didaktičnost; moralitet je u kajkavskoj interpretaciji blago i duhovito persifliran te je postao igriviji, bliži suvremenom skeptičnom i manje naivnom gledatelju.

Kerekešovo / Vsakovićevo „Je! Verjem”, na pitanje Vjere „Verješ li vu Isusa Kristuša...?”, posve je drugo nego odgovor „Da! Vjerujem” / „Ja! Ich glaub”, na pitanje „Vjeruješ li u Isusa Krista ...?” / „Glaubst du an Jesu Christ ...?” „Je! Verjem” već je u neutralnoj intonaciji dvosmisleno. Jedno je kad Vjera, po Stamaću, kaže Vragu „Šakama bi ti sudio” / „Wilst du mit deinen Fäusten richten”, a sasvim drugo Lipljinovo „Viš ti njega, on bi se haril” (isticanje MV). Ili, kad Vjera kaže Vragu u Stamaćevu prijevodu „Na tvojoj strani nije mnogo / Igru bi izgubit mogo” / „Auf deiner Seiten steht nit viel / Hast schon verloren in dem Spiel”, a u Lipljinovoj verziji „Nema puno toga na ti tvoji strani / Ovu budeš rundu ti nasuho zgubil” (isticanje MV). Još jedan primjer. Smrt kaže Gospodinu Bogu:

Herr, ich will die ganze Welt abrennen
Und sie heimsuchen Groß und Klein,
Die Gotts Gesetze nit erkennen
Und unter das Vieh geffallen sein.
(Hofmannsthal)
Gospodaru, diljem ću svijeta
Obići sve, veliko i malo
Sve što Božji zakon smeta
Te je među stoku palo.
(Stamać)

---

21 Dalibor Foretić, Smijeh preko groba, „Varaždinske vijesti”, 2687, Varaždin, 1996.

Obišla bum okoli celega sveta
Obišla bum se, i veliko i malo,
Se kojimi Božji zakon smeta,
Se, kaj se na živinu zrozalo.
(Lipljin)

U izvorniku, Smrt obavještava svoga gospodara da se kani rastrčati po svijetu, doći u posjet onima – i Velikom i Malom – koji ne drže do Božjeg zakona, te su se tako izjednačili sa stokom. Lipljinu nije moguće da Smrt kaže „obići ću”, nego samo „obišla bum”: time je definiran i rod Smrti (žena), o čemu se izvornik i štokavski prijevod ne moraju izjasniti. Osim efekta ponavljanja („obišla bum”; i; „se”), najuočljivija razlika je u četvrtom stihu. Lipljin ne prevodi „das Vieh” sa „stoka” (riječ „stoka” u varaždinskom kajkavskom govoru ne postoji – ne kaže se „stoko jedna” već „marše jedno” ili „živinče jedno”); također, glagolu „pasti” naglašava značenje „spasti”, jer, jedno je „pasti među stoku” (pa možda poginuti, izmrcvaren papcima), a drugo, u općekajkavskoj upotrebi i prirodno, „zrozati se na živinu” („živina” je u kajkavskom „životinja”, a potom „marva”, „stoka”).²²

U varaždinskoj izvedbi na kajkavskom, za razliku od splitske na štokavskom standardu, Hofmannsthalova se „poruka” ne shvaća doslovno. Genijalan pisac nije nam valjda htio reći da se vjerom i kajanjem uvijek u zadnji tren možemo otkupiti. Hofmannsthal u pučkoj formi iznosi misao da je težnja za onim Drugim, koji se ne može obuhvatiti ni jednim pojmom, jedini ljudski odgovor na prolaznost. Sam autor je zapisao da mu je stalo do toga da u ruhu davnog vjerskog moraliteta pronade (i današnjem gledatelju pruži) jezgru koja je iznad sviju svjetonazorskih opredjeljenja²³. Na koncu, kajkavskom jeziku i tradiciji kao da odgovara i alegorijska dramaturgija *Jedermann*, koja je antipsihološka; uloge su u moralitetu dosuđene i ne mijenjaju se tijekom igre, to jest, dok traje ovozemaljski život.

Godine 1998., ponovo u okviru svečanosti povodom 125. godišnjice podignuća kazališne zgrade u Varaždinu, izveden je Lipljinov prijevod na kajkavski Shakespeareove tragedije *Hamlet*, u režiji Vladimira Gerića, s Ljubomirom Kerekešom u naslovnoj ulozi.

Nove tri francuske farse (*Trois amoureux de la croix / Tri kurviši pod raspelom; Les femmes qui font refondre leurs maris / Ženske tere su štele spretaliti svoje muže; Un Savetier nommé Calbain lequel se maria a une Savetiere / Šoštar imenovan Gušta ki je zel za ženu jenu šoštaticu*) kajkavizirao je Vladimir Gerić i režirao 1996. pod zajedničkim nazivom *Tri kurviši pod raspelom*.

22 Usporedi: Jedermann. Das Spiel von Sterben des reichen Mannes, erneuert von Hugo von Hofmannsthal, S. Fischer Verlag, Berlin, 1911.; Hugo von Hofmannsthal, Svatković, igrokaz o bogataševu umiranju, nanovo napisan, Grech, Zagreb, 1993, preveo Ante Stamać; Hugo von Hofmannsthal, Vsković, na kajkavski preveo Tomislav Lipljin, Varaždin, 1995., Arhiv HNK Varaždin.

23 Viktor Žmegač, Bečka moderna, Matica hrvatska, Zagreb, 1998., 119.

Tomislav Lipljin je po narudžbi kazališta 2003. kajkavizirao dramu Mihaela Bulgakova *Don Quijote* pod nazivom *Von Lamot od Mača*. Kajkavizacija je naručena u dogovoru s Georgijem Parom, međutim prikazana je tek 2007. u režiji Želimira Mesarića, s Marinkom Prgom (*Don Quijote*) i Ljubomirom Kerekešom (*Sancho Panza*).

„Novo kajkavsko kazalište” nije oprečna pojava „starom kajkavskom kazalištu” (do ilirizma) nego sličnoznačna; staro se temelji na književnom kajkavskom jeziku, novo na varaždinskom kajkavskom govoru koji je Lipljin u svojem *Rječniku* u određenoj mjeri normirao; staro je nastalo na kajkavskim prijevodima / adaptacijama, jednako tako i novo, po pravilu, na integralnim ponašanjima odnosno kajkavizacijama. Lipljinovim i Geričevim pothvatima stare su adaptacije putokaz, a u ponečem i uzor. Novo kajkavsko kazalište novo je u prvom redu u odnosu na kajkavsko-kazališnu tradiciju od ilirizma naovamo. Rekli smo da je Antun Nemčić u svojoj komediji *Kvas bez kruha* uveo „običaj”, kako kaže Nikola Batušić, da kajkavština apriorno osuđuje pojedina lica na izrazitu provincijsku i malograđansku smiješnost. S novim kajkavskim kazalištem konačno je napušten taj „običaj”. Shakespeare je postao kajkavac; njegova lica, kao i npr. Hofmannsthalov *Jedermann*, nisu smiješne provincijske i malograđanske figure. Novo kajkavsko kazalište mogli bismo nazvati i preporodom ili obnovom kajkavskoga kazališta, svojevrsnom kajkavsko-kazališnom renesansom.

Kao i stare kajkavske adaptacije, kajkavizacije Tomislava Lipljina, naročito *Bogi Ivač*, *Puno larme a za ništ* i *Jedermann iliti Vsakovič* sadrže svojevrsnu predrežiju (*Vorinszenierung*), naime kajkavski svjetonazor, što će prepoznati redateljji poput Gerića ili Para i glumci varaždinskoga ansambla.

S novim kajkavskim kazalištem slaže se, podudara i dopunjuje kajkavski repertoar Dječje i lutkarske scene HNK u Varaždinu (*Videl sem Jezuša* V. Kosec Torjanac, 1993.; *Norci* D. Torjanaca – D. Novakovića Šarlija, 1998.; *Petrica Kerempuh i spametni osel* D. Domjanića i H. Hitreca, 2006.; *Vrak Mrak i Seljo Beljo* D. Torjanca, 2008; *Mož i žena* V. Kosec Torjanac, 2008.; *Sveti Mikula* V. Kosec Torjanac, 2008) pod vodstvom Dubravka Torjanca i, u cjelini ili djelomično, kajkavske predstave koje je režirao, većinom prema svojim tekstovima, Ljubomir Kerekeš (*Dimnjačar*, 1992.; *Povratak ratnika*, 1998.; *Skupština*, 2005.; *Debitanti*, 2009.). Predstavi *Norci* (mjuzikl za djecu prema motivima narodne priče) dodijeljena je 1998. Nagrada hrvatskoga glumišta za najbolju predstavu za djecu i mladež. Za ulogu u monodrami *Dimnjačar* prema proznom predlošku Mirka Keleka Ljubomiru Kerekešu dodijeljena je nagrada za najbolju mušku ulogu na Festivalu glumca 1996. Do danas, Kerekeš je ovu monodramu odigrao više od tisuću puta.

Boris Senker, po narudžbi varaždinskoga Kazališta, napisao je, na jeziku Brezovačkog, komediju *Pinta nova* (prizvedena 1997. u režiji Vladimira Gerića; glavna uloga Adam Baron Smeško – Ljubomir Kerekeš). Drama Borivoja Radakovića *Kaj sad*, napisana u cjelini na kajkavskom, premijerno je izvedena

u Varaždinu 2007. u režiji Petra Večeka. Za ulogu *Dede Tomica* Lipljin dobio je nagradu za najbolju mušku ulogu na Festivalu glumca 2008. Isti glumac dobitnik je nagrade za najbolju mušku ulogu i na prvom Festivalu glumca 1994. za ulogu Valenta u *Lamentacijama Valenta Žganca*.

3. Jezično – filozofijski temelj

Platon i Johann Gottfried von Herder začetnici su dvaju divergentnih shvaćanja jezika. Prema Platonu, jezik je samo oruđe uma. Za Herdera, jezik i um ne mogu se razdvajati. Um se ne služi jezikom kao oruđem priopćavanja onoga spoznatog, nego se um istom konstituira tako da jezično rasčlanjuje, razdvaja fenomene, daje im trajnost i suprotstavlja ih sebi kao objekte.²⁴

3.1. Platon i platonovska tradicija

Grčka riječ logos u isti mah znači i jezik (govor, iskaz; Rede, Aussage) i mišljenje (um, misaono povezivanje; Vernunft, gedankliches Verknüpfen)²⁵. U antičkoj filozofiji, poglavito nakon Platona, ta se značenja razilaze.

Jezik, odnosno imena tj. riječi (onomata) mogu oponašati samo čulne atribute stvari, kao što su brzina, lakoća i oblik, dok su biti ili ideje za Platona noeta (umne biti) shvaćena umom, a ne osjetilima. Noeta su jedini istinski predmeti spoznaje, pa se stoga spoznaja ne može dobiti kroz riječi.²⁶ Stvari primaju svoja imena od ideja u kojima sudjeluju (Fedon 102 b). Imena daju obavijest razlučivanjem između klasa ili biti stvari, no samo ako su već bile spoznate (Kratil 438 a-b). Prava nalikost nije između stvari i njihovih imena, nego između stvari i ideja.

Zaključak Platonova dijaloga *Kratil* je da imena (jezik) nisu od pomoći u otkrivanju bitnih naravi stvari, premda služe tome da se te naravi priopće, ukoliko su poznate. Za Platona, kriterij ispravnosti ili neispravnosti jezika u smislu njegove primjerenosti istinskoj zbilji jest um (nous). Um je prema jeziku autonoman, sam jezik je tek oruđe (organon) uma, a svrha mu je priopćavanje.²⁷

U platonovskoj se tradiciji jezik promatra kao podređena i naknadna činjenica, kao izraz nutrine koja u biti leži gotova, kao očitovanje misli, kao

24 Rainer Thurnher, *Otvorenost jezika*, u: *Hermeneutička fenomenologija kao angažman*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 218 – 219

25 Alois Halder, *Philosophisches Wörterbuch*, Herder Spektrum, Freiburg-Basel-Wien, 2008., 306-307 (Schprachphilosophie).

26 W.K.C. Guthrie, *Kratil*, u: W.K.C. Guthrie, *Povijest grčke filozofije*, knjiga V, Naklada Jurčić d.o.o., Zagreb, 2007., 1-31.

27 Isto

sredstvo neke svrhe. Misao je jedino istinita, a jezik je samo njeno oruđe tj. njezin slučajni prijenosnik.²⁸

Redukcija jezika / govora na oruđe mišljenja omogućila je srednjovjekovni nominalizam i novovjekovni instrumentalizam, koji već kulminira u Leibnizovoj ideji umjetnog jezika. Tu tendenciju slijedi pozitivizam, i ona završava u 20. stoljeću semiotikom.²⁹

U 20. stoljeću, analitička filozofija u jeziku vidi sustav znakova. Dva su glavna smjera analitičke filozofije jezika: logička analiza jezika i lingvistička analiza jezika. Logička analiza jezika nastavlja se na tzv. Wittgensteina I. i Bečki krug. Ona kritizira svakodnevni jezik; cilj logičke analize jezika je razvoj egzaktnog jedinstvenog jezika svih znanosti. Lingvistička analiza jezika nastavlja se na Wittgensteina II. Ona analizira svakodnevni jezik (jezične igre; Sprachspiele). I Wittgenstein govori o jeziku kao prijenosniku mišljenja (das Vehikel des Denkens).³⁰

3.2. Jezična slika svijeta

Za romantičarsko shvaćanje jezika, um nije ispred jezika, nego jedino uz njega i još više putem njega. Um nije gotova datost koja bi se mogla autonomno suprotstaviti jeziku, nego se istom konstituira putem jezika. Postajanje uma i jezika stapaju se u jedno.³¹ Johann Georg Hamann, u pismu Herderu: Kada bih bio tako rječit kao Demosten, ne bih morao učiniti ništa više nego triput ponoviti jednu jedinu riječ; u m je jezik, logos (Vernunft ist Sprache). Glodem ovu kost punu moždine i glodat ću je do smrti. Ima za me još uvijek tame u toj dubini; još čekam anđela Apokalipse za taj bezdan (istakao MV).³²

Novo viđenje jezika zasnovali su Hamann, Herder i Wilhelm von Humboldt. Hamann ukazuje na individualnost nekoga pojedinačnog jezika. Herder naglašava nacionalni karakter jezika dotičnog naroda koji oblikuje mišljenje toga naroda. Učenje o posebnom viđenju svijeta (Weltansichten) koje je uvjetovano pojedinačnim jezikom prvi put u razvijenoj formi susrećemo kod Humboldta.

Jezik posreduje između čovjeka i svijeta. Čovjek uglavnom živi s predmetima, jer osjećanje i djelovanje u njemu ovise o njegovim predodžbama, čak isključivo onako kako mu ih privodi jezik. Istim činom kojim iz sebe ispreda jezik, on se u njega upreda, i svaki [jezik] oko naroda kojem pripada opisuje

28 Rainer Thurnher, Jezik i svijet u Friedricha Nietzschea, u: Rainer Thurnher, Hermeneutička fenomenologija kao angažman, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 249-250.

29 Danilo Pejović, Govor, u: Filozofijski rječnik, Matica hrvatska, Zagreb, 1984., 122.

30 Ludwig Wittgenstein, Philosophische Untersuchungen, Oxford, 1953., I, t.329.

31 Isto kao pod 24.

32 Citirano prema: Martin Heidegger, Jezik, u: Martin Heidegger, Kraj filozofije i zadaća mišljenja, Naprijed, Zagreb, 1996, 322-333.

krug iz kojega se može izići jedino tako da se ujedno prijede u krug nekoga drugog.³³

Prema Humboldt, ni jednu vrstu predodžbi ne možemo promatrati kao puko primateljsko ogledanje nekog predmeta koji je već pri ruci. Čak i kod vanjskih, tjelesnih predmeta zamjetljivih upravo osjetilima (...) riječ nije ekvivalent predmeta koji se prikazuje osjetilima, nego je njegovo shvaćanje putem jezične proizvodnje u određenom trenutku iznalaženja riječi (istaknuo MV).³⁴

Po Humboldt, gramatika se ne smije izjednačiti sa samim jezikom. Npr. za Nietzschea jezik i gramatika su zamjenljivi pojmovi. Duh koji oblikuje u jeziku kadar je ovladati gramatičkim tehničkim sredstvima koja pribivaju u jeziku i davati im različitu valjanost (...).³⁵ Jezik nije djelo (ergon; Werk), nego djelatnost (energeia; Tätigkeit), temeljna je Humboldtova odredba jezika. „Djelo” ovdje predstavljaju gramatika i „masa riječi”. Isto tako, jezik ne smijemo promatrati kao nešto mrtvo, proizvedeno, nego mnogo više kao proizvodnju (...).³⁶ Za Humboldta, unutarnja jezična forma jedino je obilježavajuće određenje „viđenja svijeta”. Ona (tj. unutarnja jezična forma) doista i jest potpuno individualan poriv pomoću kojega jedna nacija misli i osjećaju pribavlja važenje u jeziku. Jezik uvijek moramo promatrati sa strane njegovog živog djelovanja, ako želimo istinski istraživati njegovu narav i uzajamno uspoređivati više njih. Jezik također uopće nije tvar koja leži tu u masi riječi i pravila koja su njime data, nego je uredba, duhovni proces (...).³⁷ Unutarnja forma jezika pokazuje se samo u pogledu na cjelinu. Ona nikada nije identična nekoj opipljivoj strukturi, niti uhvatljiva u jezičnim pojedinostima. Prema Humboldt, organ njezine spoznaje jest „osjećaj”; ona se više „nazire” negoli poima, jer spoznavati je znači isto što i tragati za nekom „tajnom”.³⁸

Ernst Cassirer ukazao je na kantovske elemente u Humboldtovoj jezičnoj filozofiji.³⁹ Po Cassireru, Humboldt biva privučen Kantovim novim kritičkim pojmom objekta. Predmet nije „po sebi” određen nego njegova odredba izrasta postupno s produktivnošću duha. Osnova spoznaje je u nama, a ne u stvarima, temeljni je Kantov stav. Svemu shvaćanju, svemu određivanju čega predmetnoga leži u temelju sinteza suda. Ono što je Kantu posao suda, to je za Humboldta u konkretnom životu duha moguće samo putem udjela jezika.

---

33 Wilhelm von Humboldt, *Gesammelte Schriften*, Berlin 1903-1936, VII, 60, citirano prema: Rainer Thurnher, *Otvorenost jezika. Istraživanje uz Humboldtovu tezu o jezičnom viđenju svijeta*, u: Rainer Thurnher, *Hermeneutička fenomeologija kao angažman*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 223, bilj. 362

34 Humboldt, GW, VII, 55; Thurnher, str. 223, bilj. 363; v. pod 33

35 Humboldt, GW, VI, 254; Thurnher, str. 241, bilj. 419; v. pod 33

36 Humboldt, GW, VI, 44; Thurnher, str. 226, bilj. 370; v. pod 33

37 Humboldt, GW, VI, 146; Thurnher, str. 227, bilj. 372; v. pod 33

38 Rainer Thurnher, *Otvorenost jezika. Istraživanje uz Humboldtovu tezu o jezičnom viđenju svijeta*, u: Rainer Thurnher, *Hermeneutička fenomeologija kao angažman*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 227.

39 Ernst Cassirer, *Kantovski elementi u jezičnoj filozofiji Wilhelma von Humboldta*, u: Ernst Cassirer, *Prilozi filozofiji jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., 16-46.

Misaona objektivacija mora proći kroz objektivaciju riječi. Jezik je, u pojedinoj riječi i povezanom govoru, č i n, prava stvaralačka djelatnost duha.

Humboldt je povezan s temeljima kritičkog idealizma; ono objektivno nije ono dato, nego ono što tek treba steći, ne ono po sebi određeno, nego ono što treba odrediti. To se temeljno određenje, u pogledu jezika, ispunja u rečenici. Humboldt daje primat rečenici nad riječi, kao što Kant utvrđuje primat suda nad pojmom. Rečenica je, a ne riječ, primarno jezično očitovanje. Nikada nije moguće nastanak jezika misliti tako kao da počinje s označavanjem predmeta pomoću riječi, prelazeći odatle na slaganje. U zbilji govor ne biva složen iz prethodnih mu riječi, nego naprotiv riječi potječu iz cjeline govora (istaknuo MV).⁴⁰

To jedinstvo smisla, u rečenici izloženo neposredno i živo, naknadno se razlaže na gramatički rastavljene elemente i odvojene leksičke jedinice. Rečenica nije puki otisak u svijesti već datog i utvrđenog smisla, nego način i sredstvo davanja smisla. Jezik nije mrtav proizvod, već proizvođenje. Jezik je stalno iznovačan rad duha, a ne njegov gotov i konačan proizvod.

Jezici nisu, ni u cjelini ni u pojedinostima, sredstvo da se izloži već spoznata istina, nego sredstvo da se još nepoznato otkrije. Njihova se različitost ne tiče zvukova i znakova, nego samih svjetonazora. U tome se sastoji temelj i zadnja svrha svega jezičnog istraživanja.⁴¹

U pojedinostima Humboldtove teorije jezika, istaknuto mjesto pripada glagolu. U glagolu se duhovna osobitost jezika izriče najjasnije i najjače. Sve ostale riječi u rečenici su tako reći mrtva zatečena građa koju treba povezati glagol, i glagol je jedini središnja točka što sadrži i zrači život. Misao, ako se smije tako slikovito kazati, napušta putem glagola svoje nutarnje prebivalište istupajući prijeko, u zbilju.⁴² Kaže se, „drvo cvjeta” (Cassirerov primjer); time je rečeno da ono jest cvjetajuće, da ono postoji kao određen predmet s određenim svojstvom. U dramama Tituša Brezovačkog nabrojena su čak 23 izraza za jedan jedini pojam, tj. glagole „tući” i „istući”⁴³. U Lipljinovom *Rječniku za „vudriti”* ima 57 istoznačnica!

Hans-Georg Gadamer kaže⁴⁴ da se dugo opirao forsiranoj paradoksiji Heideggerove formulacije: „Jezik govori”.⁴⁵ Ipak, treba biti jasno da je svagda go-

---

40 Wilhem von Humboldt, Einleitung zum Kawiweg, Werke VII, 72. Citirano prema: Ernst Cassirer, Kantovski elementi u jezičnoj filozofiji Wilhema von Humboldta, u: Ernst Cassirer, Prilozi filozofiji jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., 35. i 166., bilj. 24.

41 Kao pod 36, str. 36. i 166, bilj. 27.

42 Wilhem von Humboldt, Einleitung zum Kawiweg, Werke, VII, 214; citirano prema: Ernst Cassirer, Kantovski elementi u jezičnoj filozofiji Wilhema von Humboldta, u: Ernst Cassirer, Prilozi filozofiji jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 2001., s 43. i 166., bilj. 38.

43 Slavko Batušić, Komediografija Tita Brezovačkoga, u: Slavko Batušić, Hrvatska pozornica, Mladost, Zagreb, 1978., 119

44 Hans-Georg Gadamer, Dijaloški osvrt na sabrano djelo i njegovu djelatnu povijest (1996.), u: Hans-Georg Gadamer (priredio Jean Grandin), Čitanka, Matica hrvatska, Zagreb, 2002., 321.

45 Martin Heidegger, Jezik (Die Sprache), u: Martin Heidegger, Kraj filozofije i zadaća mišljenja, Naprijed, Zagreb, 1996., 321-341.

voreći čovjek onaj koji govori. U međuvremenu, shvatio je što je Heidegger mislio kada je rekao da jezik govori: Dakako, tu je netko tko govori, ali taj nije, a da nije ograničen jezikom, jer riječ koja nekome dolazi nije uvijek prava riječ.⁴⁶ Heidegger pita i odgovara: Gdje sâm jezik kao jezik dolazi do riječi?⁴⁷ Na čudesan način ondje gdje za nešto što nas npr. privlači, tišti ili oduševljava ne nalazimo pravu riječ. Tada ono što mislimo ostavljamo neizgovorenim i proživljavamo trenutke u kojima nas jezik sam tiče svojom biti. Ondje gdje valja izgovoriti ono što dosad još nikad nije bilo izgovoreno, stoji sve do toga poklanja li nam jezik ili uskraćuje prikladnu riječ.

Prema Humboldt, sloboda pojedinca u odnosu na jezik ograničena je, jer svaki jezik oblikuje jedan svojstveni tubitak, tako da se na jeziku posebno jasno i živo osjeća kako se i daleka prošlost povezuje s osjećanjem sadašnjice, pošto je jezik prošao kroz osjećanja (durch die Empfindungen) ranijih naraštaja i pošto je sačuvao njihov duh (ihren Anhauch bewahrt hat)⁴⁸. Gadamer dodaje, ako je svaki jezik jedan pogled na svijet, onda on to nije u prvom redu kao neki određeni tip jezika (kako lingvisti gledaju na jezik), već time što se u tom jeziku govori odnosno što je baštinjeno (was in dieser Sprache gesprochen wird bzw. überliefert ist)⁴⁹.

Heideggerova paradoksnost *jezik govori* može značiti također da u jeziku progovara (neovisno o pojedincu koji govori) ono što u tom jeziku inače govori odnosno ono što je „sačuvano tradicijom” (überliefert ist). „Prikladnu” riječ može nam jezik „pokloniti” ili „uskratiti”, pa nas u jednom i drugom slučaju dotiče njegova bit, tako da upravo on govori ili šuti, a ne mi.

3.3. *Kajkavizacije u svjetlu Humboldtove teze o jezičnom videnju svijeta*

U kajkavizaciji govori sve baštinjeno u kajkavskom jeziku, progovara (kajkavski) SVIJET. Moja prva asocijacija na onu Heideggerovu forsiranu paradoksnost *jezik govori*, bila je: Balade i Galović. Zatim „čisto govoreno”⁵⁰ u Ivana Lovrićeka (Balade Petrice Kerempuha), Tomislava Lipljina (Lamentacije Valenta Žganca) i Ljubomira Kerekeša u kajkavizacijama Puno larme a za ništ / Mnogo vike ni za što W. Shakespearea i Jedermann iliti Vsaković H. v. Hofmannsthal. „Čisto govoreno je pjesma”.⁵¹ Čisto govoreno je i dramska poezija.

46 Isto kao pod 44.

47 Martin Heidegger, Bit jezika (Das Wesen der Sprache), u: Martin Heidegger, Kraj filozofije i zadaća mišljenja, Naprijed, Zagreb, 1996., 347.

48 Hans-Georg Gadamer, Wahrheit und Methode, Tübingen, 1990, 445.

49 Isto.

50 Martin Heidegger, kao pod 45., 325.

51 Isto.

Čisto govoreno možemo čuti kako u pjesmi Georga Trakla *Ein Winterabend*⁵², tako i u pjesmi *Kostanj* Frana Galovića (oboju rođ. 1887. i preminuli u jesen 1914.!). Danilo Pejović u eseju *Pjesništvo i mišljenje bitka*⁵³, na tragu Heideggera, citira stihove iz Galovićeva *Kostanja*.

Specifičnost kajkavskog svjetogleda (kako D. Pejović prevodi njem. Weltansichten) kajkavizaciji daje izvornost; ona je originalno djelo, novi izvor-nik. Prema Gadameru⁵⁴ svaki je prijevod već tumačenje (jede bersetzung ist schon Auslegung). Smisao mora ostati, ali pošto mora biti shvaćen u novom „jezičnom svijetu” (Sprachwelt) mora se očitovati na nov način. Ipak, svaki je prijevod jasniji i plići od originala, pa i kad je „majstorska reprodukcija” (meisterhafte Nachbildung), moraju mu nedostajati neki od viših tonova koji trepere u originalu. U rijetkim slučajevima „majstorske re-kreacije” (meisterhafter Schöpfung) može se zamijeniti ovaj gubitak ili se čak može dobiti nešto novo. Gadamerov je primjer Baudelaireova zbirka pjesama *Cvjetovi zla* u prepjevu Stefana Georgea.⁵⁵ O kajkavizaciji, prema tome, možemo govoriti i kao o majstorskoj re-kreaciji.

Josip Torbarina smatra da prijevod može biti originalno djelo.⁵⁶ William Butler Yeats u svojoj antologiji poezije na engleskom jeziku uvrstio je tri Petrarkina soneta i jednu Villonovu pjesmu u prijevodu irskog dramatičara i pjesnika J. M. Syngea. U indeksu te antologije nema imena Petrarke i Villona; ona su diskretno zabilježena ispod pjesama kao „Iz Petrarke” i „Iz Villona”. Yeats je držao da je autor tih prevedenih, upravo „re-kreiranih” pjesama – J. M. Synge. Pjesme su inače prevedene u ritmičkoj prozi a ne u stihu.⁵⁷ Nema antologije engleske poezije koja ne bi sadržavala izbor iz Rubajata perzijskog pjesnika Omara Khajjama, u prijevodu Edwarda Fitzgeralda. Taj prijevod uživa reputaciju i sva prava originalne pjesme. Po iskazima stručnjaka, prijevod je daleko od toga da bi bio točan ili vjeran originalu.

U svojoj studiji *Ivan Goran Kovačić – prevodilac* Josip Torbarina polazi od toga da postoje dva glavna tipa prijevoda; slobodniji, pjesnički prijevod i vjerniji, doslovniji prijevod. Prijevod se može smatrati egzaktnom znanošću ili književnim rodnom. Slobodan prijevod, koji svjesno ili nesvjesno skreće u adaptaciju predstavlja lingvistički pothvat sa svojim posebnim vrednotama. Ezra Pound jedan je od tipičnih prevodioca – adaptatora.⁵⁸ Ističe se da su njegove „adaptacije” Propercijevih *Elegija* pravo remek-djelo, a za njegovu zbirku *Cathay* kaže se da je više nego ijedna druga knjiga učinila kinesku poezi-

52 Martin Heidegger, kao pod 45., 326.

53 Danilo Pejović, *Pjesništvo i mišljenje bitka*, u: Danilo Pejović, *Sistem i egzistencija*, Zora, Zagreb, 1970., 128-138.

54 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen, 1990., 388.

55 Isto, 390.

56 Josip Torbarina, *Ivan Goran Kovačić – prevodilac*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, knjiga 122, Matica hrvatska, Zagreb, 1983., 268.

57 Isto, 268-269.

58 Isto, 275-276.

ju pristupnom engleskom čitaocu; izvršila je i jak utjecaj na modernu poeziju. T. S. Eliot Pounda je nazvao izumiteljem kineske poezije za naše doba. Ti su „prijevodi” nastali prije nego je Pound počeo proučavati kineski jezik, a osniivali su se na bilješkama iz rukopisne ostavštine profesora Ernesta Fenollose. Pound je tvrdio da pjesnikova dužnost kad prevodi nije da prenese doslovan smisao originala: to je, po njemu, posao prevodioca-nadničara. Njegova je zadaća da opet stvori, re-kreira pjesmu. Pjesnikov je zadatak da za lice originala stvori „masku” koja odgovara njegovu vremenu, njegovu jeziku, njegovoj tehnici i njegovoj vlastitoj ličnosti.⁵⁹ Humboldtovski rečeno, ta će maska nužno odgovarati jezičnoj slici svijeta.

Marin Držić, kojemu, veli Torbarina, nije potrebna prevodilačka slava, bio je i prevodilac. On je preveo / prepjevao preradbu Euripidove *Hekube* Lodovica Dolcecia i ta se tragedija u režiji Branka Gavella izvodila 1959. na Dubrovačkim ljetnim igrama kao Držićevo originalno djelo. Autorstvo je navedeno kao „Euripid – Držić”. Slobodan P. Novak i Josip Lisac uvrstili su *Hekubu* Marina Držića u svoju *Hrvatsku dramu do narodnog preporoda* (Split 1984.). U Držićeva Djela (Zagreb, 1979.) *Hekubu* je uvrstio Frano Čale; ona je najizrazitija potvrda manirističke orijentacije piščeve⁶⁰ (istaknuo MV). Čale upozorava na teoriju i praksu prevođenja u 16. stoljeću, kad su se prijevodi svrstavali među samostalne književne vrste, a prevoditelji su s punim pravom pripadali velikoj obitelji pisaca (oratores). Prema Gavelli, Držić u ulozi tragičara ne ostaje puki prevodilac, on Dolceovu preradu i sam preraduje i upotpunjuje, a kao naročito posve vlastito stilsko obilježje dodaje Euripidu i Dolceu, iz svojeg literarnog repertoara, satirske i vilinske interludije, međučinove, kojima kao da nastoji ublažiti antičku tragičarsku nesmiljenost (istaknuo MV).⁶¹

Dubrovački prijevodi (francézarije) – adaptacije i lokalizacije Molièreovih komedija (17. i 18. st.) smatraju dijelom korpusa hrvatske dramatike; komediju *Ilija Kuljaš*, prema *Gradaninu plemiću* (*Le Bourgeois gentilhomme*) uvrstili su također Slobodan P. Novak i Josip Lisac u svoju *Hrvatsku dramu do narodnog preporoda*.

Ivan Goran Kovačić uvrstio je u svoju zbirku *Ognji i rože* prijevode – adaptacije pjesme *Drvlje* (*Trees*) Waltera de la Mare i pjesmu *Sreća* (*Bonheur*) Arthura Rimbauda, koje se potpuno stapaju s njegovim originalnim pjesmama⁶². Prepjevavši englesku pjesmu, on ju je posve lokalizirao i učinio da se više ne osjeća kao prijevod⁶³. U pismu Josipu Torbarini, Goran piše: «Never more – vre nigdar! Kako to zvuči lijepo u kajkavskom!»⁶⁴

59 Isto, 278.

60 Dr. Branko Gavella, Marin Držić, „Književnik”, br. 2, Zagreb, 1959., 94.

61 Frano Čale, O životu i djelu Marina Držića, u: Frano Čale, Djela, Liber, Zagreb, 1979., 131.

62 Josip Torbarina, Ivan Goran Kovačić – prevodilac, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 122, Matica hrvatska, Zagreb, 1983., 295.

63 Isto, 295.

64 Isto, 277.

Kajkavizacija je susret različitih jezičnih slika svijeta. Oni koji su odgajani u jednoj jezičnoj i kulturnoj tradiciji, svijet vide drukčije nego oni koji pripadaju drugim tradicijama. Isto tako povijesni „svjetovi” međusobno se razlikuju i drukčiji su od današnjeg svijeta.⁶⁵ Međutim, smatra Gadamer, taj svijet je uvijek „ljudski” tj. „jezično sročeni svijet”, u kojoj god tradiciji bio. Kao jezično ustrojen, svaki takav svijet otvoren je za svaki mogući uvid, a time i za „proširenje vlastite slike svijeta” (Erweiterung ihres eigenen Weltbildes), a u skladu s time i „pristupačan za druge” (für andere zugänglich).⁶⁶

Svaki jezični pogled na svijet može se proširiti na svaki drugi, i u stanju je, polazeći od sebe, razumjeti i shvatiti „obzor” svijeta („Ansicht” der Welt) kakav se nadaje u nekom drugom jeziku. Vezanost za jezik „našeg iskustva svijeta” (unserer Welterfahrung), ne priječi nam ulazak „u strane jezične svjetove” (in fremde Sprachwelten) te da se na taj način oslobađamo predrasuda našeg dotadašnjeg iskustva. To ne znači da napuštamo i negiramo naš vlastiti svijet (unsere eigene Welt). „Kao putnici, mi se kući vraćamo s novim iskustvima” (Als Reisende kehren wir mit neuen Erfahrungen heim).⁶⁷

O „vlastitom” i „stranom” u prevođenju raspravlja Günter Figal⁶⁸. Ono „vlastito” (das Eigene) jest „vlastiti svijet” (die eigene Welt), a „strano” (fremd) je ono što pripada „stranom svijetu” (einer fremden Welt). Svaki je svijet poseban svijet. Svjetovi se doduše mijenjaju – trajno se mijenja i jezik – no, vlastiti svijet uvijek ostaje različit od stranoga.

Po Figalu, odnos prema stranome (die Bezogenheit des Fremden) nije dodatak koji bi za vlastito bio nevažan. On je važan da bismo mogli shvatiti u cjelini svijet kojemu pripadamo. Razmišljajući / reflektirajući samo o aspektima vlastitoga (npr. o načinima ponašanja) uvijek ostajemo u tome vlastitome. Zapravo, „vrtimo se u krugu” (man dreht sich im Kreis), ne znamo izaći iz toga vlastitog. Ključni je Figalov stav da se strani svijet pojavljuje u vlastitome i tako se pokazuje što svijet jest.

Prijevod (Übersetzung) je upravo model pojavljivanja stranoga u vlastitome. Dogodi se pri tome da izvorni tekst (Originaltext) gubi; umjesto da u drugom jeziku omogući iskustvo izvornika (eine Erfahrung des Originals) prevoditelj nudi samo praznu parafrazu (eine schale Paraphrase). Tako bi i kajkavizacija mogla biti nametanje stranom našeg načina bivanja, naše forme života, tako da ono izgubi svoju posebnost. Poprimajući našu formu života, strano nam postaje slično i na koncu jednako. Bez „dopuštenja” onog Drugog u svojem, ponašanje / kajkavizacija bi bila čin „po-svojenja”.

Tko bi u njemačkome ili hrvatskome jeziku preuzeo npr. grčku sintaksu, izazvao bi prigovore da vrši nasilje nad vlastitim jezikom. No takav prijevod

65 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen, 1990., 451.

66 Isto.

67 Isto, 452.

68 Günter Figal, *Übersetzungsverhältnisse*, u: Günter Figal, *Der Sinn des Verstehens*, Reclam, Stuttgart, 1996., 101-111.

može proširiti mogućnosti vlastitoga jezika, otkriti načine mišljenja i govora kojih prije nije bilo. Izvorniku se može dopustiti njegova stranost umjesto da ga se pretvori u neupitnost vlastitoga. Takvi su npr. Hölderlinovi prijevodi Sofokla i Schleiermacherovi prijevodi Platona. I Hölderlinove su pjesme oblikom i metričkom strukturom slijedile tradiciju antike. Tu je pojava stranog pojava jednog svijeta; Sofoklove tragedije su prikazi svijeta (*Weltdarstellungen*). Upravo u grecizirajućim prijevodima, taj je svijet prezentan tako da može osloviti i nas.

Pojava stranoga (*das Erscheinen des Fremden*) u vlastitome čini jasnijim ono vlastito; u drugome kontekstu vlastito se može istaknuti, pri tome možda i samo postati čudnim (*befremdlich werden*; brechtovski kazano – efekt otuđenja vlastitog!). Tu je prevođenje razumijevanje sebe (*Selbstverstehen*). Ali, vlastito se mora jednako dobro naučiti kao strano (Hölderlin u pismu prijatelju Böhlendorfu, 4. prosinca 1801.).

3.4. Gluma na kajkavskom ili kajkavska gluma

Govor je susret s drugim, razgovor, sporazumijevanje u granicama zajedničkog obzorja razumijevanja; nezamjenljivu i nenadomjestivu ulogu i u kazalištu pritom igra materinski jezik⁶⁹. Nitko se ne čudi kad se gdjekad govori o talijanskoj, engleskoj ili ruskoj glumi. Kajkavski jezik sadrži u sebi pradávnost iskustvo čovjekove borbe za svakodnevni život, radosnu muku preživljavanja na dragom i nestalnom prostoru povijesnih vjetrometina. U samu bit kajkavskog jezika i govora utkana je dvosmislica življenja: sumnja u sreću, smijeh u nesreći, prenemaganje, izmotavanje, izvlačenje i provlačenje samo da bi se nekako preživjelo i jednom riječju – *gluma*. Kajkavski je jezik glumstven po onoj da glumac najbolje laže kad na sceni izgovara najveću istinu ili obratno. Glumačka gesta na kajkavskom gotovo je uvijek u urođenom smislenom neskladu s govornim izričajem i upućuje na ono što u govoru ostaje neiskazano, tako da istina biva relativizirana (istaknuo M.V.).⁷⁰

Glumac interpretira ulogu iz vlastitoga iskustvenoga obzora; to je u hermeneutici tzv. predrazumijevanje ili, ovdje, viđenje svijeta koje proizlazi iz kajkavskoga kao materinskog jezika. Po Gadameru, geste su nešto potpuno tjelesno i nešto potpuno duhovno. Ni jedna jedina nije puki izraz pojedinačnog čovjeka; ona, kao i jezik, uvijek zrcali svijet smisla kojemu pripada.

---

69 Hans-Georg Gadamer, *Heimat und Sprache*, u: Hans-Georg Gadamer, *Ästhetik und Poetik*, I, *Kunst als Aussage, Gesammelte Werke*, Band 8, Tübingen, 1993., 366-367; Danilo Pejović, *Jezik kao iskustvo svijeta. Nacrt za jednu filozofiju jezika*, „Forum”, 1-2, Zagreb, 1976., 109.

70 Georgij Paro, Vساković, vuni vnutri, „Hrvatsko slovo”, 27. 12. Zagreb, 1996., 25-26.

VAŽNIJA LITERATURA

- Batušić, Nikola, Starija kajkavska drama, Disput, Zagreb, 2002.
- Hrvatska drama 19. stoljeća, u: Nikola Batušić, Hrvatska drama 19. stoljeća, Logos, Split, 1986., 7 – 27.
- Batušić, Slavko, Komediografija Tita Brezovačkoga; Kajkavski repertoar Hrvatskog narodnog kazališta, u: Slavko Batušić, Hrvatska pozornica, Mladost, Zagreb, 1978., 89 – 126.
- Cassirer, Ernst, Kantovski elementi u jezičnoj filozofiji Wilhelma von Humboldta, u: Ernst Cassirer, Prilozi filozofiji jezika, Matica hrvatska, Zagreb, 2000., 11 – 46.
- Figal, Günter, Übersetzungsverhältnisse, u: Günter Figal, Der Sinn des Verstehens, Philip Reclam jun. GmbH & Co., Stuttgart, 1996., 101 – 111.
- Gadamer, Hans-Georg, Wahrheit und Methode, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1990., 387 – 494. (Dritter Teil).
- Heimat und Sprache, u: Hans-Georg Gadamer: Ästhetik und Poetik, I, Kunst als Aussage, Gesammelte Werke, Band 8, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1993, 366 – 372.
- Hećimović, Branko, Dramaturški triptihon, Hrvatsko društvo kazališnih kritičara i teatrologa, Zagreb, 1979.
- Humboldt, fon Vilhelm, Uvod u delo o kavi jeziku i drugi ogledi, Dnevnik, Novi Sad, 1988.
- Pavić, Željko, Čarobnjak jezika, Humboldt između Hegela i Schleiermachera, „Filozofska istraživanja”, br. 63, Zagreb, 1996., 871 -900.
- Pejović, Danilo, Jezik kao iskustvo svijeta. Nacrt za jednu filozofiju jezika, „Forum”, 1-2, Zagreb, 1976., 66 – 109.
- Platon, Kratil, Studentski centar, Zagreb, 1978.
- Pupavac, Milorad, Nakon stopedeset i dvije godine, u: Humboldt fon Vilhelm, Uvod u delo o kavi jeziku i drugi ogledi, Dnevnik, Novi Sad, 1988., 5 – 24.
- Šojat, Olga, Pregled hrvatske kajkavske književnosti od polovine 16. – polovine 19. stoljeća i jezično-grafijska borba uoči i za vrijeme ilirizma, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, Hrvatski kajkavski pisci, Matica hrvatska, Zagreb, 1977.
- Turner, Rainer, Otvorenost jezika, istraživanje uz Humboldtovu tezu o jezičnom viđenju svijeta; Jezik i svijet u Friedricha Nietzschea, u: Rainer Turner, Hermeneutička fenomenologija i angažman, Matica hrvatska, Zagreb, 2004., 217 – 242, 243 – 274.
- Torbarina, Josip, Ivan Goran Kovačić – prevodilac u: Pet stoljeća hrvatske književnosti: Josip Horvat, Josip Torbarina, Ivo Hergešić, Matica hrvatska, Zagreb, 1983., 264 – 299.
- Žmegač, Viktor, Bečka moderna, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- Repertoar hrvatskih kazališta (priredio i uredio Branko Hećimović), knjiga prva i druga, Globus – JAZU, Zagreb, 1990, knjiga treća, HAZU – AGM, Zagreb, 2002.

Hans-Georg Gadamer

Domovina i jezik (1992)¹

Domovina nije tek mjesto boravka koje izabiremo i možemo promijeniti. Domovinu ne možemo ni zaboraviti. Domovina je, da upotrijebimo znamenitu Schellingovu riječ, nešto što je od pamtivijeka (Urvordenkliches).

Zato će pomisao na domovinu iz koje je čovjek izuzet, neizostavno pratiti život u egzilu, jednako kao i pomisao na povratak, pa i u slučaju kad se na povratak ne može ni pomišljati. Domovina ostaje nezaboravljena. Ali u našem svijetu sve veće mobilnosti domovina više nije ono što je bila u vremenima kad su ljudi uglavnom boravili na jednom mjestu. Tada se pomisao na povratak iz progonstva u domovinu koja je čovjeku uskraćena, doživljavala s bolom kao uvijek novo isključivanje. Svako progonstvo je teško, pa je stoga uvijek živa nada da će se progonstvo okončati i čovjeku dopustiti povratak u domovinu. Zbog toga će nas se još i danas duboko dojmiti tužbalice, koje je rimski pjesnik Ovidije pisao iz mjesta svog progonstva na Crnome moru.

Ali što je domovina za nas, to mjesto iskonske prisnosti? Gdje je i što bi bila da nema jezika? Domovina je nešto od pamtivijeka zahvaljujući ponajprije jeziku. Znamo to i sami iz površnog iskustva putovanja. Kad se vratimo kući iz strane zemlje u kojoj se govori drugim jezikom, iznenadni susret s materinskim jezikom doslovce je poput prepasti, zaprepaštenja, i uistinu se vlastiti jezik razliježe svim onim što nam je prisno i poznato, dakle, običajima, navadama, cijelim svijetom na koji smo naviknuti.

Dakako, svatko tko je kod kuće u materinskom jeziku može naučiti i druge jezike, na koncu i toliko dobro da će u stanovitom smislu i u njima biti

---

1 Hans-Georg Gadamer, *Heimat und Sprache (Ästhetik und Poetik, I, Kunst als Aussage, GW/8, Tübingen 1993, str. 366-372)*. Predavanje održano prigodom 9. badenvirtemberskih književnih susreta u Karlsruheu (od 21. lipnja do 5. srpnja 1991), prvotisak pod naslovom *Rückkehr aus dem Exil u Grenzüberschreitungen. Baden-Württembergische Literaturtage in Karlsruhe*, hrsg. R. Kress-Fricke, Edition G. Braun, Karlsruhe, 1992., str. 123.-131. (nap.prev.).

kod kuće. Međutim, presudno je ovo: čovjek koji živi u egzilu ne odlučuje slobodno o povratku u vlastiti jezični svijet. Domovinu nije izgubio onaj tko se samo kao gost *uživio* u jezik zemlje domaćina, a isto vrijedi i za nekoga tko živi isključivo u inozemstvu, ali (samo ako) zna da se može vratiti. Zapravo, domovina je prije svega domovina jezika. Materinski jezik sadrži za svakog nešto od pretpotpone ili iskonske zavičajnosti, a to vrijedi i za poliglota, pa i ako materinski jezik opet čuje i govori u površnim susretima sa zemljacima. Komu je pak sudbina namijenila život u egzilu, taj će, gdje god da je, živjeti svoj život između htijenja da zaboravi i htijenja da očuva spomen, između oprostaja i sjećanja, gubitka i novog početka. Život je svraćanje u neki jezik, pa svatko treba nastojati i tuđinu i ono strano učiniti pogodnim za stanovanje, treba tragati za svraćanjem u neki drugi jezik. Dakako, tu dolazi do prijeloma, koji ne možemo izbjeći i koji se mora zaliječiti ukoliko želimo preživjeti. A zalječenje nije, kao što često sebi umišljamo u našem mehaniziranom društvu, nešto što (za nas) obavlja netko drugi, recimo, liječnik. Zalječenje je uvijek životna zadaća samog bolesnika. Kad nemamo prilike čuti vlastiti jezik nalazimo se u situaciji rastanka od jezika koji povezuje ljude. To je ljudska pozadina svakog egzila.

Sagledano tako, pitanje će glasiti: što može biti povratak iz egzila? Zar povratak neće biti novi, drugi prijelom? Zar nećemo tada još jednom osjetiti prvi prijelom, kao bol? Kod takvog prijeloma javlja se nešto poput izvanrednog stanja ili krize u razgovoru. Pa i kad se vlastita domovina, koju čovjek nije napustio, izobličila do te mjere da postane tuđa, možemo na koncu živjeti samo uz geslo nade i pretkazanja: *et illud transit*. Mi i sad u Njemačkoj doznajemo kakav je to prijelom koji takoreći otežava razgovor. Razgovor između ljudi koji žive na Zapadu i ljudi na Istoku nije lak. Sjećam se koliko je bilo teško s vlastitim prijateljima, koji su otišli u egzil, ponovno započeti razgovor o komuniciranju putem provizorne pošte, u vrijeme kad je poštanski saobraćaj bio prekinut uslijed rata. Oba partnera u razgovoru stoje tada pred novom zadaćom, pred zadaćom pronalaska novog identiteta, koji je i kontinuitet, ali koji to opet i ne može biti. Koliko god da je velika snaga duha i srca, čovjek ne može vratiti vrijeme. Ono čemu se vraćamo postalo je drugačije, a drugačiji je postao i onaj koji se vraća. Vrijeme je obilježilo i promijenilo obje strane. Svatko tko se vraća ima zadaću svraćanja u novi jezik. Dašak stranog obavlja sve čemu se netko vraća.

Svatko ponavlja prvobitnu zadaću bitka-u-svijetu (In-der-Welt-Sein), naimе, nadvladavanja stranog. Malo dijete udara o zidove činjeničnosti i u polaganom rađanju razmjene pogleda, prvim dodirima, prvim neartikuliranim izgovaranjem glasova koji nalikuju jeziku, konačno, s prvim riječima, otpočinje razgovor. Ponešto od takve situacije učenja govorenja ponavlja se zapravo u svakom sporazumijevanju posredstvom razgovora. Jezik nije količina riječi koju posjedujemo i kojom gospodarimo prema slobodnom izboru. Radi se o davanju i uzimanju, u okviru čega se oblikuje jezik. Govorenje dobiva svoj

smisao u provedbi i izvršenju, i o njemu može biti riječi samo kada se jedan čovjek približava drugome da bi sebi zajamčio zajedništvo u iskustvu.

I upravo se time i po tome mjeri zadaća književnosti. Književnost želi riječima uobličiti nešto za što ne smije biti unaprijed oblikovanih i proizvedenih formula. Ali u vremenu povećane reguliranosti, u kojem se cijelog dana, poput anesthetika, na sve strane izlijeva javna i svakom dostupna informacijska bujica, situacija je takva da piscu i pjesniku svraćanje u jezik, koji bi njih same mogao izreći, izgleda gotovo kao povratak u nešto potpuno drugo, u nešto što im je postalo strano.

Otuda proizlazi i smisao književnih susreta. Kod takvih se susreta, naime, ne pretpostavlja da ćemo na njima susresti pisce koje inače ne bismo susreli, a jednako znamo da takvi susreti ne služe osnivanju pjesničkih škola – što možda i nije bilo ono najlošije, osvrnemo li se na protekla nastojanja oko uspostave više književne razine. Bilo kako bilo, radi se o jačanju međusobnog povezivanja i uzajamnog potvrđivanja kako između stvaralaca, tako i između književnih primalaca, na čemu na koncu konca i počivaju mogućnosti kulturnog stvaralaštva.

Ali zapitajmo se najprije što je zapravo pisac. Rekao bih da je to onaj koji jeziku podnosi molbu, dakle, pisac je podnositelj molbe jeziku. On želi da ga jezik čuje i usliša. On želi da ga jezik daruje, ne bi li mu pošlo za rukom da ga iznova privede govorenju, pa da ono napisano ili pročitano kao takvo ne bude nešto u okviru općenitog zbivanja u informacijskoj bujici, već takvo da se mi odazovemo jeziku. U tome je iznimnost pjesničkog jezika i onog što u pravom smislu zovemo književnošću, naime, mi se u književnosti odazivamo jeziku. Književnost u svakom mogućem obliku, svejedno da li kao lirika, kao pripovijest ili kao drama, uvijek se veže uz svoj zahtjev i uz svoju mogućnost da bude poput diktata koji samo treba primati i prihvaćati, a ne supsumirati u kritički iskustveni svijet. Riječ *Dichtung*² potječe od *dictare*, od diktiranja, mada se možda u riječi naslućuju i stariji, predhumanistički značenjski slojevi, u smislu da se nešto učini nepropusnim, da se zabrtvi, izolira. Ono što pisac iznosi, tako da to na koncu bude i pročitano, u svakom slučaju ne prihvaćamo kao priopćenje ili informaciju, već pažljivo slušamo ono što izlazi na vidjelo usljed vlastite jezične evokativne snage. Umijeće pisca ovisi o tome koliko netko postaje svjestan spomenutog, dok o njegovom uspjehu može biti riječi ako se u drugom odazove i odgovori ista vrst nazočnosti koja se evocirala u jeziku. Stoga bismo mogli reći da književnim susretima služi na čast što povezuju svu silu tihih i povučenih čitatelja, te što tek s velike distance mogu pobuditi zanimanje javnosti. Toga se ne bismo trebali sramiti ili se zbog toga osjećati manje vrijednima, jer je to na koncu konca dokaz koliko je svakovrsne suradnje potrebno da bi dospjeli do zajedništva i povezanosti u društvenom životu. Što se lako sklapa, brzo iščezava.

---

2 *Dichtung, njem.*, poetsko djelo, pjesničko/književno stvaralaštvo uopće (nap.prev.).

Htio bih još na koncu malo bolje osvijetliti povezanost povratka i književnosti. Mora nam biti jasno da su u razdoblju industrijske revolucije, automatizirane komunikacije i umnogostručene informiranosti svakoga o svemu za pisca proizašle sasvim nove zadaće. On se u stanovitom smislu neprestano mora vraćati iz egzila ukoliko se želi maknuti od svijeta stalno korištenih i rabljenih riječi, prethodne prežvakanosti svih oblika mišljenja, načina govora i mentalnih modela koji nam se pripravlja i nude posredstvom tehnike. Zbog svega toga će nam snažnije doprijeti do svijesti što je jezik u svojim pravim mogućnostima i na koji se način pred književnost postavlja zadaća povratka k jeziku. Spomenuto svu književnost definira kao povratak iz tuđine. Svojevremeno sam u čestitarskom govoru povodom dodjele Nagrade Droste-Hülshoff³ Hildi Domin rekao da i za nju književno stvaralaštvo predstavlja povratak k jeziku.⁴ Također, životna zadaća svakoga od nas bila bi vratiti se kući iz otuđenosti. Književna riječ nam u tome prethodi.

Sada bih htio razlučiti tri stupnja u kojima nas jezik može ujediniti. Posežem pri tom najprije za pojmom koji je koristio Paul Celan, za pojmom *jezične rešetke*: jezik je najprije rešetka. Kao takav javlja se s već opisanim procesom socijalizacije unutar jezične naobrazbe maloga djeteta. U našem svijetu jezičnog izraza, koji je, istina, sazrio socijalizacijom, ali je već istrošen i izlisan, trebali bi se prisjetiti genijalnosti naše rane dobi u kojoj smo učili govoriti i sagledati je kao uzor. U toj se dobi, naime, vidi što jezik može kad nije previše sputan pravilima, već se u predanom pokušaju priopćavanja drugome osmjeljuje izaći iz sebe k sebi, kao što mi sa čuđenjem uvijek iznova pratimo kod, recimo, trogodišnjeg djeteta. Tad vidimo da jezik nije samo ometajuća rešetka, već i rešetka koja propušta intimno sporazumijevanje. Jezik je, naime, oboje, i ometanje, onemogućivanje koje upozorava na određene uvjete bez kojih prilaz k drugome uopće ne bi bio moguć. Wittgenstein je s pravom rekao da ne može postojati privatni jezik. Jezik je razgovor. Riječ koja ne dohvaća drugog je mrtva. Razgovor uvijek pretpostavlja drugog, razgovor je govor s drugim, i svakoj je riječi u konkretnom trenutku potreban pravi, neponovljivi ton da svlada drugu rešetku, rešetku drugosti (Andersseins), i dopre do drugog.

Drugu funkciju jezika, povezano s prvom, nazvao bih *jezičnom koprenom*. Jezična koprena obuhvaća sva ona izbjegavanja žestine i oštine, nepromišljenosti i razdraženosti, koja su uključena u sferu uobičajene pristojnosti i koja izbrušenošću, uglađenošću uopće omogućuju suživot. Ta koprena jezika svakako ima i svoje zabrinjavajuće naličje, koje ćemo najbolje opisati upotrijebimo li Talleyrandove riječi: „Jezik je najbolje sredstvo za skrivanje misli.” Uistinu, takvo je umijeće diplomata. Međutim, ono ne mora biti isključivo negativno. Očito toj umjetnosti uspijeva sakriti vlastite misli, pa na koncu dospjeti

3 Književna nagrada koju dodjeljuje njemački grad Meersburg nazvana prema njemačkoj književnici Annette von Droste-Hülshoff (1797-1848) (op.prev.)

4 Vidi „Hilde Domin, književnica povratka” („Hilde Domin, Dichterin der Rückkehr”) u GW/9, str. 323-329.

do razine suglasnosti i miroljubivog usuglašavanja. A time dolazim do trećeg stupnja, pri čemu se posebice obazirem na nastojanja u okviru književnog stvaranja.

Treći stupanj nazvao bih *jezičnim bljeskom*. U svim razložnim, dobro razloženim i plauzibilnim riječima, koje ljudi međusobno razmjenjuju, pokatkad može doći do iskrenja. Sjećam se situacija u kojima sam takvo što često doživljavao. Ispričovjedit ću jedno takvo iskustvo jer je osobito šaljivo: jednom sam, želeći pobliže upoznati zagonetku Crnog kontinenta, u Južnoj Africi predavao na sveučilištu za Bušmane. Doduše, na engleskom, na jeziku na kojem se tamo predavalo. Uglavnom sam saobraćao s profesorima, koji su bili Afrikaneri, i s asistentima koje su ovi već obrazovali i koji su trebali steći znanje o europskoj filozofiji da bi ga mogli prenijeti studentima. Zamolili su me da jednom svim studentima održim predavanje o zadaći filozofije. Bila je to dojmjljiva predstava. Bušmani su vrlo visoki, osobito lijepi ljudi. Okruživala me galerija kipova od ebanovine. No nisu ni trepnuli, mada sam se svojski trudio doprijeti do njih. Bio sam očajan. Kako im mogu pripovijedati o filozofiji kad s njihove strane ne naslućujem nikakav odgovor? (Kasnije su mi kolege rekli da su oni nažalost uvijek takvi, da se od njih ne može dobiti nikakva reakcija.) Tada mi je na pamet pala spasonosna misao. Rekao sam da je grčka filozofija počela s Parmenidom, te da je on smatrao da ne postoji Ništa, to jest, da postoji jedino bitak. I nastavio sam: „Molim, predstavite sebi: Nothing is no thing.” U tom trenutku redovima se proširilo munjevitom brzinom: „Jesi li shvatio, jesi li shvatio? Nothing is no thing!” Kao da ih je pogodila jezična munja. Na trenutak je bilo savršeno jasno da bitak nije stvar. Rečena zgoda više je zabavna, nego poučna, međutim, svakako ima i svoju poučnu stranu.

Kod takvih iskustva moramo se pitati što s europske strane možemo učiniti na spomenutom kontinentu. Pitamo se, recimo, već danas što znači kad visoko civilizirane i visokoškolvane japanske kolege, kroz gotovo neprobojnu jezičnu rešetku, na temelju čitanja naših tekstova, sa zadivljujućim poznavanjem i priličnom oštroumnošću prihvaćaju i koriste našu zapadnjačku filozofiju. Tom bismo prilikom rado saznali što nam o našem mišljenju imaju reći polazeći od konfucijanizma i šintoizma, od svojih tradicionalnih religijskih i moralnih vrijednosti. Danas se nalazimo na početku procesa koji zahvaća cijelo čovječanstvo i u koji smo uključeni svi. Nikada nećemo ostvariti ideal prosvjetiteljstva iz 18. stoljeća o vječnom miru u svijetu ako u konačnici ne postignemo istinsku razmjenu između stranih kultura i naše europske. Što znači kad pripadnici stranih kultura filozofiraju s nama i zajedno s nama usvajaju svjetsku literaturu? Učenje stranih jezika pri tom je neizostavno. Prijevodi su samo prvo pomoćno sredstvo da naslutimo nešto od zvuka, glasa i smisla originala. Tamo, međutim, gdje nas jezična barijera ne priječi, o nekim mogućnostima možemo učiti od ubikviteta koji karakterizira likovnu umjetnost svih kultura, naposljetku i od glazbe, prvog jezika kulture cjelokupnog čovječanstva.

Ali nalazimo se ipak na njemačkom govornom području i vezani smo za književnost. Završit ću, dakle, tako što ću povratak k jeziku ilustrirati jednim jezičnim bljeskom. Radi se o znamenitoj Heraklitovoj rečenici, koja mi je osobito draga jer ju je Heidegger urezao u vrata svoje kolibe. Rečenica, dakle, glasi: „Svijetom upravlja munja.” I treba je shvatiti doslovce, nikako tako kao da se, recimo, mislilo na vatru kao na element prirode, poput vode, zraka i zemlje – ne, doslovce se radi o munji. „Svijetom upravlja munja” – nije li to paradoksalno? Svakako, i to tako treba shvatiti, da je, naime, paradoksalno što svijetom upravlja munja. No što se time mislilo? Po mom shvaćanju, trenutna svjetlost munje koja je sijevnula najednom pokazuje svijet u zasljepljujućoj jasnoći. Pa makar sve odmah i utone u duboku noć, ipak nam je pružen trenutak orijentacije i mi u njemu prepoznajemo nešto od života duha. Bez obzira na to što mnogo toga opet uranja u tamu, pokazan nam je put traženja i pitanja koji vrluda između zaborava i iznenadnog bljeska.

Tako konačno dolazim do posljednje instance, do konvergentnog oblika u kakvom nam je sav jezik dobro poznat. Takav oblik zovem *jezičnim kristalom*. Taj naziv podsjeća na „jezičnu rešetku”, priziva sliku kristala, čija rešetka ima čvrstu matematičku strukturu prema kojoj se kristali oblikuju. Tako je to, smatram, kada bujica govora u književnosti zadobije punovrijedno obličje. I kao što kristal zbog strukture i čvrstoće, kad na njega padne svjetlost, počinje prosipati vatru, tako i za jezično ostvarenje u književnosti možemo reći da se približava čvrstoći, izdržljivosti i postojanosti kristala, ne osvajajući dopadljivom formom, već svijetljenjem, odašiljanjem svjetlosti. Pjesnička tvorevina, poput kristala, raznoliko svjetluca. U tome sudjelujemo svi mi i slutimo po nešto od istine riječi koja stoji usred takve svjetlosti.

S njemačkog preveo: *DUBRAVKO TORJANAC*

Hotimir Burger

Osujećena tvorba odnosa i smijeh i plač u Helmutha Plessnera

Ova su vremena za smijanje i plakanje, i zato je dobro da se prijevod Plessnerove knjige *Smijeh i plač*¹ – u mnogo čemu remek-djelo – sada i u nas pojavljuje. On je, uostalom, tu knjigu objavio u doba koje je u tom pogledu bilo još prikladnije, 1941. godine.

Ovi fenomeni, osobito smijeh, izazivali su, uostalom, već dugo svojom neproniknošću, pa i nedokučivošću, ne samo u evropskoj tradiciji², znatiželju. Kao fenomeni koji na raznolike načine prožimaju ljudsko svakodnevlje, artikulirajući na specifičan način njegove ugone i patnje, nedoumice, strahove i lomove, prvotno tema prozne i lirske³, kazališne i muzičke umjetnosti, oni su rano izazivali interes – osobito smijeh – i filozofije.⁴

---

1 Helmuth Plessner, *Lachen und Weinen, Eine Untersuchung des menschlichen Verhaltens*, Bern 1941. Djelo je ponovno objavljeno 1950. i 1961., te u sklopu njegovih *Sabranih djela*. Plessner je izdanju tog teksta unutar publikacije H. Plessner, *Philosophische Anthropologie*, Frankfurt/M. 1970., što ju je priredio i pogovorom popratio G. Dux, napisao i predgovor pod naslovom „Zur zweiten Auflage”. Mi se ovdje služimo izdanjem spisa u: H. Plessner, *Ausdruck und menschliche Natur, Gesammelte Schriften VII*, Suhrkamp, Frankfurt/M. 1982. (Prijevod ovoga Plessnerova djela uskoro izlazi u nakladi *Breza* u Zagrebu.)

2 O tome dobro informiraju publikacije: Moeller, H.-G./ Wohlfart, Günter (Eds), *Laughter in Eastern and Western Philosophies*, Karl Alber Verlag, Freiburg im Br. 2010 i Classen, Albrecht (Ed.), *Laughter in the Middle Ages and Early Modern Times*, de Gruyter, Berlin 2010. O suvremenoj pak recepciji Plessnerova spisa u analitičko-filozofskoj, psihologijskoj pa i fiziologijskoj perspektivi može se dosta saznati u publikaciji Prusak, Bernard G., „The science of laughter: Helmuth Plessner's *Laughing and Crying* revisited”; *Continental Philosophy Review* (2006) 38.

3 Zato i Plessner kaže da su smijeh i plač „prave temeljne mogućnosti općenito ljudskoga usprkos svim povijesnim promjenama. Oni su *senzibilne* reagencije u koje se razumiju pjesnici, njihovi prvi majstori i odgajatelji”. (str. 211)

4 Razmatranja o smiješnome nalazimo već u Platona te Aristotela, a intenzivnije razrađivanje toga fenomena uslijedilo je osobito u novovjekovlju, gdje se je tek iskristalizirao baš smijeh kao poticajni fenomen (osobito primjerice u Kanta, pa u Schopenhauera i Bergsona).

Što to nas ljude – jer čini se nedvojbenim da su to ljudski monopoli, nedohvatljivi i nedokučivi kao i čovjek sâm – potiče na plač i smijeh ili na smijeh i plač, i što oni iskazuju, izražavaju? A valja imati na umu i zagonetnost osmijeha.

Na prvi pogled čini se očiglednim da su to tuga i veselje, neugoda i ugoda, da se izrazimo općenitije. No već osmijeh se u takvo razumijevanje ne uklapa. A pogleda li se bolje, očito je da ni sa smijehom i plačem to ne mora biti tako. Nekada i od radosti, sreće ili tronutosti zaplačemo, a smijati se možemo i u nelagodi. Osim toga, sama motorika – kretnje, geste, mimika – povezana sa smijehom i plačem neobična je, i odudara od svih naših reakcija.

Svakako je indikativno da je u filozofskoj tradiciji kao tema najprije bio zanimljiv smijeh i ono smiješno, a plač je dugo ostao izvan filozofskog interesa i prepušten umjetničkoj, a potom i psihologijskoj tematizaciji.

Plessner je – za razliku od prethodnih razmatranja ovih tema u filozofskoj tradiciji ili u psihologiji i beletristici – u bitnom smislu povezo smijeh i plač i to na temelju jedne njihove zajedničke, a za ljudski opstanak bitne karakteristike, na temelju njihove srodnosti, čak njihove bitne sprege. Smijeh i plač su za Plessnera bitno povezani time što su reakcije na *granicama ljudskoga odnošenja*. To sugerira, uostalom, i podnaslov knjige.⁵ Takvo preciziranje već samo sobom upozorava na to da te reakcije nisu, u svoj svojoj nedokučivosti i neproničnosti, marginalne. One naime otkrivaju – ako ih se pravo proanalizira i promisli – nešto temeljno u čovjekovu opstanku. One na osobito plauzibilan način raskrivaju čovjekovu temeljnu strukturu, način njegove postavljenosti u zbilji. A to je za Plessnera *ekscentrična pozicionalnost*.

Plessnerov interes za ove fenomene temeljio se je najprije na tome što je ustanovio da čovjekov odnos prema tijelu pokazuje neku specifičnost. To je u njegovu životnom djelu *Stupnjevi organskoga i čovjek* (1928) ustanovljeno i precizirano pojmovima tijelo i živo tijelo. Samo čovjek, prema Plessnerovoj zamisli, može biti tijelo i ujedno ga imati. U prvom slučaju riječ je naprosto o tijelu a drugi put o živom tijelu.⁶ U prvom slučaju on jest tijelo među tijelima, a u drugom slučaju on ovladava tijelom i ono mu je sredstvo i medij putem kojega se – osjetilima i svime drugim što ono sadrži – odnosi spram svijeta,

---

5 Tu treba odmah upozoriti na jednu važnu činjenicu, na nesporazum koji se pojavljuje u svih prevoditelja Plessnerovih tekstova koji se bave ovom temom. Plessner naime, kada hoće opisati o čemu je u ovoj knjizi riječ, rabi njemačku riječ *Verhalten*. Ta riječ može se prevesti našom riječju „ponašanje”, ali je onda njen smisao bitno sužen. Za Plessnera je – kao i za druge – Verhalten i ponašanje, ali u njegovom kontekstu to valja prevoditi s *odnošenje*, dakle, kao najopćenitije mišljeno čovjekovo ophođenje sa stvarima i osobama u svijetu i s njime samime. To je najočitije tamo gdje Plessner u tekstu kao odnošenje razumije *govorenje, djelovanje i oblikovanje* i njima uz bok stavlja smijeh i plač. Ove ljudske manifestacije nikako se ne bi moglo razumjeti kao ponašanje. Valja uz to dodati da se on u tekstu *expressis verbis* kritički izjašnjava o behavior i behaviorizmu kao određenoj psihologijskoj, pa i antropologijskoj koncepciji, koja je još tridesetih godina prošlog stoljeća uobičajena u SAD, a potom je zapljusnula kontinentalnu europsku tradiciju.

6 Prvi prevoditelj *Stupnjeva* (S. Novakov, Sarajevo 1981) prevodio je njemačke riječi Körper s ‘fizičko tijelo’, a Leib sa ‘živo tijelo’, a nama se čini da je razlika u smislu sasvim razumljiva ako za prvo kažemo tijelo a za drugo živo tijelo.

spram drugih i spram samoga sebe. No u tom spisu nema još ni naznake o tome da bi smijeh i plač mogli biti od važnosti za istraživanje i razumijevanje specifičnosti čovjekova odnosa spram tijela, a još manje o tome da bi oni mogli omogućiti uvid u specifičnosti čovjekova odnošenja kao takvoga.

Do ove teme nadao se Plessner jamačno u sklopu svojih istraživanja čovjekovih negovornih izraza kakvi su kretnje, geste i mimika, čime se je bavio u Nizozemskoj, zajedno sa svojim prijateljem Buytendijkom. A to je sve bio nastavak njegovih ranijih istraživanja koja je objavio pod pomalo neobičnim nazivom *Esteziologija duha*. Smijeh i plač postali su za njega prvorazredna tema kad je shvatio da već ove ljudske reakcije otkrivaju i upućuju na temeljnu strukturu ljudskoga opstanka, koju je on opisivao i odredio, kako je rečeno. pojmom *ekscentrična pozicionalnost* i implikacijama toga pojma.

Dok je u *Stupnjevima* ta ljudska postavljenost, ta temeljna ljudska situacija – kao odmaknutost čovjeka od vlastita središta, od sebe – izvedena i opisana na osnovu jedne „ontologije živoga” i pokazana na temeljnim segmentima i dimenzijama ljudskog opstanka, a u knjizi *Moć i ljudska priroda* (objavljenoj 1931. godine) razmatrana u širem socijalno-povijesnom i političko-filozofskom kontekstu, u knjizi *Smijeh i plač* uslijedila je razrada pojma ekscentrične pozicionalnosti baš s obzirom na dvosmislenost i dvoznačnost čovjekova odnosa spram tijela.⁷ Ovdje on jednostavno kaže: „Ova pozicija, biti istodobno sredina i na periferiji, zaslužuje ime ekscentričnost.” (374)

U svakom slučaju, u takvom kontekstu naizgled banalni fenomeni kao što su smijeh i plač od marginalne i tek osebujne teme filozofije postaju nešto teorijski i filozofski vrlo važno i respektabilno; oni to postaju svakako u onoj mjeri u kojoj je filozofska antropologija u suvremenom mišljenju postala jednom od bitnih filozofskih opcija.

Plessnerova analiza i promišljanje smijeha i plača vrlo su sistematični. On se najprije bavi čovjekovim odnosom spram njegova tijela i to baš s obzirom na pojam ekscentrična pozicionalnost i s obzirom na prikladnost toga pojma da osvjetli tu temu. Pri tome ističe posredovanu neposrednost kao za čovjeka supstancijalni način dimenzioniranja njegova odnosa spram svijeta i spram tijela. Zatim se bavi načinom izraza koji je u smijehu i plaču na djelu. Izraz je velika tema tadašnje filozofije – fenomenologijske kao i hermeneutičke – a Plessnera u ovom kontekstu ponajprije zanima usporedba smijeha i plača s izrazima kakve sadrže govor, geste i kretnje. Smijeh i plač razlikuju se od govornih i negovornih načina izraza po tome što oni nemaju nikakav simbolički sadržaj.⁸ Potom se bavi povodima smijeha (škakljanjem, igrom, komikom i vicom, ali

---

7 Uostalom, i u Predgovoru drugome izdanju *Stupnjeva* Plessner nedvosmisleno ističe bazični karakter fenomena smijeha i plača s obzirom na situaciju ekscentrične pozicionalnosti tejom da oni pokazuju kako čovjek ima sposobnost da ono neodnosivo unosi u svoje odnošenje.

8 U tekstu (str. 225) on će razliku spram govora i kretnji naglasiti još i na taj način što će reći da smijeh i plač kao forma izraza nemaju ništa zajedničko s govorom i kretnjama zato jer ovi „razrađuju situaciju, a sa smijehom i plačem to prestaje”.

i neprilikom i očajem kao njegovim povodima), te raspravlja o poticajnom momentu smijeha. Iza toga slijedi razmatranje povoda plaču, u kojem otkriva njegov posredni karakter i predlaže stanovitu klasifikaciju ovih povoda, kakvi su ponudeni u psihologiji, prije svega obzirom na ulogu osjećaja u plaču, obzirom na njegovu rezonanciju s osjećajima, a potom precizira poticajni moment plača. Na kraju nastoji Plessner ustanoviti iskon smijeha i plača.

Valja odmah istaći da ovdje u analizi i razmatranju smijeha i plača pojam *izraza* ima gotovo središnju ulogu, dok u napomeni uz drugo izdanje spisa Plessner temeljnom temom ovoga spisa shvaća baš *ljudsko odnošenje kao takvo*, i ujedno se distancira od pojma ponašanja⁹ (behavior), kakav je formulirala američka psihologija i sociologija.

Na prvi pogled moglo bi se činiti kao da su naslov knjige – *Smijeh i plač* – i njen podnaslov – *Istraživanje granica ljudskog odnošenja* – u stanovitoj koliziji. Naslov nominira smijeh i plač kao temu, a podnaslov upućuje na istraživanje granica ljudskog odnošenja. No, dakako, to nije slučaj. Uzmemo li ih zajedno, onda postaje jasno da Plessner misli da se smijeh i plač mogu razumjeti, objasniti, da se čak može sačiniti stanovita „teorija smijeha i plača” (str. 206) samo ako se tematizira – analizira i promisli – ljudsko odnošenje. I to čovjekovo odnošenje kao takvo, a obzirom na smijeh i plač ponajprije baš odnošenje spram tijela.¹⁰ On dakle misli da se o tim fenomenima može nešto relevantno saznati i zaključiti, ne na taj način da se razmatraju „više”, duhovne dimenzije i odredbe čovjeka, nego tako da se tematizira njegov neugodni „zemljani ostatak”, tj. tjelesnost (210), ali u „čovjekovu odnošenju spram svijeta” (208).

Zato bi se moglo reći da prema Plessneru svakoj „teoriji smijeha i plača” u osnovi stoji neka „teorija odnosa” ili, točnije, neka „teorija ljudskog odnošenja”.

Bazična pak Plessnerova teza, na kojoj počiva takva jedna teorija i ovo istraživanje i promišljanje, glasi: „*Jedino odnošenje objašnjava tijelo*” (208). Čovjekovo pak odnošenje određeno je njegovim razumijevanjem (sebe sama i svijeta) i postavljanjem cilja, a s obzirom na njih pripadaju mu određene vrste odnošenja – *govorenje, djelovanje, oblikovanje te smijeh i plač* – koje čine njegovo tijelo razumljivim i ujedno upotpunjuju njegovu anatomiju (isto).

Važno je pri tome da Plessner ni sam pojam odnosa ne ostavlja u njegovoj općenitosti, nego ga razumije i određuje kao povezivanje, kao spregu. Govoreći o osebnosti ljudskoga odnošenja obzirom na to da ono dolazi na dvije vrste granice: jednom je to neporavnjiva višesmislenost upućivanja, ukazivanja, a drugi put ukidanje odnosivosti u cjelini, on nastavlja: „Odnosenje uopće odigrava se između nekog živog bića i onoga njemu nasuprot tako da oboje, subjekt i objekt, postaju povezani. Ma što da je cilj odnošenja, ispunjuje li se

9 Uostalom i u uvodu spisu, na strani 223.

10 U napomeni uz drugo izdanje spisa on metodologijski precizira svoj pristup riječima: „Pojmiti neki fenomen znači u *ovoj* dimenziji staviti ga natrag u njegovu smislenu spregu.” (206).

ono ili ne, u svakom slučaju provodi ono spregu, povezanost između živoga bića i onoga njemu nasuprot. Kod čovjeka pak čini se da je odnošenje posredovano. I ovdje provodi ono neposredni kontakt, ali posredovan po subjektu odnošenja, koji utoliko biva svjestan sebe kao subjekta u stanovitim odnosima i naspram njih. Tako čovjek u najmanju ruku *može* (do stanovitih mnogostruko pomičnih granica) raspolagati sobom i svojim objektima; tako se on odnosi, zbog indirektnosti i posredovanja, u okvirima i po mjeri *odnosâ*.” (382-3)

No ljudsko odnošenje ima svoje daljnje specifičnosti. Čovjek naime odnose „uzima u obzir”. „Ali specifično ljudsko odnošenje ima osim toga još jednu dimenziju u kojoj se odigrava i u kojoj može dospjeti do *granica*. Ona (dimenzija H. B.) mu utiskuje žig indirektnosti i posrednosti. U svemu onome po čemu čovjek po svom mišljenju nadmašuje životinju stoji on *između* sebe, subjekta odnošenja, i svojih objekata. Tako on može sobom i njima raspolagati – ili posrnuti. Ova indirektnost i posredovanost pokazuje se u za njega karakterističnom uzimanju u obzir *odnosâ*: u svijetu (uključujući i njega) i *između* svijeta i sebe. Njegovo odnošenje ne vrši se (ne samo) u skladu sa svagda vladajućim odnosima nego njima *nasuprot*, u razračunavanju s njima. Životinja se odnosi primjereno situaciji, slijedi odnose (manje ili više), prilagođava im se ili u njima propada, a čovjek njih vidi i kreće se sa sviješću njihove raščlanjenosti, artikulira ih: jezikom, pomoću shematskih projekata za svoje djelovanje i oblikovanje. On ne samo da ih svladava, on ih razumije i *kao* odnose i može odnošaj kao takav izolirati od konkretne situacije. On ih mora uzeti u bilo kakvom *smislu*: konkretno ili egzemplarno, praktički ili kontemplativno.” (str. 379) ¹¹

Daljnja važna karakteristika ljudskog odnošenja jest njegova *višeslojnost*. Naime, čim čovjek „napušta uski krug prisnoga svakodnevlja, mora on otkriti smislenu odnošenja; ‘odnose’ on mora svagda tek ustanoviti, kakvo ophođenje ima on s ovim ili onim. Posredovana neposrednost kreće se dakle nužno *na granici između smisla i ne-smisla*; na nekoj višekratno pomičnoj granici koja dijeli područje razumljivog od još ne razumljivog. Ali ljudsko odnošenje ima otuda i šansu da stupi na ne više pomične granice ne-smisla, na granice principijelne vrste. Ono na njima zapada preko njemu mogućega, a nositelj odnošenja, čovjek, odgovara na to smijehom i plačem. Smijehom na ograničenje putem mnogoznačnosti upućivanja, plačem na ograničenje putem izostanka upućivanja, ukidanjem odnosivosti u cjelini opstanka.” (383).

---

11 Ovu tezu, da *čovjek zna za odnos kao odnos* formulirao je još Karl Marx (u *Njemačkoj ideologiji*), što držim fundamentalnim antropolojskim uvidom. No ovdje u Plessnera nedostaje poanta u obliku teze koju je on formulirao u *Stupnjevima*, a ovdje nju tek usput izriče u zaključnom dijelu knjige. Ta teza glasi: *Čovjek tvori odnose* i to je osnova njegova cjelokupnog stvaralaštva, to objavljuje njegovu stvaralačku bit. O tome sam pisao u tekstu „Čovjek kao tvorac odnosâ”; sada dostupno u mojoj knjizi *Ljudska moralnost. Rasprave o etici i antropologiji* (Zagreb 2006) i u studiji „Stvaralačka bit jezika: riječi, osobe i stvari, i njihovi odnosi”. Objavljeno u *Republika* 9(2009).

U takvoj situaciji važnu ulogu ima odmak, distanca: „Mora li se jedna vrsta ograničenja predstaviti u obliku uzimanja odmaka od vezujućih sklopova, kao odrješenje (u igri, komici, vicu, neprilici ili očaju), onda druga vrsta u obliku susreta s onim odriješenim, koje neposredno pogađa, dira, potresa, preobražava. Oba načina ograničenja leže (ex definitione) izvan područja racionalne dostupnosti i provode se kao probijanja onih sklopova koji su obvezujući za um i volju.” (383).

Druga bazična teza Plessnerove „teorije smijeha i plača”, a ona je bazična i za njegovu antropologiju u cjelini,¹² glasi: Čovjek jest tijelo ali i ima tijelo. Čovjek je uvijek živo tijelo u tijelu.

„Čovjek *jest* uvijek istodobno živo tijelo (glava, truplo, ekstremiteti, sa svime što je unutra) – pa iako je uvjeren da bilo kako ‘unutra’ prebiva njegova besmrtna duša – i ima to živo tijelo kao ovo tijelo.” (238).

Čovjek je tijelo u tijelu. Dakle, spram tijela, spram svoje „fizičke egzistencije” (248) odnosi se na dvostruki način, taj odnos spram fizičke egzistencije ima dvije „strane”. Prva strana utemeljena je čovjekovom mogućnošću da ovlada „svjetskim bitkom” na predmetan način, tj. „stvarnosno u znanju i djelu”. Takvom pristupu „svjetskom bitku” odgovara „*instrumentalnost* živog tijela”. U toj strani odnosa spram fizičke egzistencije „usidrena je uporaba oruđa, pronalazačka inteligencija, homo faber” (isto).

Druga, ne manje važna strana tog odnosa, jest *ekspresivnost* živog tijela. Ona se „zorno prikazuje u gesti, mimici, držanju, jeziku i naravno u izraznim oblicima kao što su smijeh i plač. Ali njena bit se ne iscrpljuje ni u jednom od njenih uobličjenja”. (248)

Na drugom mjestu (str. 372) on će ove dvije dimenzije tog odnosa spram tijela nešto drukčije formulirati. Tijelo, naime, čovjeku može biti sredstvo, alat, organ izvršenja za sva kretanja, ali istodobno ono može biti osnova njihova osujećivanja, koja valja prevladati. Otuda proizlazi nužda da čovjek svoju fizičku egzistenciju „hoće naučiti” – „sve do stanovitih autonomnih funkcija (dijelom reflektorske vrste). Na taj način fizička egzistencija – ma koliko bila posredovana – postaje neposredna.”

I drugo, tijelo može biti materijal, površina zrcaljenja, tlo rezonancije za različite načine izraza kao što su jezik, geste, i kretnje (272). To je zapravo nova verzija instrumentalnosti i ekspresivnosti.

Zbog takvog nahodjenja u tijelu i ophodjenja s tijelom „za čovjeka je njegov tjelesni opstanak *odnos*, u sebi ne jednoznačan, nego dvosmislen, odnos između sebe i sebe (ako se hoće točno reći: između njega i sebe). *Tko* stoji u tom odnosu ostaje pri tome otvoreno. Navodi kao što su duh, Ja, duša ne kažu za početak – uzme li ih se izvan religijski dogmatskog smisla – ništa do ono što

---

12 Plessner će do kraja života isticati da je nedostatak filozofije egzistencije, a u tom sklopu i Heideggerove filozofije, da ovu temu uopće nije imala u vidu.

svakodnevno iskustvo ophođenja nužno daje do znanja u suprotstavljenosti tijelu i obuhvaćenosti tijelom.” (239).

Iz takve postavljenosti čovjeka spram tijela proizlaze potom *dvije perspektive* i *dva iskustvena poretka* u kojima on ozbiljuje svoj opstanak: jedna je perspektiva i poredak onaj što proizlazi iz mogega središta spram svijeta i pojava u njemu, a druga perspektiva i poredak su odnosi među stvarima i pojavama. Dakle, jednom je riječ o apsolutnoj upućenosti svih stvari okolnog svijeta na moje tijelo odnosno na ‘u’ njemu postojani centar opažanja, mišljenja, inicijativa i sudioništva, na mene odnosno na ‘Ja’ u meni. Drugi put pak riječ je o relativnom uzajamnom odnošenju svih stvari, uključujući i moje tijelo (zajedno s mojom sviješću) (239-40).

Takvo stanje ima dakako svoje paradoksijske: „Oba poretka su jedan u drugi spregnuti i tvore neko neobično jedinstvo. Oni se doduše daju u razmatranju za sebe karakterizirati, ali ne mogu se razdvajati jedan od drugoga. Ja idem u šetnju s mojom sviješću, tijelo je njen nositelj, od čijeg danoga stajališta zavisi isječak i perspektive svijesti; ali ja idem u šetnju u mojoj svijesti a vlastito tijelo s njegovim promjenama stajališta pojavljuje se kao sadržaj njegove sfere.” (isto)

I obzirom na ove poretke i perspektive čovjekovo se odnošenje dalje dimenzionira: „Iako se čovjek ne može odlučiti između dva poretka, upućenog na središte i upućenog van njega, on usprkos tome mora naći odnos spram njih. Jer on ne izlazi ni iz jednog od tih poredaka. On niti *jest* samo živo tijelo, niti samo tijelo (fizičko tijelo) *ima*. Svako angažiranje fizičke egzistencije zahtijeva neko poravnanje između bitka i imanja, između vani i unutra.” (241)

Vrlo je važno, nadalje, da se obje ove perspektive i ovi poretci sprežu i ukrštavaju u ljudskom opstanku, da ih stalno valja poravnavati a da su neporavnjivi, te da ih se ne može mimoći:

„U normalnom tijeku života s njegovom fiksiranošću na uobičajene ciljeve ne uviđa se ta prinuda za poravnanjem. U neobičnim situacijama, suprotno tome, nadolaze poteškoće. To mogu biti pitanja prostorne orijentacije, procjena veličine i odmaka u opažajnom polju, koordinacije pokreta spram vanjskih stvari i spram vlastita tijela. Već iz vlastitog iskustva svatko zna kako se u stvarima simetrije, zrcalnosti i lijevo-desno odnosa može biti zbunjen. Osim toga, klinička iskustva na području afazije, ataksije, apraksije isporučila su bogati materijal o smetnjama kojima može biti izvrnut odnos čovjeka spram njegova tijela. Upravo to, da se pri tome radi o odnosu spram tijela, točnije rečeno: o poravnanju između biti tijelo i imati tijelo u svagda različitim situacijama, a ne o pukim pojavama ispadanja zbog smetnji živčanoga aparata, spada u glavne uvide što ih zahvaljujemo tim studijama.” (241)

S druge strane, smijeh i plač izdvajaju se iz ovih vrsta ili načina odnošenja time što su oni „izrazni oblici stanovite krize spram koje u stanovitim situacijama stremlje čovjekov odnos spram tijela” (211).

Zbog toga smijeh i plač za Plessnera omogućuju neki drugi pogled na čovjekov odnos spram njegova tijela. Oni se „razlikuju od ostalih načina čovjekova izvanjštenja po tome što ono, bez obzira na to je li izražajno ili bezizražajno, govori li mnogo ili ništa, ne pokazuje nikakvo simboličko uobličjenje”. Smijeh i plač pojavljuju se „kao nesvladane i neuobličene erupcije upravo osamostaljenoga tijela. Čovjek dopada njima, on pada – u smijeh, on sebe pušta pasti – u plač. A sve se temelji na dvoznačnom odnosu čovjeka spram tijela, što predstavlja realni prekid, prijelom za njegov opstanak. S tom prelomljenošću označena je nedokučivost u odnosu čovjeka spram njegova tijela, na koju ukazuju pojave kao što su smijeh i plač”. (234).

Zato kao zadaću svojih istraživanja ove teme Plessner precizira to da se pokaže kako ova dvosmislena pozicija čovjeka kao živog tijela u tijelu, koja se ocrtava i u drugim njegovim monopolima, kao što su govor, uporaba oruđa i odijevanje, tvori osnovu smijeha i plača. Štoviše, tvrdi Plessner, „prelomljenost u odnosu čovjeka spram njegova tijela osnova je njegova opstanka, izvor ali i granica njegove moći” (225-6).

Kada pak pristupa povezivanju smijeha i plača s ekscentričnom pozicionalnošću, onda će jednoznačno reći: „U usporedbi s govorom, gestama i mimičkim izraznim pokretima smijeh i plač dokumentiraju neku nesagledivu emancipiranost tjelesnog događanja od osobe. U toj neodnosivosti i samovoljnosti predmnijevamo mi ono ključno ovih fenomena. Ni u jednom drugom obliku izvanjštenja ne otkriva se tajnovita kompozicija ljudske prirode neposrednije nego u njima.”(236)

Važno je pri tome to da u smijehu i plaču osoba doduše gubi ovladavanje sobom, ali ona ostaje osoba. Za razliku od stanja kao što su suženje, pomračenje ili isključenje svijesti, primjerice zbog patnji ili zbog konzumacije narkotika.

Zato se može reći da, ako je riječ o tome da ekscentrična pozicionalnost utemeljuje ljudske ‘monopole’, njegova bitna svojstva onda Plessner, komentirajući svoje uvide u knjizi *Stupnjevi organskoga i čovjek* precizira: „Ova utemeljenost ne smije se nipošto misliti u slici jednostavnog izviranja, kao da se iz nekog temeljnog ustrojstva pojavljuju sva moguća svojstva. Jer ovi specifično ljudski darovi najprisnije zavise jedan od drugoga i jedan drugog trebaju ili u svakom slučaju: jedni druge prizivaju. Uporaba oruđa i uspravni hod tvore, putem slobodnom postale ruke koja dohvaća, jedinstvo...” (.244-45)

Plessner stoga ovdje jasno daje do znanja: „U ekscentričnoj pozicionalnosti dan je formalni uvjet pod kojim se pojavljuju ljudske bitne značajke i monopoli u njihovoj (po smislu) nedokidivoj povezanosti, neovisno od toga kojemu aspektu ljudskoga opstanka se računavaju, da li tjelesnom, duševnom ili duhovnom aspektu: U skladu s time moraju se i smijeh i plač, uz pretpostavku da spadaju među ljudske monopole, moći razumjeti isto tako u sprezi s drugim bitnim značajkama uz formalni uvjet ekscentrične pozicije.”(245)

To pak u njegovom kontekstu znači, da valja daljnje specifičnosti odnosa spram tijela razviti kao *posredovanu neposrednost*, tj. kao odnos jastva spram tijela (248), jastva koje koristi tijelo kao sredstvo za svoje ophođenje sa svijetom i njegovim sadržajima, dakle riječ je o instrumentalnom odnosu spram tijela.¹³

Posredovanu neposrednost Plessner je iscrpno razmatrao u *Stupnjevima*, a ovdje hoće i uz pomoć takve dimenzioniranosti čovjekova opstanka i njenih implikacija još konkretnije pokazati osnove smijeha i plača. A važan moment pri tome mu je ekspresivnost kao ona čovjekova odlika koja dvije perspektive i dva poretka u kojima on živi, ne samo da koristi za svoje aktualiziranje, nego ih ujedno „dovodi do izraza” (251). Zato među načine ili vrste ekspresivnosti – mimika, gesta, držanje, govor – uvrštava i smijeh i plač.

No Plessnerova analiza čovjekova odnosa spram tijela ide još dalje. Kako bi čovjek mogao aktivirati svoje tijelo instrumentalno ili ekspresivno, mora na njega, misli Plessner, „biti usmjeren bilo kakav zahtjev u smislu bilo kakvog obraćanja, a taj zahtjev može biti ispunjiv ili ne. Za ispunjive zahtjeve dostaju djelovanje, radnja i govor, gesta i kretnje. Ali naspram neispunjivih zahtjeva oni zakazuju. Ali što ako neka situacija probija ovaj okvir? U takvim situacijama u kojima čovjek više ne zna što da započne nužno otpada ono obzirom na što bi on mogao naći odnos spram svoje fizičke egzistencije. Smjer u kojem se on treba organizirati u jedinstvo osobe i u svome tjelesnom opstanku nedostaje. S izgubljenim ‘obzirom na što’ nekog poravnanja između imati tijelo i biti tijelo javlja se dezorganizacija, tj. oba se načina neposredno odvajaju, tijelo se kao instrument i tlo rezonancije emancipira od osobe. Započinje se odigravati neki automatizam za čovjeka, koji je kao osoba koja vlada cjelinom egzistencije svoje odigrao.” (374-5).

To je situacija u kojoj nastupa kriza u odnosu čovjeka spram tijela, koju smo već spomenuli. A dvije čovjekove reakcije na tu krizu su smijeh i plač. No, ova je kriza razumljiva tek kada se ustanovi na čemu se obje ove „reakcije” temelje. One naime imaju nešto zajedničko, ali ujedno su suprotstavljene. Kako bi ustanovio ono zajedničko i oprečno smijeha i plača Plessner odbacuje princip ugone kao osnovu njihova razlikovanja, njihove oprečnosti. Osnova oprečnosti smijeha i plača jest „njihov karakter kao reakcija *na neku krizu ljudskog odnošenja uopće*. . . . Zajedničko je smijehu i plaču to da su odgovori na neko *granično stanje*. Njihova opreka temelji se na uzajamno oprečnim smjerovima u kojima čovjek upada u to granično stanje. Budući da ima samo dva načina kako ih spoznati kao granična stanja u kojima je čovjeku osujećeno svako moguće

---

13 Taj opis odnosa jastva spram tijela je vrlo upečatljiv pa ga navodimo: „Samo je čovjeku, tako se tvrdi, njegov položaj kao tijela dan istodobno predmetno i podobno. On doživljava sebe kao stvar i ujedno – stvar koja se ipak od svih stvari apsolutno razlikuje, zato jer je ona on sam, jer ona slijedi njegove intencije ili je se one u svakom slučaju tiču. Njime nošena, obuhvaćena njime, razvijena s njime i po njoj do djelotvornosti pruža ona ujedno neki nikada do kraja savladivi otpor. U tom po čovjeku stalno provođenom jedinstvu odnosa spram njegove predmetno i podobno dane fizičke egzistencije tijelo (živo tijelo) mu se otkriva kao sredstvo, tj. kao nešto što on može upotrijebiti: za hodanje, nošenje, sjedenje, ležanje, dohvaćanje, udaranje itd. Uklopivost zajedno sa samostalnom, predmetnom stvarstvenošću čini živo tijelo instrumentom.” (246)

odnošenje, nastupaju i samo dvije reakcije na krizu s karakterom odgovora. Smijeh odgovara na prekid odnošenja zbog neporavnjivosti priključnih točaka, a plač na prekid odnošenja zbog ukidanja odnosivosti opstanka.” (378).

Dakle, kriza u odnosu čovjeka spram tijela nastupa zato što mu se „poprište odnošenja može zatvoriti, ukoliko su uvjeti za tvorbu odnosa uopće osujećeni” (379). Obzirom na vitalni aspekt opstanka sve je u redu, ali „s upućivanjem, ophođenjem ‘ u ovom ili onom smislu’ je gotovo. Neki fenomen što ga vidi, stanje u kojem se nalazi, izričaj koji razumije odjednom ne pružaju više nikakvu priključnu točku. Oni su ispali izvan svakog odnosa i stoga on ne nalazi prema njima nikakav odnos, više se ne može spram njih i spram sebe odnositi.” (279).

I Plessner rezimira ovu situaciju ovako: „Kazati: uvjeti za tvorbu odnosa uopće, u svakom smislu, su osujećeni znači da nikakvi odnošaji, u svijetu i spram svijeta, više nisu mogući, nikakva upućivanja, naputci, priključenja, nikakve usporedbe i razlike. To se ponovno zbiva na dva načina. Jer prekid odnosa znači prekid svake mogućnosti smisla i razumijevanja smisla. On može biti dosegnut *ili* tako da uzajamno se sporeći smisljeni sklopovi dovedu do ukidanja svake jednoznačnosti *ili* tako da preskakanje svakog posredujućeg odnošaja, ukidanje dvosmislenosti opstanka, čini nemogućim svaki pristup tumačenju. U jednom slučaju osujećuje se odnošenje zbog neporavnjive višesmislenosti priključnih točaka (u igri, u komičnom fenomenu, u neprilici ili očaju), u drugom slučaju ukidanjem odnosivosti opstanka (u načinima ganutosti i potresenosti, kapitulacije i samopredaje pred ‘stvari’ i od ‘stvari’) u ugađajućem zovu osjećaja.” (380).

Plessner, vjerojatno zbog toga što je u tradiciji smijeh u većoj mjeri bio tema istraživanja i refleksije, ili pak zato jer je doba u kojem je pisao ovo djelo bilo prikladnije za plač nego za smijeh, vrlo istančano formulira povode plaču i njegov poticajni moment. Tako će za plač reći: „Odlučna je baš svladanost kao zahvaćenost u cijelosti, kojoj se čovjek izručuje bez zadržke, tako da više nije u stanju odgovoriti na odmak. Izgubiti držanje ovdje ipak znači, odnos spram svijeta i spram sebe tako ispustiti iz ruku da je gubitak još vidljiv u izrazu.” (358)

Plessnerove analize povoda plaču mogu se svrstati u najtankoćutnije filozofske, ali i literarne domašaje. Tako o osjećajima u vezi s plačem kaže: „Ne mogu svi osjećaji potaknuti plač (kako pokazuju primjerice zavist, mržnja, prezir, zadovoljstvo), nego samo takvi u kojima čovjek biva unutar neke nadmoći protiv koje ne može ništa. Ovo iskustvo vlastite nemoći mora se desiti osjećajno, mora nas pogoditi i ganuti, da bi potaklo akt unutarnjeg odustajanja koje uvjetuje plač.” (str.252).

Kad je pak riječ o „modima ganutosti, predavanja i odustajanja od sebe”, onda to izgleda ovako. „Pred uzvišenošću umjetničkog djela i krajolika, pred tihom snagom nenasilne jednostavnosti njihova opstanka, pred umilnom ljepotom, pred dirljivom otvorenošću i povjerljivošću djeteta u sebi se spuštamo

na koljena kao pred nekom veličinom koja nije ni u kakvom odnosu s nama. Susret s njima ne stavlja nas u položaje u kojima ne znamo što započeti, ... nego u one u kojima se ne javlja ni pokušaj nekog 'započinjanja' (354).

A promišljanje kajanja, stida, svladavajućeg veselja oslobođenja, ponovnog viđenja i preobraćenja kao povoda plaču dovodi Plessnera u najdublje dimenzije ljudskoga opstanka. Tako kajanje za njega, „nije naprosto sastavljeno od spoznaje: To nisam smio učiniti – da to bar nisam učinio, i žarkog osjećaja uzaludne želje: staviti sebe-na-neki-novi početak, nego je ono neka prvobitna pogodnost zbog bačenosti natrag na početak u prvobitnost (započinjanje-sa-svim-iznova), koju pokušavamo naknadno objasniti tek u shemi emocionalnih i spoznavajućih komponenti.” (355-6).

Kada pak u takvom kontekstu razmatra tragički konflikt, on će reći: „Tek zreliji čovjek dobiva smisao za to da je njegova vlastita prvobitnost izvor svih njegovih moći i zbiljske (ili zbiljskom shvaćane) slobode, njegovo vlastito zahvaćanje i moći-zahvatiti-preko-sebe istodobno njegova granica na kojoj zakazuje. Tragički sukob, ne samo između dobra i zla, slobode i svijeta kao vanjskih moći kojima je čovjek izručen, nego između onoga što sam čovjek mora biti i činiti i onoga što odatle proizlazi kao ništeća sudbina, kao nužnost po slobodi, biva stoga jednim nikada presušivim izvorom plača, i to plača koji više ne cilja na vlastitu osobu.” (356).

Povodi plaču zadiru prema Plessneru u osnovnu konstelaciju ljudskoga opstanka, u njegovu vremenitost: „Ono potresno, dirljivo, voljeno, sveto i visoko susreće se kao apsolutno jednoznačno i ujedno izostalo, kao čisti *kraj* za naše odnošenje podešeno na razmjernosti, relacije i relativnosti, na pritisak i protupritisak. 'Nemoć' pred njima možda nije sretna riječ, jer stvara pričin kao da se radi samo o nemoćnosti otpora sili. A ipak govorimo i ovdje, kada nam nadodu suze, s pravom o uzmicanju i slabljenju. U propijenosti normalne odnosivosti našega života u i sa svijetom, koja nam inače prekriva čistoću bitka bića, dobro dobara, mi smo stupili na granicu svega odnošenja. Ako ono i nije stvoreno od nikakve unutarstvjske sile koja pričinja bol i povređuje, nego od nenasilnosti u esenciji, od uskraćenosti, bespomoćnosti, od dolaženja ususret i od darujuće milosti, tada u njoj ujedno dolazimo na posljednju granicu, na bezuvjetni kraj.” (354).

Otuda povodi plaču stavljaju čovjeka „između dvije konačnosti u nepovratnoj struji vremena: s neponovljivošću života ide mu ususret vlastita konačnost”. (356)

Razlika između smijeha i plača vidi se stoga i u tome što je smijeh zapravo hladan, jer je na distanci – on poopćuje ljude, objedinjuje ih (jer je zarazan). Plač u manjoj mjeri objedinjuje, čak suprotno tome, izopćuje pojedinca i prožet je emocijama, upućuje ga na njega samoga i upućuje ga sasvim izvan sebe, pred vlastiti početak, u stanje neodnosivosti, na razinu nulte točke, koja, međutim, može otvoriti nove mogućnosti. Stoga plač može kao posljednicu

imati olakšanje, jer poslije njega treba ponovo započeti s odnosima, treba ih uspostavljati i krenuti dalje.

Okosnica Plessnerove „teorije smijeha i plača”, kako proizlazi iz našega prikaza, izgleda ovako:

Čovjek je zbog svoje ekscentrične pozicioniranosti svjestan odnosa kao odnosa – spram svijeta i njegovih sadržaja, te spram sama sebe. Odnosi su sprege, veze sa svijetom, sa bićima i pojavama, ali i među njima. Zbog takve svoje postavljenosti čovjek može nastupati i nasuprot odnosa, artikulirati ih – jezikom, djelovanjem, oblikovanjem – i razračunavati se s njima. Ali čovjek *može i mora* odnose ujedno *stvarati*.

Na razini čovjekova odnosa spram tijela takva situacija ima za posljedicu to da čovjek ima tijelo i da jest tijelo. U prvom slučaju to znači da se on spram tijela odnosi kao spram instrumenta, sredstva za posredovanje sa svijetom i stvarima u njemu i kao spram posrednika ekspresije. U drugom slučaju čovjek jest naprosto tijelo među tijelima.

Ekspresija i instrumentalnost su, nadalje, dvije strane čovjekova odnosa spram vlastita tijela. To pak ujedno znači da čovjek živi, aktivira se u dva poretka, da se njegovo nahodjenje u svijetu i ophodjenje s njime zbiva u dvije perspektive. Jedan poredak ili perspektiva je ona u kojoj je on, njegovo jastvo, njegova svijest središte, a druga je perspektiva perspektiva odnosa, sprega, veza među stvarima. On živi u oba poretka i oni se u njemu, ili svakako baš njemu, javljaju kao preklapljeni, ukršteni, spregnuti i izazivlju napetost: zato jer je on jednom živo tijelo ili središte, a drugi put tek tijelo među tijelima. Ali ipak on je uvijek tijelo posebne vrste jer ima ovu centriranost koje je svjestan. Napetost u čovjekovu opstanku izaziva okolnost da se ovi poretci ne mogu poravnati, jer su nesvodivi jedan na drugoga i zato neporavnjivi.

Nadalje, svako ljudsko odnošenje spram svijeta angažira tijelo s njegovim potencijama kao posrednika. Problem nastupa kada je odnošenje kao takvo onemogućeno, osujećeno, kada ovdje nastupa neka kriza. Ili, drukčije rečeno, kada čovjek *nije u stanju tvoriti odnose*. To se može desiti u dva slučaja. Prvi je slučaj kada čovjek među mnogoznačnostima mogućih priključaka, mogućega odnošenja spram momenata, sastojaka situacije ne nalazi priključak, ne nalazi odnos i ne može ga uobličiti. To je izvor, iskon smijeha. Druga je mogućnost da je čovjek zapao u neodnosivost, da je odnos kao odnos, da je odnošenje onemogućeno, osujećeno, jer je čovjek svladan od moći koja ga nadilazi, jer je posustao, jer je došao do svoga kraja, jer je nošen „nužnošću po slobodi”, pa je u tragičnom konfliktu. Na takve situacije neodnosivosti, neodnošajnosti čovjek reagira plačem. Umjesto s mnogostrukošću mogućih odnosa – kao u smijehu – on je suočen s njihovom totalnim izostankom i s totalnom nemogućnošću da ih uobliči. To je oblik susreta s ništavilom i njegovoga iskustva.

No, kako smo dijelom pokazali, ovaj teorijski kostur Plessner konkretizira ingenioznim i istančanim analizama načina izraza kakvi su mimika, gesta i osobito jezik. Zatim prikazom povoda smijeha i plača i njihovih poticajnih

momenata, analizama komike i vica, a sve to na temelju zanimljive i poticajne psihologijske i filozofske literature – ovo posljednje osobito pozivanjem na Schopenhauera i Bergsona. U svojim razmatranjima Plessner drži otvorenom i perspektivu spram fiziologije smijeha i plača, iako u dublje razmatranje takve tematike ne ulazi.

Plessnerov pothvat ima dakako i neke nedostatke. Tako mu je Hans Kunz odmah po objavljivanju spisa prigovorio da u svoja razmatranja nije uključio smiješak ili osmijeh. Tom temom zaokupio se je Plessner kasnije i pokazao zbog čega se taj fenomen zapravo ne uklapa u ovu tematiku.¹⁴ U napomeni uz drugo izdanje spisa Plessner uostalom navodi prigovore koji su mu bili upućeni i naznačuje neke odgovore.

Mi pak mislimo da je u Plessnerovom pristupu smijehu i plaču izostala jedna njena dimenzija koja bi njegovu analizu i diskusiju učinila još kompleksnijima. Naime, kada Plessner govori o dvije čovjekove perspektive i dvije dimenzije ljudskoga odnošenja – o onoj koja se otvara iz središta čovjeka prema svijetu i o onoj među stvarima – onda se nameće kao tema i *treća perspektiva*, a to je odnos među ljudima, interpersonalnost, koja u svakom slučaju otvara novi niz povoda i poticajnih momenata smijeha i plača, a mogla bi bez sumnje omogućiti i uvid u neke važne aspekte njihovoga iskona. No podrobniju raspravu o ovim temama ostavit ćemo za neku drugu priliku.

U svakom slučaju, Plessner je sa svoga stajališta temeljito promislio smijeh i plač i pokazao njihovu fundamentalnu poziciju u ljudskom opstanku i u ljudskoj zbiljnosti.¹⁵

Zato, ako netko pristupa Plessnerovom *Smijehu i plaču* opušteno ili čak s osmjehom na licu, vjerujući da ima u ruci neko lagano ili čak zabavno štivo, tijekom čitanja smijeh će mu ubrzo iščeznuti s lica.

---

¹⁴ Mi smo i taj tekst uklopili u hrvatsko izdanje, pa čitatelj može sam prosuditi o Plessnerovim argumentima.

¹⁵ Zato je i Hans-Peter Krüger, jedan od ozbiljnih interpreta i nastavljaca Plessnerovih filozofskih i antropologijskih uvida, svojem dvotomnom spisu „o ljudskim stvarima” dao naslov *Između smijeha i plača (Zwischen Lachen und Weinen*, Berlin 2001), naglašujući tako njihov granični i fundamentalni karakter za sveukupnu ljudsku zbilju.

Miroslav Medimorec

Životna priča Janka Žnidarića

u spomen na Sandora Marai

Preko puta zgrade matematike i fizike Prirodoslovnomatematičkog fakulteta na Bijeničkoj cesti, na samom uglu kratke spojne uličice što spaja glavni blok zgrada sa zgradom Kemijskobiološkog fakulteta na Horvatovcu, nalazi se kafić *Tangenta* s otvorenom terasom, na koju pirka svjež vjetrić s nedalekih šumovitih obronaka Medvednice. U kasnoproljetno prijepodne terasa je prepuna studenata, naiđe i poneki profesor, a svrate i stanari kuća iz okolnih ulica. To je rezidencijalni predio vila i omanjih stambenih zgrada, u kojem još uvijek živi poneka stara dobrostojeća zagrebačka građanska obitelj, ali prevladavaju strani diplomati, liječnici, političari, poneki obrtnik i sve više novopečenih hrvatskih bogataša. Onaj tko koristi autobus kako bi sa Šalate stigao do središta grada ili pak do Kvaternikova trga, Mirogoja, Krematorija, Svetica, Kozjaka i Jordanovca, opazit će u prolazu terasu kafića krcatu uglavnom mladim svijetom, onaj tko pak ima vremena, umirovljenik je ili slobodnjak, pa sjedne na terasu, vidjet će u prolazu mnoga važna lica, akademike i poznate znanstvenike, umjetnike, diplomate, čak i nekog političara. Većina autobusom ili pješice, rjeđe automobilom, odlazi u *Institut Ruđer Bošković* ili na fakultete matematike, fizike i kemije dok se diplomati, političari i novi bogataši redovito voze u automobilima ili čekaju da ih odvezu automobilom, oni nikada ne koriste autobus... Vratimo se kafiću i njegovoj terasi. Među tim mladim, glasnim ljudima, nađe se i poneko ozbiljno profesorsko lice, na ulazu terase pojavio se stariji, poviši muškarac, skoro starac, teško mu je odrediti dob. Drži se uspravno i tako dobrano nadvisuje goste koji sjede za stolićima, piju kavu ili osvježujuća pića te neobavezno ćaskaju. Odjeven je u čudnu mješavinu odjeće koja podsjeća na osiromašenog engleskog džentlmena, ali zapravo otkriva ostarjelog bohema, beskućnika ili alkoholičara. Nosi izgužvani sako od karira-

nog tvida u kojem prevladava plava boja. Sako je *urešen* s dosta masnih mrlja. Široki svileni bijeli šal svezan mu je poput kravate oko vrata, prljave sive hlače i razgažene visoke cipele koje davno nisu vidjele ni četke niti laštila zaokružuju sliku tog neobična svata. Kosa mu je raskuštrana i neoprana, lice neobrijano i podbuhlo, moguće od nespavanja, ali i od kroničnog pijanstva. Ruke mu se nervozno tresu, dugi neobrezani nokti vape za čistoćom. U desnoj ruci nosi plastičnu vrećicu s nečim valjkastim skrivenim u papirnatijoj vrećici, mogla bi to biti i boca nekog alkoholnog pića. Stoji na ulazu lagano se njišući, osvrće se lijevo i desno pokušavajući otkriti praznu stolicu. Nalazi je na drugom kraju terase uz stolić za kojim već sjedi postariji, pristojno odjeven gospodin koji pije espresso. Iako su pred njim rastvorene dnevne novine gospodin opušteno promatra koloplet ljudi i osluškuje žamor njihovih glasova. Stari svat, bohem ili pijanac, jedva se progurao do njegova stolića i upitao:

– Slobodno?... Ako mogu sjesti... Mislim, stolica je prazna pa... Gospodinu ne ću smetati... Vidite, sve je zauzeto... Mlađarija. Neki odlaze ili dolaze s predavanja, sada je vrijeme ispita... Neke već poznajem, dolaze, ali nisam siguran odlaze li na faks. Onaj tamo, s onom privlačnom studenticom, lijepom plavojkom... Vidim ga već dulje vrijeme... Poput inventara je... Očito je bolji u osvajanju djevojaka od studiranja... Uh, baš je lijepo sjesti... Vas nisam vidio ovdje, slučajni ste prolaznik, šetač našim lijepim kvartom? Ako tražite nekoga mogu vam biti od koristi, starosjedilac sam... Ili samo čekate autobus? Oprostite, ne želim biti nepristojan. To ja konverzacije radi... Vi možete šutjeti, moje riječi na ništa vas ne obvezuju. Slušajte me ili me ne slušajte, popijte kavu pa pođite svojim putem, ili sjedite dok vam ne dosadi moja priča. A meni, starcu, ne zamjerite na blagoglagoljivosti. Što mi drugo preostaje, mogu pričati sam sa sobom ili da me netko sluša, volio to ili ne volio... U svakom slučaju Bog vas blagoslovio!... Tomislave! Ono moje... I ne zaboravi vodu... Dečko je odličan konobar, ali mu se dogodi pa nešto zaboravi, na primjer, šećer za espresso... Vama je donio šećer? Dobro... Zaboravi on i vodu uz konjak, slamčicu za sok... To kad djed dovede unuka na sok, kao dijete je žedno, a sam popije dva, tri gemišta ili krigle pive dok unuk jedva posiše sok... Danas je baš vruće, dobro je sjediti u hladu. Odavde se prekrasno vidi Medvednica! Baš nas je Bog obdario ovim uzvišenjem nad gradom, ovim vrtom, ovim zelenim plućima, krasotom za oči i dušu. Obdario nas je krasnom gorom koja se nadvila nad grad, štiti nas od sjeverca, brani od olujnih oblaka, daruje nam mnoštvo potoka i žive vode, rashlađuje lahorom koji neprestance piri s njenih padina... Vidite, kako se odavde lijepo vidi Medvedgrad, ime je dobio po medvjedima, kao uostalom i cijela gora. Sada ih više nema, a mogli smo, kao i Švicarci u svom glavnom gradu u čijem je grbu medvjed, Bern-Bäre, medvjed, sačuvati na otvorenom, ali ograđenom prostoru, možda kraj Kraljičinog zdenca, bar nekoliko medvjeda, bili bi kao i u Bernu turistička atrakcija. Kako se bjelina burga Crne kraljice lijepo ocrtava na pozadini guste, zelene šume. Tamo je, znate vi to, što ja vama govorim, oprostite starcu na nametljivosti, Oltar Do-

movine. Mjesto na koje bi trebao otići svaki Hrvat. I pokloniti se. Jeste li bili? Nemojte me krivo razumjeti, ako niste niste... Penjete li se ponekad na Sljeme? Ne, šteta. Dok sam mogao redovno sam išao, bar jednom tjedno... Sad više ne mogu, jedva se popnem i na ovu terasu... Hvala, Tomislave. Čekaj! Donesi odmah još jedan. Vodu ne moraš. Hmm, dobrooo! Konjak vam je zdravo piće, moj gospodine. Pijem ga više od pola stoljeća i vidite, dosegnuo sam devedesetu. Vidim, ne vjerujete mi. Da, više od devedeset, točno u devedeset i prvoj sam. Mogu vam pokazati osobnu? Ne treba? Vidim, vjerujete mi. Dobro, to je domaći vinjak, nije francuski konjak, ali ga ja tako zovem po navici, više si ne mogu priuštiti pravo piće, onda je dobar i vinjak... Što ćete, mala mirovina, presahle zalihe, a bilo ih je, kolikooo. Nekada sam si mogao priuštiti najbolji francuski konjak. O, nekad sam mogao, imalo se, moglo se... Napoleon, Henessy, Martell, a danas, danas je dobar i ovaj... Kako ga u šali zovu? Mirogojček. Meni je pomogao da prerano ne odem na Mirogoj, to je tu, tek deset minuta laganog hoda odavde, ma znate vi to, zar ne? Mene konjak, dobro kažu da je samo jedan francuski konjak, sve drugo su vinjaci, ali ja tu plemenitu tekućinu zovem konjak, smiruje i produžuje mi život. Tomislave, Bog te poživio, baš na vrijeme. Pravi si. Takvi konobari su rijetkost. To je dar. Čekaj, odmah ću ti vratiti čašu. A sad mi još donesi dupli. Stigla mirovina, nema problema sa solventnošću. Danas sam solventan, a sutra? Tko zna što će biti sutra, možda potres, poplava, požar, iznenadna smrt, pukla žila, kljenut srca, smak svijeta. Hahaha, to se ja šalim. Kako me samo gleda mladost, čim čuju smrt uznemire se, kao što ih gnjavimo s tim, oni naime misle da su besmrtni. Ostavimo mi njih toj njihovoj iluziji... A vi, gospodine? Želite li vi nešto? Toliko još imam... Oprostite, nisam vam se ni dolično predstavio. Evo, ustat ću. Bivši arhitekt i ovlaštenu graditelj Žnidarić Janko još ima toliko da može počastiti dragog poznanika... Janko Žnidarić, pokojnog Alfreda, muško, udovac, otac dvoje djece, sada žive negdje u inozemstvu... Evo i njihove slike, imam ih uvijek uz sebe iako oni ne brinu za starog tateka... Mladen, on živi u Kaliforniji, inženjer strojarstva, kuća, dva auta i dva sina, moji unuci koje nikada nisam vidio, osim na slici... Ovo je kći Mirjana, udana pa rastavljena pa udana pa tko zna što je sada, Njemačka, Švedska, Engleska, ona i ne haje više za staroga, srami ga se, ona je sad lejdi... Zaboravila je Zagreb i roditelje, postala Engleskinja, srami se Balkana, tako to oni o nama, da smo Balkan. A ja nisam nikada bio ni Balkan niti Balkanac, govorim tri strana jezika, njemački, češki i talijanski, prije rata sam gradio kuće u Trstu, Pragu i Brnu, pošteno sam zarađivao, a ne kao njen Mister kolonizator koji se obogatio na znoju crnaca i Indijanaca. Oprostite, uvijek se naljutim kad se sjetim te britanske gospode. Pardon, zaboravio sam navesti zanimanje, arhitekt, diplomirao na zagrebačkom arhitektonskom fakultetu prije rata, onda smo mi Hrvati bili odlični arhitekti, Kovačić, Ibler... No i danas ima par mladih koji su se proslavili u svijetu.... Ovlaštenu graditelj, projektirao sam i izgradio niz zgrada, kuća za stanovanje, vila....Bio sam uspješan, pitajte upućene u arhitekturu za Žnidu, za Jankeca Žnidu. Puno

pričam, moram malo podmazati grlo... Kaj mi ni donesel dupli? Tomislaav, Tomislaav! Zaboravil' si? Nisam te trebal hvaliti....Dok donese samo ću srk vode. Da ovlažim grlo, kao govornik u našem Saboru. Da je voda dobra ne bi je imali u koljenu. A i žabe se u njoj legu. Hahaha. Premda je ne pijem kak doktori preporučuju, osam čaša na dan, ipak me koljena bole. Mislim, ipak to je od starosti, a ne zbog vode, nju uzimam samo malo, srk, dva. Vi samo crnu kavu? Pazite na tlak! U vašim godinama tlak je opasan. Ja ga nemam, ni visoki ni niski, valjda zbog Mirogojčeka, hahaha. Kao da je u mojim godinama tlak važan, hahaha! Hvala Tomislave, povlačim onu špotanciju, najbolji si konobar na Šalati i okolici. Živili, moj dragi gospodine!

Kako vas nisam viđao u ovom našem kvartu, zaključujem niste odavde.... Nešto vas je dovelo na ovo naše lepo brdo, znatiželja ili nevolja, potreba ili muka?... Da pogađam? Niste student, to je očito. Daleko ste od klinike, niste ni pacijent niti posjetitelj nekoga tko se tamo liječi... Ponajmanje ste doktor, doktori nisu tako skromni ni tihi kao vi. Niste ni profesor na nekom od fakulteta, nastavnik na gimnaziji ni osnovnoj školi, već bih ja vas vidio....Jedino ako su vas nedavno premjestili?... Ne izgledate kao pedagog, više kao neki umjetnik, zanesenjak. Vrijeme vam ne znači ništa, ne jurite za novcem, ne proganja vas ovaj novi svijet kapitala i uspjeha, opušteni ste, znate slušati...Rijetki to mogu, slušati, istinski slušati sugovornika. Vi imate taj dar, vi to možete... Ne stanujete ovdje, vidio bih vas, zapamtio... Ja sam vam poput kroničara ovog kvarta... Rano se dižem, kasno liježem, obiđem sva mjesta gdje se skupljaju ljudi, mislim, gdje mogu utažiti žeđ i popričati s ljudima. Volim ljude, volim... Nagnite se malo, molim vas... Približite se, htio bih vam reći nešto vrlo osobno, diskretno, intimno... No, ne bojte se, prišapnut ću vam, na uho, samo vama. *Posebno volim žene!* Ispravak, molim, posebno *sam* volio žene! Znete moja dob... i potencija. Iako bih volio i sada, oh kako bih volio. Voliti i biti voljen, to vam je najljepša stvar na svijetu. Vjerujte vi Jankecu Žnidi, on vam ima veliko iskustvo ljubavi. Mislim, sa ženama. Jest da me to koštalo u životu, ali vredilo je, vredilo je svake minute i sata što sam ljubil. Jel' vas zanima kak je sve to počelo pa dalje... Ja bum počel priču, a vama je po volji hoćete li slušati ili ne, ak vam bu dosadno samo se vi dignite i odite. Malo si bum popil da mi priča lakše ide... Daklem, počinjem. Moj tatek je bil' bravar, izučil' je zanat pri Ševčiku v Petrinjskoj i postal' majstor. Oženil se na Gornjem gradu u Svetoj Katarini za mamicu, Margaretu Smodlaka, i rodil sam se ja. Tateku je dobro išlo, naročito za prvoga rata, imal' je puno narudžbi pak su si odmah nakon rata na Novoj vesi kupili kućicu s bravarijom v dvorištu. Ja sem išel v školu na Kaptolu i kak sam znal dobro risati najprije su me poslali v gimanziju na Rooseveltovom trgu, jel' se taj trg već tada tak zval? Možda se zval Wilsonov pak su ga promenili, u ovom našem gradu su spromenili tolko imena ulica i trgova da se u njem ni mi stari već ne snalazimo. Nisam siguran. No to nije ni važno. Gde sam ono stal. Gimnazija. Bil' sam odličan u risanju, tlocrtu i računanju, i kak je tateku posal dobro išel posal me je na fakultet. Tu su

važnu reč imali i moji profesori s prve realke, rekli su tateku da bu pogrešil ak' me da v bravare, ja sam veliki talent i bum sagradil čudo velikih kuća. Tatek je poslušal, mene je gradnja zanimala, dobro sam studiral' al' se u meni malo kasno probudil pubertet, zaljubljujivost, sklonost ženskom rodu, jednostavno volil sam sve više i više žene. A nisam ni ja bil' za baciti, mlad, snažan, muški lep, tvrdoglav i drzak. Za takve se govorilo da su ženskari. Mene to ni vredalo, ja sam volil žene. V mladosti mi moja zaljubljujivost ni bila problem, i dok sam bil ledičan, bilo je tu mnogo veza i žena, postala je kad sam se oženil', a to vam je pak posebna priča. Najprije da završim s vremenom kad sam diplomiral' i dobil prve graditeljske poslove. Tridesetih se u Zagrebu, i uopće u Europi, mnogo zidalo, svi su imali neku grozničavu potrebu da što više grade, a nisu ni sanjali da za par godina to buju samo ruševine. Valjda su ljudi ćutili približavanje katastrofe pa su s tim građevinama sami sebe varali... Tak sam vam ja napravil puno lepih zgrada v Zagrebu, Ljubljani, Trstu, Pragu i Brnu, bil' sam na glasu kak dobar arhitekt i solidan građevinski poduzetnik. Zaradil' sam mnogo novca, kupil' kuću, tu, na Šalati, s vrtom i voćnjakom iza nje, imal sam auto i šofera, sobaricu i kuharicu. Nisam se htel ženiti i žene su se u mojoj kući smjenjivale kak na tekućoj vrpici. Kakve žene?! Bil sam poput pčele koja leti s cveta na cvet stalno se pitajuć jel' je pelud u sledećem cvetu bolja od one u prethodnom. S novcem i društvom u kojem sam se kretal' navukel sam se na još jednu strast, na kocku. Kockali smo u zatvorenim društvima, u velike sume. Mnogo sam zarađival u poslu, mnogo i gubil' na kocki, al' činilo mi se da bu takav život potrajal zanavek. Kaj ćete, bil sam bahat i lakouman. Onda je Hitler došel' na vlast i stanje v Nemačkoj, a onda i u Europi, postalo je sve teže, iz Reicha su Židovi počeli bežati na sve strane svijeta da spasu glave pa su se tak i u Zagrebu pojavili kao izbjeglice. Postojala je organizacija koja ih je primala, zagrebačka Židovska općina, tu se naša Crkva pokazala kak' veliki dobročinitelj, posebice im je pomagal pokojni kardinal Stepinac. Neki Židovi bi se skrasili v Zagrebu, neki bi produžili dalje za sigurnošću, bježali su u Italiju, Švicarsku, Francusku, Englesku, preko oceana sve do Palestine. Jednoga dana, mogla je biti tridesetosma il' tridesetdeveta, pred sam rat, u moj ured je došel židovski bračni par Rosenblum, on je bio bankar, a ona njemačka kazališna i filmska glumica. Gledal sam je u nekoliko filmova, bila je jako popularna i jako lijepa. Kad se ona ukazala u mom uredu k'o da je sunce ušlo unutra, sve se rasvetlilo k'o da se upalil' veliki protivavionski reflektor. Bila je prekrasna, nisam mogel odvojiti oči od nje. Kak sam se bavil' gradnjom kuća i stanova došli su do mene kak bi iznajmili ili kupili luksuzni stan ili vilu, novac ni bil u pitanju, tad su još mogli iznositi devize i dragocjenosti iz Njemačke. Ponudio sam im nekoliko mogućnosti, izabrali su vilu na Tuškancu, kupili je i uselili se u nju. Od toga dana nisam mogao zaboraviti prelijepu Esther. I dalje sam se bavio svojim svakodnevnim radom, upoznavao i rastajao se bez svađe i skandala sa ženama, kockao u svom društvu, ali bi mi ona stalno dolazila pred oči, prava biblijska ljepotica. Nakon nekoliko tjedana kad su namje-

stili vilu pozvali su me na večeru s još nekoliko parova i pojedinaca koje je bračni par Rosenblum upoznao za svog kratkog boravka u Zagrebu. Sjedio sam nasuprot Esther i cijelu večer sam doslovce buljio u nju, njena ljepota zasjenila je žene za stolom, sve žene s kojima sam bio dotada, sve žene na svijetu. Sigurno je osjećala taj moj pogled, ali ničim nije odavala kako ga primjećuje. Bila je ljubazna i zanimljiva domaćica, svima je pokazivala jednako srdačno lice, jedino je zaljubljeno gledala svoga muža. U to nije bilo sumnje, u njega je bila istinski zaljubljena. Možda me to još više privuklo, izazvala je moju mušku taštinu, morao sam je dobiti, morao sam je osvojiti. Nisam znao kako, ali sam odlučio biti uporan. Dobit ću je usprkos njenoj ljubavi spram muža, usprkos svemu. Večera je završila i svi smo se razišli, mene više nisu pozivali u vilu. Ipak sam izdaleka pratio što radi i kako živi bračni par Rosenblum. Onda je nakon pola godine gospodin Aaron otputovao u Palestinu, dobroupućeni su govorili kako je otišao ispitati teren i onda pozvati svoju suprugu, koja će dotada ostati u tada još sigurnom Zagrebu. Osjetio sam da je došao moj čas. Pod izlikom da sam odgovoran za građevinsku i ostalu ispravnost vile koja je još bila pod mojim građevinskim jamstvom, najavio sam se gospođi Esther. Primila me i omogućila mi vidjeti sve ono što sam rekao da mi je dužnost provjeriti, zidarske i tesarske radove, plinske i vodovodne instalacije, električne vodove... Kao ljubezna domaćica ponudila mi je kavu i kolačiće i tako smo sjeli u njen salon. Stan je bio bogato namješten rijetkim pokućstvom i perzijskim ćilimima, sitnom plastikom, srebrninom, rijetkim porculanom. Na zidovima su visile slike poznatih modernih njemačkih umjetnika, a na sekreteru, klaviru i policama s knjigama stajale su fotografije njenih kazališnih i filmskih uloga. Uz nekoliko vrijednih slika francuskih impresionista i njemačkih ekspresionista prepoznao sam i ponekog hrvatskog majstora, Uzelca, Tišljara. Započeo sam pristojan građanski razgovor, raspitao se javlja li joj se muž, kako ona živi u novoj i za nju stranoj sredini? Rekla je da joj se muž još nije javio, ali u ovim okolnostima to je prirodno. Možda još nije stigao do Palestine, čim se snađe javit će joj se, ima ona povjerenja u njega. Pohvalila se da ima veliku pomoć Židovske zajednice i posebice nadrabina Freibergera. Lijepo su je primili i drugi Zagrepčani, ima još izbjeglica poput nje, jedna poznata njemačka glumica također se sklonila u Zagrebu, i njih dvije druguju prisjećajući se njemačkog kazališta, Reinhardta, Piscatora, Gründgensa, odlaze u operu, manje u dramu, jer još dobro ne razumiju hrvatski jezik... Izlazi li, pitao sam je dalje? Osim kazališta postoje i druga zanimljiva mjesta u Zagrebu, Dansing hall, Cabaret, Hotel Esplanade, Gradski podrum, ta mjesta se mogu mjeriti s istima u Europi. Ljubazno je odbila, ne bi bilo prilično da na takva mjesta izlazi sama, bez muža. Je li bila u okolici, u Samoboru, na primjer, nedalekom ubavom mjestu nepatvorenog hrvatskog ugođaja?... Ja sam je voljan otpratiti u svom autu, pokazati joj okolicu, život naroda, običaje, ukusna jela... Nije se dala nagovoriti. Koliko god sam nastojao, koristio sam sav svoj šarm i bogato iskustvo osvajanja, ona je i dalje ostala distancirana, pristoj-

na, ali hladna. Ljubazno sam se oprostio, preporučio sam joj se za svaku prigodu ili potrebu, ako zatreba pomoć. Dopratila me je do vrata, ljubazno se smješkala svojim prekrasnim osmjehom, otkrivala je nisku divnih bijelih zubi, na obrazima su joj se stvarale i nestajale dvije male jamice.... Nisam se mogao suzdržati i iznenada sam je poljubio u usta. Ostala je zatečena, samo je podigla ruku i prstom dodirnula mjesto na usnici koje sam poljubio. Gledala me i šutjela. Pomislio sam: To je znak da je mogu opet poljubiti, uistinu i za pravo, ali kad sam se primaknuo zaustavila me ispruženom rukom, povukla se u stan i za sobom zatvorila vrata. Kako sam mogao protumačiti taj njen postupak? Kao odbijanje, odlučno i konačno, ili kao znak popuštanja, odloženi pristanak? Kako god se ona osjećala ja ne ću odustati, pa makar čekao do smrti. Tako sam se bio zaljubio u nju, smrtno.

Dragi gospodine, jesam li vas zamorio svojom pričom, jesam li vam dosadio? Tek smo na početku. Ako nemate vremena, pođite, ne ću se uvrijediti. Ostajete? Bog vam platio za dobrotu što je činite jednom osamljenom starcu. Hoćete li sada nešto popiti? Ništa? Bar čašu vode, pozvat ću Tomislava, donijet će je časkom. Tomislave, čašu friške vode za ovoga dobrog gospodina!

Kao što znate iz povijesti, učili ste povijest, naš profesor povijesti na prvoj realci bio je temeljit, morali smo znati sve o rimskoj povijesti, Cezaru, Antoniju i Kleopatri, Kartagi, Hanibalu, Scipionu, barbarima, propasti Rima.... Pričao je o tome na romantičan, zaljubljen način, ali on zapravo nije imao pojma što je povijest, za njega je ona stala s Rimom. Pojma on nije imao o pravoj, modernoj povijesti, nije mogao ni zamisliti kakva nas okrutna povijest čeka. Prilike u Europi i svijetu su se pogoršavale, ma što ja to vama pričam, vi ste po svemu bili dobar đak, što dobar, odličan, nemojte biti skromni, vidim ja da ste vi jedan pametan, načitan i školovan gospodin....pa su vam poznate pojedinosti: Versailles, gospodarska kriza dvadeset i devete, dolazak Hitlera na vlast, slaba Liga naroda, boljševici okruženi Sanitarnim kordonom disciplinirali su ruske i druge narode u SSSR-u za novo komunističko društvo, Španjolski građanski rat, Narodni front, Japan i Kina, svi su se naoružavali, ali stalno blebetali o miru, miru, miru....Njemački Reich je već treću godinu bio na granici sa starom Jugoslavijom, propala je Čehoslovačka, a s njom i moji unosni poslovi u Pragu i Brnu.... Kad sam već spomenuo Čehoslovačku, nisam je mogao ne spomenuti u mojoj priči, to vam je, moj gospodine, prije rata bio raj na zemlji. Ljudi su fantastično živjeli, opće blagostanje, tvornica Škoda je bila ogroman koncern, proizvodili su sve, od ponajboljih topova i tenkova do automobila i robe široke potrošnje. Imali su najbolji standard u cijeloj Europi. Gradilo se na sve strane, ulagao novac u nekretnine pa i u Zagrebu, na našem moru, posvuda imate Češke vile, u Kraljevici, Crikvenici, na Rabu, otocima, po Dalmaciji... Ja sam za jednog bogatog Čeha, Jana Šedivog, sagradio dvokatnicu na Tratinskoj, dopala mu se moja stručnost i pozvao me u Prag, sagradio sam mu vilu, pa stambenu kuću, i posao u Češkoj je krenuo. Imao sam novaca da i sam nisam znao koliko! A kakav vam je tamo bio život,

dnevni i noćni, mene je uglavnom zanimalo noćni. Kakvi restorani, dansing klubovi, barovi, hoteli s pet zvjezdica, „Engleskom kralju”, „Austrijskom caru”, svjetski... Ponuda, posluga, luksuz, pažnja, provod. I najvažnije – žene. Kakve su to bile krasotice, plavokose, brinete, crvenokose, crne, oble, podatne, spremne na sve. Bile su tako emancipirane, same su se usuđivale otputovati u Karlove vari i Marijanske lazni, doći u praški casino ili kakav luksuzni restoran s plesnom glazbom. Udate i neudate, iskusne žene i tek propupale djevice nisu se plašile prihvatiti ponuđeni šampanjac, sjesti za vaš stol, plesati slobodno se stiskajući o vaše tijelo i već istu noć se naći u vašoj hotelskoj sobi. O predivna, bajna, predratna Češka! No kao i sve lijepe stvari moralo je i to svršiti. I svršilo je okupacijom Češke, nezavisnošću Slovačke. To se naravno dogodilo istovremeno ili malo prije dolaska bračnog para Rosenblum u Zagreb. Zapravo malo? Možda godinu, godinu i pol prije njihova dolaska u Zagreb. Tako da te lijepe Čehinje i Slovakinja, nisi mogao ni razabrati koja je koja, nisu remetile moju ljubav prema Esther, jer nje još nije ni bilo. Je, sasvim druga priča je bila kad se ona pojavila u mojem životu i mojim osjećajima. I tad je bilo drugih žena, al' kak da je to bilo iz tuge, ljubomore, osvete kaj me ona odbija, iz neke vrste kažnjavanja samog sebe i nje, premda to ona nije ni znala. Tad nismo bili ni dobri znanci, niti sam joj pomagao, to je došlo kasnije...

U rujnu trideset i devete počeo je svjetski rat, drugi, stara Juga je mobilizirala svoju vojsku, ali ju je nakon nekog vremena i demobilizirala i uglavnom smo svi, većina, osim nešto pametnih glava, vjerovali da je s Poljskom rat gotov. Kad je pala Francuska i tad smo mislili da će nas rat mimoći, a onda se u travnju četrdest i prve dokotrljao i doklizao na kotačima i gusjenicama njemačkih kamiona i tenkova u Zagreb. Vi ste mladi, no mlađi ste od mene, nisam vas mislio pomladiti do dobi ovih oko nas, ali ste mlađi od nas koji se još sjećamo drugog rata, vi ga se sigurno ne sjećate... Oni, Švabe, su vam parkirali svoje pancere pred Singerom na Jelačićplacu, vidli ste taj dokumentarni film, a razdragani Zagrepčani su se veselili okolo njih, tim slikama su dokazivali navodno hrvatsko germanofilstvo, kao Hrvati su ih srdačno dočekali pa su jednaki kao oni. Istina je da su Hrvati oduševljeno dočekali oslobođenje od Srba, od srpske monarhije i njene žandarmerije, korupcije i diktature, to vam je istina, tome su se radovali.... O čem sam ono govoril?..... Švabe su svoje pancere skrili ispod drvoreda na Medveščaku, po dvorištima na Kaptolu i Novoj Vesi, njihovi vojnici su bili jako ljubazni i davali su zagrebačkoj deci čokolade i konzerve punomasnog mlijeka..... I opet su svi, većina, mislili to nije samo strašna sila već i neka fina vojska, s njima nam bude dobro, ali kad su naši domaći počeli delati reda, te rasni zakoni, te Židovi moraju nositi žute zvezde, te Srbi marš natrag u Srbiju, te prva streljanja onih komunista iz Kerestince, nekima je počelo svitati da ne bu dobro. Onda su i Nijemci pokazali svoje pravo lice, došel je Eses i Feldžandarmerija. I tad je sve počelo s Esther, tad me prvi put posjetila u mom uredu. Nisam mogel verovati kad mi je moja tajnica najavila gospođu Esther Rosenblum, skoro sam se onesvestil. Popil sam konjak

da dođem k sebi, na brzinu se počeshljaj i namirisal s Eau de cologne i primil je u svom uredu. Bila je u krasnom plavom kostimiću od šantunga, sva ta lagana, podatna tkanina skrivala je i istovremeno, sa svakim njenim pokretom, otkrivala predivne obline kojima ju je Bog obdario. U ruci je imala damsku torbicu, nikakva nakita. Kestenjastocrvenkastu kosu savila je u skladnu punđu koja je isticala plemenit oblik njene glave. Bila je poput boginje, jedino su joj oči izgubile onu toplinu i senzualnost kojih sam se tako dobro sjećao. Na lijevoj strani prsa imala je prišivenu žutu šesterokraku zvijezdu.

Poljubio sam joj ruku, ponudio da sjedne i upitao je čime je mogu ponuditi: kava, čaj, neki osvježujući napitak, liker? Zamolila je samo čašu vode. Kad je tajnica donijela vodu i ona iz čaše srknula par kapi stala mi je žurno, kao da je u pitanju život ili smrt, a to je i bilo pravo pitanje, objašnjavati razlog ovakva nenadana dolaska. Ustaše se donijele uredbu po kojoj Židovi više nisu smjeli živjeti u sjevernom, rezidencijalnom dijelu grada, svoje stanove i vile morali su predati vlastima. Takozvana rekvizicija. U te vile su useljavali ustaški dužnosnici ili visoki njemački oficiri. Židovi su se morali preseliti u donji dio grada i sa sobom su smjeli ponijeti samo najnužnije stvari. Rok je bio kratak. Esther me došla zamoliti mogu li joj pomoći pri pronalasku manjeg stana u Donjem gradu i možda nekako spasiti jedan dio njenih stvari. Začudilo me takvo njeno povjerenje u čovjeka kojeg je vidjela tek nekoliko puta, u stranca, u pripadnika naroda države koja je u ratu prema njoj i pripadnicima njenog naroda stala pokazivati i svoje ružno lice. Isprva su je lijepo primili, a sad, odjednom, oduzimaju joj imovinu, obilježavaju je, segregiraju, prijete. Ali zašto je izabrala mene? Nije li svojom ženskom intuicijom otkrila dubinu moje sklonosti prema njoj i sad je hoće iskoristiti? Bez one vrste nagrade koju sam ja očekivao od nje, bez dublje naklonosti, bez osjećaja prema meni, koji sam pokazivao očitu zaljubljenost u nju. Je li to čisto poslovni odnos, pomognite mi, ja ću vam za to platiti, još je imala dovoljno novca, pak svak na svoju stranu. Takve su mi misli prolazile glavom, ali se jedna sve više nametala. Morala je ipak zapamtiti onaj poljubac, sjetila se mog nespretnog pokušaja nježnosti, znaka dubljeg osjećaja prema njoj, to je raslo u njoj i rodilo je osjećaj po kojem sam joj više od znanca i prijatelja, čovjek u kojeg se u ovakvim teškim vremenima može pouzdati... Ipak, moguće je da joj je muž živ, negdje u Palestini, sad se ne može javiti, ali kad završi rat vratit će se po nju... Pa bili su tako zaljubljeni... Onda ne će biti moja?... Odlučio sam ipak učiniti to što me je zamolila, pod svaku cijenu. Učinit ću to za vas, odgovorio sam bez okolišanja. Učinit ću to već sutra, imam snažna poznanstva i veze, mislim da ću uspjeti. Imam dvosoban stan na Prilazu, prazan je i možete se odmah u njega useliti. Zahvalila mi je i oprostila se. Opet sam joj poljubio ruku, diskretan miris njenog parfema zavrtio mi je glavu, u meni je opet nabujala strast i onaj gori, muški dio mene zaželio ju je toga časa dograbiti, baciti na kauč, razderati one lepršave tkanine i, moram vam to šaptom reći, silovati je. Bila je to samo požuda, dugo zatomljena požuda prema toj prekrasnoj ženi. Brzo sam se osvijestio i dopratio je do izlaza s obećanjem

da ću već za dan ili dva doći osobno kamionom i preseliti je u stan na Prilazu. Okrenula mi se i ponovno su njene oči zračile nekom dobrotom prema meni, dubokom naklonošću, je li to bila ljubav, ne bih znao reći.

E, sad bih vam morao progovoriti malo i o mojim političkim pogledima. Danas ih svatko slobodno izlaže, stavlja na javnu procjenu, nadmeće se s drugima u igri sa slobodom misli i govora. Za vrijeme rata politička sklonost se krila, povjeravala se samo najboljim prijateljima, a bilo je vremena kad ni to nije bilo jamstvo da vas poznanik, prijatelj, rođak, brat ne će otkucati vlastima... Ako ste bili protiv njih, protiv vlasti na vlasti, ako ste bili judeomason, plutokrat, Srbin, boljševik, komunist, peder, anglofil.... Samo malo kasnije ta ista opredjeljenja postala su poželjna, biti boljševik, komunist ili Srbin, a postalo je opasno biti ustaša, banda, narodni neprijatelj, nacist, reakcija, kolaboracionist, nacionalist i Hrvat. Morali ste dobro paziti i okretati se s vjetrom koji je stalno mijenjao smjer, vjetar je tu, naravno, politika.

Danas živimo u demokraciji, i nitko se više ne libi slobodno progovoriti o svojim političkim simpatijama, stavovima i opredjeljenjima. Ja sam vam Hrvat. Uvijek sam se tako izjašnjavao, u monarhiji, za vrijeme NDH, čak i u komunizmu. Neki kažu, nesreća je roditi se kao Hrvat. A ja sam pomiren s time što jesam. Ne stavljam to na sva zvona, ne razmećem se, ne bućim ni ne prijetim, niti sam ikada skrivao to što jesam. Takav mi je bio otac i sva familija s majčine i očeve strane, jednostavni, tihi, radini Hrvati. Grijech ponekog od nas je bio sklonost piću i ženama.

Polovicom tridesetih postao sam član HSS-a, skoro devedeset posto Hrvata glasovalo je za tu stranku, novčano sam pomagao „Radišu”, preko njega je HSS školovao siromašnu seljačku djecu, neki od tih mladića radili su kod mene kao zidari, tesari, bravari. Obradovao sam se sporazumu oko uspostave Banovine, vjerovao da smo dobili dovoljno široku autonomiju unutar Jugoslavije. Prijateljevao sam s članovima HSS-a, ljudima iz ceha građevinara. Neki od njih su početkom NDH postali visoki činovnici nove vlasti, zapravo režima, ali to ćemo tek kasnije shvatiti. Na pomoć nekolicine njih računao sam u stvari gospođe Esther. Morao sam vam napraviti ovaj uvod u moj politički životopis jer sam zbog njega stradao u komunizmu, bio dva puta u zatvoru i zaradio etiketu sumnjivog političkog elementa. No to i nije najvažnije za moju životnu priču.

Sutradan sam pribavio redarstvenu dozvolu za selidbu iz vile koja će pripasti nekom njemačkom pukovniku i dan kasnije došao s momcima potrpati u kamion najvrjednije Estherine stvari. Sitno pokućstvo, ćilime, slike koje će Nijemac sigurno baciti, jer ne odražavaju novu nacističku ideologiju, novi Weltanschauung, njene glumačke fotografije i bogatu knjižnicu, njenu i muževljevu garderobu, bračni krevet, pukovnik nije želio spavati na židovskom krevetu, i što je ponajvažnije, njen novac i nakit koji su bili dobro skriveni u vrećicama brašna i šećera, među njenim rubljem, u cipelama. Na kraju utovara vojnički nas je pozdravio gefreiter, pukovnikov posilni, koji je nadzirao selid-

bu. Ja sam ga potkupio bocom odličnog francuskog konjaka kako bi zažmirio na stvari koje smo uzeli, a nismo smjeli. Vidite, gospodine moj, kako je konjak imao važnu ulogu u mom životu, ima je još i danas, spašavao me je i spašava u svim životnim situacijama. U to ime... Srk vode. Vi ste stvarno Spartanac, jedva ste popili kavu, a voda pred vama stoji već pola sata, još će vam se u njoj izleći žabe. Hahaha! Ne uzmite moju šalu za zlo!

Iako je bio rat, činilo se da je daleko, u Sjevernoj Africi i Rusiji, život je nastavio teći dalje. Nakon selidbe Esther me još nekoliko puta nazvala, trebala je nabaviti ogrjev za zimu, zimnicu, platiti neke pristojbe. Ja sam pod raznim izlikama odlazio k njoj, nabavljao joj živežne namirnice koje su polako počele nestajati. Odnos prema Židovima sve se više pogoršavao, u racijama su ih prikupljali i odvozili na nepoznata mjesta. Počele su se širiti glasine da ih odvoze u logore gdje s njima loše postupaju, sve češće se spominjao Jasenovac, još nismo znali da ih odvoze na istok gdje ih guše i spaljuju u plinskim pećima. Počeo sam sve više brinuti za Esther. Nekoliko puta sam o tome pokušao pokrenuti razgovor, spominjao sam mogućnost njenog odlaska iz Zagreba u Italiju ili bar zonu koju su kontrolirali Talijani, Rijeku, Primorje, još se mogla dobiti talijanska viza. Ona je odbijala da otputuje iz Zagreba, njen Aaron ju je ostavio ovdje, tu će doći po nju i tu će ga ona čekati. Pokušao sam oslabiti taj njen razlog, pa prošlo je već par godina od njegova odlaska, ne javlja se, tko bi uopće mogao doći iz Palestine kroz okupiranu Europu u Zagreb, no ona je nastavljala kako se još uvijek nije snašao i čim sve sredi doći će po nju ili joj poslati točan plan kako će sigurno otputovati u Palestinu. No situacija je postajala sve teža, u proljeće četrdeset i druge već je mnogo Židova bilo uhapšeno i deportirano na nepoznata mjesta.

Postojalo je nekoliko načina da se spase, kako sam već spomenuo jedan je bio nabaviti putovnicu i otputovati u Italiju ili Švicarsku, ili u dio Hrvatske koji su talijanske čete držale pod okupacijom. Drugi je bio oženiti se ili udati za Hrvaticu ili Hrvata i tako postati hrvatski državljanin. Jedno i drugo Esther je odlučno odbijala. Tek kad je s Prilaza odvedeno još nekoliko židovskih obitelji, pomislio sam da je krajnji čas za djelovanje. Otvoreno sam predložio Esther neka proglasi smrt svoga muža, a nakon toga se sa mnom formalno vjenča. Isprva je odlučno odbijala svaku pomisao, no pod težinom primjera koje sam joj iznosio pristala je da kod svojih znanaca izvidim mogućnost proglašenja njenog muža pokojnim. Uz malo mita i podmazivanja brzo sam dobio potvrdu o njegovoj smrti, a onda se dao na drugi dio plana za njeno spašavanje. Da skratim i to, uz nešto novca moglo se u to ratno vrijeme u Zagrebu polučiti sve: spasiti osuđenika od smrtne kazne, vratiti kažnjenika iz Jasenovca, izaći iz zatvora, nabaviti devize, drago kamenje, papire za odlazak u Tursku ili Švicarsku, oprost od mobilizacije, vjenčati se sa Židovkom.... Novca smo imali, Esther je imala još dio svog nakita i dragog kamenja, devize, a i moj imetak je bio još znatan. Ne za dugo. Rat, zaštita od progona, razna mita odnijela su dio imetka, ostalo sam uglavnom prokockao i prokartao. Jest, dragi moj gos-

podine, to je bio moj veliki grijeh, ta strast za kockom. Uz strastvenu ljubav za Esther nikako se nisam mogao osloboditi kocke. Ta pošast je dobila nov polet u ratnim godinama, ljudi nisu mislili na sutra već samo na danas. Život je bio nesiguran, mogao si nestati za tren, u toj igri odlučujući ulogu imala je sreća. Ako bi se neki ustaški moćnik zagledao u tvoju kuću, građevinsku parcelu, auto ili čak ženu, proglasio bi te neprijateljem države, komunistom, masonom, anglofilom ili čak homoseksualcem i prijavio te policiji. Uz sreću novac je bio drugi po redu važnosti, sve se njime rješavalo. Kako ono Srbi kažu: *Novac može gde burgija ne će!* Kako smo riješili naše vjenčanje, tako smo rješavali i ostale teškoće koje su dolazile u gomilama. Ja sam imao neke poslove, radio sam za vojsku, obnova i održavanje vojarni i slično, utvrđivanje, dosta sam zarađivao, ali novac je počeo sve više gubiti na vrijednosti, razna potplaćivanja, izlasci s činovnicima i oficirima na ručkove, večere, banketi, terevenke odnosili su mnogo novca, ipak najveći dio moje zarade nestajao je za zaštitu Esther i na kocki. Mito je pojelo i kocka odnijela dvije građevinske parcele na Ravnicama, voćnjak u Gornjem Vrapču, vinograd u Remetama. Onda je na red došla i kuća u Wickerhauserovoj, tu nedaleko, kad se spuštate niz Horvatovac prva lijevo, kuća je negdje na sredini ulice... i nju sam prokockao. Danas koristim šupu u vrtu, to mi je dobrostivo dopustio novi vlasnik. U njoj živim posljednjih deset godina otkako je umrla Esther. Kako sam dospio u šupu? Prije toga Esther i ja živjeli smo u dvosobnom stanu s djevojačkom sobom na Prilazu, u taj stan sam doselio nakon našeg prividnog vjenčanja. I njega sam izgubio, poslije ću vam ispričati kako. Privid braka zadržali smo u našem odnosu, za svijet smo bili muž i žena, ali osim stola i novca nismo dijelili i postelju. Usprkos svoj mojoj žudnji pridržavao sam se prešutnog sporazuma da između nas dvoje ne može biti ništa intimnog, tjelesne ljubavi nije bilo. Spavali smo odvojeno, svaki u svojoj sobi. Tisuću puta sam dolazio u napast da uđem u njenu sobu, ali nikada, baš nikada nisam prešao tu granicu, otvorio vrata koja su vodila do nje.

Ratna situacija se sve više pogoršavala, kako bih zaradio sve bezvrijedniji novac mnogo sam se kretao u društvu, dok je Esther uglavnom bila kod kuće. Zadnja godina rata bila je najgora. Uz stalan strah da netko ne dođe po Esther, bez obzira na muža Hrvata i sva podmićivanja, uz bombardiranja, neizvjesnost, previranja u redovima vlasti, uz glasine da će NDH prijeći na stranu saveznika, pokušaj puča Lorković-Vokić, približavanje partizana, sve više je trebalo brinuti o osnovnim životnim stvarima, o hrani, ogrjevu i lijekovima. Cvjetala je crna burza, sve je imalo astronomsku cijenu, na to je također odlazio veći dio našeg preostalog imetka. Nekako smo preživjeli zadnje dane rata i bezvlasti, dočekali smo osloboditelje. Došla je sloboda, Esther i ja smo odahnuli, više joj nije prijatila opasnost. Opijena slobodom Esther se naposljetku prepustila mojoj nježnosti, dogodila nam se ljubav koju sam ja toliko dugo čekao. U svibnju i lipnju četrdesetpete proživjeli smo medeni mjesec naše ljubavi. Na žalost sreća nije dugo trajala. Došli su partizani, komunisti su osvojili vlast

i počela su ispitivanja građana o njihovom ponašanju za vrijeme okupacije. Mene su zbog suradnje s okupatorom i domaćim izdajnicima osudili na pet godina logora s prinudnim radom, gubitak obrtne dozvole i visoku novčanu kaznu. Na sreću stan na Prilazu bio je prepisan na Estherino ime, a sve ostalo smo već bili prodali ili sam izgubio na kocki. Bilo je bar nekog zadovoljstva u tome da tim novim grabežljivcima, komunistima, nisam ostavio ništa. Problem su sada imali oni koji su to od mene dobili na kocki.

Esther je ostala trudna sa sinom Miroslavom, a mene su otjerali u logor. Kad sam se vratio sin me se plašio, bio sam mu stran. Nikada nismo uspostavili pravi odnos otac-sin. Počeli smo živjeti kao i sav ostali građanski svijet koji nije bio vezan uz novi režim, teško, u poslijeratnoj oskudici. Snalazili smo se kako smo znali i mogli, ja sam radio kao običan zidar na obnovi i izgradnji dok je Esther podučavala klavir, odlično je svirala klavir, još ljepše pjevala. Živjeli smo kao muž i žena, snalazili se u poslijeratnoj oskudici, brinuli o sinu.

Onda je, negdje četrdeset i osme, stigla vijest koju je Esther čekala deset godina, javio joj se muž. On je bio siguran da je Esther stradala u holokaustu, proglasio ju je mrtvom, i u Palestini, tad tek osnovanom Izraelu, ponovno se oženio. Tek su mu Židovi iz Zagreba koji su doselili u Izrael rekli da je Esther preživjela. Jugoslavenske vlasti su jedva dočekale da ode i onaj preživjeli njihov dio, željeli su preuzeti njihovu imovinu, svi koji su otišli u novostvorenu državu Erec Jisrael morali su se pismeno odreći imovine u korist Jugoslavije. Estherin muž joj se javio pismom, objasnio svoju zabludu, ispričao se i rekao kako želi nastaviti život s novom obitelji u novoj izraelskoj državi. Esther mu je odgovorila, zaželjela sreću i time se završio njihov odnos. Svak na svoju stranu. Nije bilo nikakve dramatike, oboje su mirno prihvatili stvarnost, ljubazno su se javili jedno drugom, zahvalili Jahvi što ih je sačuvao od ratnih strahota i poželjili jedno drugome miran i sretan budući život. Više nikad se nisu javili jedno drugome. Bar koliko ja znam.

No, život se za sve nas bespovratno promijenio, Esther i ja smo dobili i kćer. Djeca su rasla, i mi smo se mučili kako ih dignuti na noge. Bili su dobri đaci i sa školom nije bilo problema, završili su gimnaziju i fakultet, sin je postao građevinski inženjer, slijedio je tatu, a kći je, po uzoru na mamu, studirala jezike. Jedno vrijeme radila je kao inokorespondent u nekoj firmi za vanjsku trgovinu, tu je i upoznala svoga prvog muža, Nijemca, i s njim otišla u inozemstvo. Ja sam počeo mešetariti sa stanovima, privatni a neuseljivi stanovi su u socijalizmu bili jako jeftini, uz korumpirane činovnike dalo se zaraditi. Bila je to prva privatna inicijativa, opasna, ali primamljiva. Opet sam počeo kockati, uz kocku je išao i alkohol, ponovno sam se vratio starim navikama. Ljudi s kojima sam kockao više nisu bili isti oni s kojima sam se družio prije i za vrijeme rata, stari kartaši su osiromašili, nestali ili otišli u inozemstvo. Novi krug u kojem sam kockao sastojao se od obrtnika, sitnih funkcionera vlasti, bogatih seljaka, ponekog sportaša. Igrali smo poker za novac, isprva za male sume, a onda s povećanjem standarda za sve veće i veće

iznose. Dobivao sam i gubio, uglavnom gubio. Kako bih mogao isplaćivati dugove potajno sam stao iz našega stana iznositi ćilim ili sliku, neku plastiku ili briljant. Esther se nije isprva bunila, a kad je postalo očito kako je potkradam, nju i djecu, izbila je ozbiljna svađa. Isprva sam nijekao svoj porok, tvrdio da to nisam bio ja koji je potkrada, bacio sam krivnju na sina, vidite u što čovjeka pretvori strast. Okrivio sam sina za nestanak dragocjenosti, nisam si mogao pomoći, tada je iz mene progovarao alkohol, grijeh, porok, bolesna strast. Esther i ja se više nikada nismo oporavili od te svađe, ona je shvatila s kakvim čovjekom živi sve te godine, a ja si nisam mogao priznati da je strast za kockom i alkoholom jača od ljubavi prema ženi koju sam godinama želio, oženio se njome i jedno je vrijeme obožavao. Vjerojatno su nevolje kroz koje smo prolazili u ratu, stalno dovijanje kako spasiti glavu i preživjeti te strašne godine, pa onda nevolje u novom režimu, a možda i vijest da je njen prvi muž živ, uzdrmale njeno povjerenje u mene.... Živjeli smo zajedno, ali više ne kao muž i žena. Ja sam sve više izbivao iz kuće, ulazio u kratke veze sa ženama, zanemarivao djecu, o njima se brinula Esther, kockao, gubio noći u lošem društvu, pijan govorio stvari o kojima je tada trebalo šutjeti. Netko je to prenio na odgovarajuće mjesto, i mene su zbog neprijateljske propagande i širenja lažnih vijesti osudili na još dvije godine zatvora. Kad sam se vratio kući više nisam bio potreban ni djeci niti Esther, ona je podučavanjem klavira, jezika pa čak i šivanjem prehranjivala obitelj. Još više sam se udaljio od obitelji, noći sam provodio u društvu notornih alkoholičara i noćnih dama, spavao na najrazličitijim mjestima, u vagonima na ranžirnom kolodvoru, u nedovršenim zgradama ili napuštenim barakama, nekoliko puta sam se ubacio i u prihvatilište za beskućnike, dok nisu otkrili da u Zagrebu imam obitelj pa su me izbacili i zaprijetili novim zatvorom. Djeca su me odbacila, Esther bi mi ponekad oprala rublje i dopustila da se okupam, nahranila me, sve bez riječi, nikada nije pitala gdje sam, što radim i kako živim. Uvukla se u šutnju iz koje je rijetko izlazila pokojom općom napomenom, pitanjem ili prijekom. Sjedila je kraj prozora, zaklonjena zelenim lišćem drvoreda na Prilazu, držala u krilu neku otvorenu knjigu, pod stare dane čitala je samo njemačke klasike, Goethea, Schillera, Kleista, Heinea, i odsutno gledala na ulicu. Život je svakim danom sve više bujao, dok je ona kopnila.

Kao da je u sebi nosila veliki teret holokausta, strašne sudbine svoga naroda koju je ona slučajno izbjegla, ili grižnju savjesti što je muža proglasila mrtvim i udala se za mene, ili zbog nesretna života koji je u početku tako mnogo obećavao: uspjeha, popularnosti, ljubavi, sreće. Djeca su otišla od kuće, a ona je lagano kopnila okružena svojim fotografijama iz mladenačkih, sretnih dana. Život je dotle tekao dalje, komunizam se nakon svoje okrutne faze mijenjao u privid slobode, dizao se standard, ljudi su odlazili kao gastarbajteri u tuđi svijet, dolazio je novac, ali se država stala rastakati. Umro je Tito, raspadanje bivše države se ubrzalo, krajem osamdesetih osjetio se lahor slobode, sve više se pojačavao kao i ovaj nalet vjetra što je upravo zapuhao s Medvednice.

Zraka, zraka, svježine....Ponio me narodni polet, muvao sam se po gradu, prisustvovao skupovima, sudjelovao, potpisivao, glasovao. Na posljetku smo dobili državu Hrvatsku, slobodu i neovisnost. A onda je počeo rat pa se u obrani domovine, zavičaja iskazala ovakva mladost, nadam se da je i u ovima ostalo nešto od tog rodoljubnog osjećaja, tog naboja, te žestine... Oslobođili smo se, postali ponosni i časni, ljudi s dostojanstvom, jednakovrijedni članovi civiliziranog svijeta. Bili smo puni poleta, zajedništva, snage, zdravlja. I ja sam se uspravio, pazio na čistoću, prao, brijao se, njegovao. Češće sam dolazio na Prilaz, i Esther je bilo drago što sam se uljudio.

Onda se razbolio i uskoro umro prvi predsjednik. Odonda mi se čini da smo svi bolesni.

Esther se razboljela, od smrtne bolesti, to me je potpuno vratilo kući, osjetio sam da sam joj u njezinim zadnjim danima dužan pomoći. Donosio sam joj i pripremao hranu, brinuo za nju, nabavljao lijekove, plaćao komunalije, zvao liječnika. Nismo imali više novca pa sam iz kuće odnosio zadnje vrijedne stvari, nije mnogo ostalo. Esther nije ništa govorila, samo me je pratila nijemim pogledom. Kad je ponestalo stvari koje su se mogle prodati stao sam se zaduživati, našao sam lihvara koji mi je bio spreman dati zajam ako kod odvjetnika na njega prepisem stan. Učinio sam to i nikad mi nije bilo žao, po prvi put sam osjećao kako nešto činim za dobru stvar, kako bih olakšao posljednje dane ženi s kojom sam imao dvoje djece, koja je bez predbacivanja trpjela sve moje nepodopštine, poroke, pijanstva, duge odlaske od kuće... Ležala je u svom krevetu, oslabjela, malena, sva se istopila. Šutjela je. Gledala me svojim velikim, sad ugaslim očima, morao sam otklanjati pogled, jer sam osjećao krvinju, zbog njenog nesretnog života, zbog mog vladanja prema njoj, zbog općeg zla i nepredvidljivih sila koje su nam zagorčale život. Smanjila se na veličinu djevojčice, kupao sam je, brinuo da ne dobije rane od ležanja, davao joj lijekove, zvao liječnika. Pred smrt je zaželjela rabina. Otišao sam u Židovsku općinu i objasnio tko sam i što želim. Malo su se nećkali, Esther nikada nije bila revni član te zajednice, ali je rabin ipak došao. Otišao sam u drugu sobu dok je rabin na hebrejskom poluglasno razgovarao s Esther, kasnije su zajedno ponavljali neke meni nerazumljive riječi, vjerojatno su molili. Razabrao sam samo riječ koju je rabin ponovio nekoliko puta: Kadish! Kadish! Kad je rabin otišao ušao sam u sobu i našao je smirenu, kao da se vratila u kuću koju je davno napustila. Još je nekoliko dana ležala glave okrenute prozoru i zelenilu pred njim, smješkala se pomirena s onim što je čeka. Tiho je umrla noću, ujutro sam je našao s istim tim smješkom na licu. Za sobom je ostavila sve nedaće, boli, muke, razočaranja, bičeve života i sudbine i smireno otišla tamo gdje ćemo jednom svi otići. Radovalo bi me kad bih je ponovno sreo i ispričao se za onaj dio boli koji sam joj nanio. Za ostalo nisam kriv, za ostalo kriva je povijest, politika, sudbina, ustroj ovoga svijeta.

Vidite ovu mladost, gosti su se već nekoliko puta izmijenili a onaj student je i dalje s onom plavokosom....Lijepo ih je vidjeti tako zblížene, nesvjesne bilo

čega uokolo njih... Jesam li vas umorio mojom pričom? Morao sam je jednom ispričati, do sada nisam našao tako dobrog slušatelja kao što ste Vi.

I vidite, iza svake tužne priče, a ja mislim da je ova moja priča tužna, ovdje, kod nas, ne znam kako je drugdje, ali ovdje kod nas skoro uvijek iza tužnih ljudskih priča stoji politika, povijest, ratovi, ustroj ovoga svijeta... A on se uopće nije promijenio, to vam ja tvrdim, ja koji imam devedeset godina i štošta sam prošao i vidio u životu. Uopće se nije promijenio...

Čujete li ovo zavijanje, to su policijske sirene, to dolazi pratnja po predsjednika Sabora, on stanuje tu, nedaleko u novoizgrađenom elitnom naselju. Ide predsjednik na posao u Sabor ili na neki važan državnički sastanak, ručak, razgovor. Ti koje čuvaju čuvari i brane ih zavijanjem sirena kroje naše živote, to sam naučio na ovom brijegu. Tu su vam oduvijek stolovali oni koji nam određuju život. Tu nedaleko u uličici, sasvim uz Kaptolsko sjemenište, imao je kuću vojskovođa Slavko Kvaternik. Kupio ju je pred rat, vilu u mirnoj uličici na Šalati s voćnjakom, uz Kaptolsko sjemenište. I mirno je u njoj živio sve do desetog travnja četrdeset i prve, kad se pojavio na balkonu i proglasio NDH. Mirnu uličicu su zatvorili, više se nije moglo ići kroz nju, čuvali su je naoružani stražari. Bila je zatvorena za običan svijet kao što je bio zatvoren i Tuškanac, u koji se uselio poglavnik i njegova svita. Oduzeli su vilu bračnom paru Rosenblum, jer su bili Židovi, ali i zato jer su novi moćnici željeli živjeti na mjestima za kojima su žudjeli. Tuškanac, Šalata, Pantovčak, mjesta na kojima se ogleda politička i ljudska nadmoć. Njih su 1945. potjerali partizani, zaszjeli su u vile, nisu ih vratili ni Židovima ni drugim prijašnjim vlasnicima, zaszjeli i neki još danas žive u njima. Ili njihova djeca. I na ovom brijegu ih ima, tih bivših moćnika koji su zamijenili vlastodršce iz NDH. A onda su došli još noviji, nakon 1990. Oni nisu otimali od onih koji su oteli od ustaša, bilo je drugo vrijeme, nije se više smjelo ući sa strojnicom u vilu i istjerati vlasnika. Stari partizani su ostali u svojim vilama, a za nove dužnosnike su se stale graditi nove.....Opet sirene! Sad predsjednik Sabora ide od kuće, s pratnjom. Nije on jedini visoki dužnosnik koji stanuje na našem brijegu. Na brijegu su jedno vrijeme živjela dva predsjednika vlade, sada živi samo jedan, bivši, tu žive bivši načelnik stožera vojske, nekoliko generala. Nedaleko odavde je i vila bivšeg predsjednika države, nedavno uređena, sa stražom pred njom. Obitelj bivšeg ministra obrane, glumci, stari i novi bogataši, glazbenici... U novo ekskluzivno naselje ispod Sjemeništa u Babonićevoj ulici uselili su se diplomati, sportaši, novi bogataši. Imaju i klub, s bazenom i gombaonicama, kako to danas zovu?...Teretana. Da, da, teretana, mladi i stari koji to mogu platiti, ludi su za teretanama, svi hoće biti mišičavi, jaki, kako bi se svidjeli ženama...Moja teretana bilo je gradilište, ja bih se s mojim radnicima okladio i onda bismo se natjecali tko će na tragljama, na drugi kat zgrade, odnijeti više cigli ili betona... Onda nije bilo dizalica, sve na ruke... Kakve sam onda imao mišiče!? Gol do pasa, mokar od znoja, osunčan, privlačio sam poglede gospođica i gospođa koje su prolazile kraj gradilišta... S ostalim nadničarima

dobacivao sam im lascivne ponude, bio sam bauštelac, tko je mogao znati da je nedaleko parkirani moj auto sa šoferom. To su bili dani. Pa objed nakon oklade, naravno da sam uvijek ja plaćao bez obzira na ishod, iako sam uglavnom pobjeđivao... Ja sam poštivao radnike, znao sam što je umor i znoj i napor koji ulažu za svaku paru, svaki dinar ili kunu, a ne kao ovi današnji poduzetnici, tajkuni... Aha, teretana. Stvarno sam bio jak i zdrav. Otišli bi na rajžlece ili fileke kod Banjeglava ili u krčme okolo Dolca. Rajžleci, litra i sifon, partija rauba, što vam više treba. Svakodnevno sam si mogao priuštiti kavijar i lososa, šampanjac i oštrige, ali više sam uživao u jednostavnoj, domaćoj hrani, u razgovoru s mojim dečkima s gradilišta...Valjda mi je to pomoglo da bez psihičkih posljedica prebrodim pad u neimaštinu, da nemam nakon što sam imao, pomirim se sa siromaštvom....Ponovno jedem grah, fileke i gulaš, ako nema i toga dobar je kruh i špek, ako nema ni toga nađe se za konjačić... I što mi, moj gospodine, fali? Doživio sam više godina od mnogih bogataša... Obilazim ovaj brijeg, spavam u šupi, ponekad se okupam u javnoj kupelji, okanio sam se kocke, bio sam prisiljen, jer više nisam imao novaca, jedino se ne mogu odreći konjaka, jest da ovaj koji sad pijem nije poput francuskog, ali je jak, pali u jednjaku i želucu, strese me, razdrma, osvijesti, probudi, usmjeri na svijet uokolo mene, da ga bolje vidim, shvatim, prodrem do njegovih skrivenih dubina... Rekao sam vam da sam ja kroničar ovoga brijega, pratim i pamtim što se na njemu događa. Poznavao sam mnoge koji su tu živjeli i ispratio ih na Mirogoj, ali sam zapamtio tko su i što su bili, što su činili, jesu li se predali moći i vlasti ili su ostali ljudi, jednostavni, obični ljudi koji su bar jednom u životu pomogli drugome. I to vam je slučajnost, sreća, poneki prožive cijeli život i ne dođu u prigodu pomoći drugima, a nekim sretnicima takva se prigoda u životu dogodi više puta. Ja sam imao sreću, upoznao sam Esther, mene je susret s tom krasnom ženom, sveticom, Esther je bila svetica, naveo na dobro djelo. Susret i brak s njom spasio joj je život. Drugima nije potrebna nikakva korist, plaća, zahvala, oni dobrotu čine sami od sebe, jer su dobri. Dragi gospodine, mene deset godina od njene smrti, progoni misao jesam li ja dobar, bih li ja pomogao Esther da se nisam zaljubio u nju? Bih li to učinio potpuno nezainteresiran za nju, iz čiste ljudskosti. To je pitanje na koje ne znam odgovor, progoni me stalno, hoću li ga ikada doznati? Možda se zato i dalje družim s konjakom, pretvaram se da mi pomaže bistrity um, omogućiti prodor u samo središte pitanja: Jesmo li dobri sami po sebi, po Božjoj naravi, ili uvijek iza naše dobrote stoji neki interes? Ne znam hoću li umrijeti lišen odgovora? Hoću li se i na smrtnoj postelji mučiti tim pitanjem? Nakon toliko riječi ostala je samo šutnja... dobru Bog mi ništa ne govori...

Što mi to pokazujete, dobru moj gospodine? Na ono dvoje mladih? I što s njima? Ne odgovarate, znači moram ga sam naći... Kakvu zagonetku moram riješiti? Mladić, djevojka? Muško, žensko? Mladost? Ljepota? Budućnost? Ni jedan od tih odgovora nije pravi? Hmm... Pamet? Znanje? Darovitost? Ustrajnost? Poštenje? Ljudskost?... Janko Žnidariću potrudi se, misli dublje, prodri

do istine! Raščlanjuj! Što vidiš? Dvoje mladih. Stisnuli su se jedno uz drugo, gledaju se... Kako se gledaju? Zaljubljeno... Pa naravno... LJUBAV! LJUBAV je odgovor. Onaj tko ljubi spreman je na sve, pa i na krajnje žrtvovanje. Ljubav i dobrota svezani su vezom čvršćom od najdebljeg lanca, jačom od najtvrdjeg okova, tko ljubi prirodno čini dobro. Dragi, mili gospodine, vi ste mudrac, vi ste genij, kako ste mi lako otkrili istinu koja je stajala preda mnom, a ja je nisam vidio. Smijem li Vas dodirnuti? Možda ste Vi moj anđeo, moj dobri duh koji me došao prosvijetliti? Je li to jedino što činite za mene? Ili mi donosite još koju vijest? Možda o mom kraju? Znači li to da se bliži i moj kraj? Ako mi nosite tu vijest, ne će mi biti žao. Dosegnuo sam svrhu svoga života. Znam da je vrijedilo živjeti i žrtvovati se za ljubljenu osobu, za Esther. Mogu li vas dodirnuti? Stvarni ste, no što to znači, anđeli se mogu i otjeloviti. Hvala vam, ogromna vam hvala. Zaslužujete moju najdublju zahvalnost. Mogu li Vas ipak nečim počastiti, to je najmanje što Janko Žnidarić može učiniti za Vas? Ne? Sigurno ne? Onda ću se oprostiti od Vas, idem na Mirogoj. Imam neodoljivu potrebu otići na grob moje Esther i reći joj kako sam naposljetku našao odgovor. Ja sam je volio, i ona je mene voljela. Ako me i nije voljela moja je ljubav bila dovoljna za oboje. To ću joj reći, to. I reći joj da ste mi u tome pomogli Vi, moj dobri anđeo....U Vaše zdravlje! Ovaj ću na iskap.... Uskoro će autobus za Mirogoj. Bila mi je čast, uvijek ću Vas se sjećati, moj dobri duše, moj anđele čuvaru. Moje poštovanje. I pripazite na onaj par! Vi, dobri anđeo, to možete. Poput Kupida prostrijelite im srca strjelicom vječne ljubavi.

Zagreb, 18. lipnja 2010.

Branka Jagić

Pjesme

A ANĐELI

živim u *Jezivcu* i jezivo me hvata jeza
ipak hvala za disanje
trenutno važnije mi sjećanje
ali ja bih i nešto drugo
uvijek mi nedostaje još jedan dan jedan dan
podsvijest ne zna šutjeti ispravlja me
kasniš jedan život!
s visoka otmjena *ana-liza* kaže mi nalogodavno
ti to osjećaš!
povjerujem priznajem
da da / skrušeno predajem se

dogodilo se tako / dogodilo mi se sve
i „ljestve” i strune popucale
kajda se raspala kao raspasla
djed više ne upisuje note
ruke su neraspršen prah
neviđen mi u tami / u grudima hrpa skrivena
prašina svira na violini
gudalo nemoćno i za vlastiti rekvijem
a duga nosa tužna i uvrijeđena
gleda tupo kao maska bez očiju

pitam tko je (u)krao živo(s)t
kao da postavljam pitanje magarcu / muk

želim izaći sada ovdje iz svega iz svega
ja sam prevarena tužna uvrijeđena i ljuta
smijem biti ljuta / imam pravo biti ljuta
ja nisam anđeo ja nisam anđeo oprostite
anđeli ne hodaju po zemlji¹
svejedno oprostite

ali netko može imati „anđeoski glas”
ili je to samo pričinjenje u (iz)maglici „zaljuljanog” uha
dopušteno sve kao u hibernaciji vremena

kao na izdahu uvukla se u moje pitanje bolećiva nada
hoće li netko umjesto mene izgovoriti *hosana*
kao otegotna okolnost spoznaje (ne)čina zatitra strah
kao kroz rešetke (ne)dopuštanja protisnut sudbinski
a anđeli šute

KAO / KAD

kad me nada iznevjeri
nekog drugog „ovjeri”
kao da ga ubere
kao jagode u svoju mjericu
meni dan-ogledalo leđa okrenulo

iz tame jezik kao deformacija odzvanja
zastašujuće
vidim kad crno razveze svoje (ko)rake
upirem se o misli-oslonce
jer teško je pronaći bijeg za mjesto
bez biljega crna traga
crni trag – veliki mag
skloniti se u stranu
samo ptica može na granu

---

1 dr. Zvonko Knezović, „Jazovka”

crne „otrgane” misli rastužuju slučajnost smrti
koja (za)odjenuta u starost
kao u crne čipkaste rukavice
što likuju u melankoliji i otmjenosti
i nije svejedno našim rukama u crnom
starost se hrani našim mukama
putuje tu je u našim nogama nosimo je
u nama je usidrena / *usadrena*
kao crna vila nikad „okopnila”

sipi sipljiva kiša i u očima dana na odlasku
traženja oslobođeni slobodni su
i (is)praćeni svečano i (po)lako u *slobodu*
koja zarobila ih ljubavlju svojom
jer svaka je ljubav okov
ili je kao list vjetrom nekim donijet
ne pitajte kojim vjetrom
nekim nekim
vjetrovima se ne pamte imena
ne zbog straha *ruže* vjetrova
jer mora se „otploviti” ako i protiv vjetra
(iz)nevjer(e)no(j) *nadi*
ili samo sebi naći odgovor
kao / kad milost bez mjerice
dodirne (na)plaćeno rame
daškom lagano tek osjetno kao dah mirisa svijeće

KORAK UKOČITI

Juda mi je u očima
ne vjeruj mi čovječe
ja imam samo sebe
samo da me poraz ne pobijedi

govorim
ali sve izgleda kao govor u vlastito uho
u vlastitu utrobu
u vlastitost a/i nepoznatu mi
i sve to zalije moj krik

ali ne dobijem odgovor
i još uvijek ne znam
kako u koš za otpadke
baciti zao dah ova zla vremena

moj korak (ne)želi se ipak odvojiti od staze
ali moj korak brz je i nemiran zbog straha
i od „ustajale vode”
i kao u bijegu
a približio me rubu slapa
ali oprez! samo da se ne „oslapim”
opasno je biti -gore-
kažu ljudi postoji i -dolje-
-dolje- je daleko dolje
ja želim u širinu kao u ravnicu dobrote
i trebala bih imati korak širok kao jedan dan
ne
kao jedan tjedan
i da sve stane u taj jedan korak
onda želji naglo pozvoni strah
da ju koraci vlastiti ne bi
zakoračili opkoračili
zaskočili ukočili
zajudili

LJUDI

ne branim se mržnjom
izaberem šutnju koja nije -da-
i nije nepriznanje
da do sada bijah sjena
ali postala sam uvrijeđena sjena

a i nitko nije zamijetio
da su mi narasle *smiješne* „bodlje”
i nitko se nije obazirao na moj (pod)smijeh
olako smješkali bi mu se i odbacivali ga
oštro i brzo kao *mahom*
kao ambalažu s kiselog bombona
i tako hladiti svoj jezik
koji se ipak zagrijavao „pregrijao”

od bujica masnih /s tim nema veze čips/
i slanih riječi

    a tako daleko daleko od mora
mada i tamo bacalo se
    sol i kamenu i morsku zdušno
    na moje porezotine
    na ugrize vremena

još dok su mladenci
    bili bršljanom ovjenčani i zaručeni

moj glas nije me odavao
i kao da je želio reći
    mislite što želite ljudi
    vaše naplavine same govore

NA / STAVAK

gledajući
u što ne vidim
    dođe
    pitanjem
    nastavak
    na stavak – *neizrecivo-*
u što gledam
koga vidim / čujem misli
    i latice ruži iskapale su

čemu onda -i-
jer ako ne valja
a kažu da ne valja
    imitacija života
onda ne valja ni imitacija misli
zašto ne
    ispuhati misli
    stare misli
    ne za nastavak

i žal i strah
promatraju me sa strane
    -što čekaš-
čudeć se kao da mi govore

ali
prasluka/preslika
zatvorena da sam
da ne gledam u svijet
pretvorena u cvijet
    jutarnji podnevni večernji
    proljetno-ljetni
    jesenje-zimski
    da uvijek cvatem
s kojim životom
s kojim imenom straha
zasad bojim se leda i zime
    iako divim se toj hladnoj bjelini

latice ruži iskapale su
    zagrij ih sobom

NEBO-SANJANJE

ono što si jučer govorio mi
ponovi
tako će jučer biti danas
i ponavljat ćemo danas
    za jučer
    i za danas
    čekajući sutra
koje
hoće li doći
sigurno
ili samo u nadi
ili u mirisu već osušene ruže
u letu lastavice u svoje gnijezdo
ispod strehe naše zamišljene kuće

ili ćemo sve ovo sanjati
    kao *nebosanjano* nebo
iz dana u dan
kao sam nedosanjan
    sanjan
    zauvijek

VRATA

vjerujući u vrata/vratima
imajući povjerenja u njih
zatvorila sam ih zaključala
kao da „potop” neće moći do mene
u s(t)an srca

ali s vremenom
kao i svemu
i vratima je teško (po)vjerovati
jer vrata ne mogu zaustaviti *sjene*
a one su počesto gladne
skutrene hijene
nemirne i uvijek budne
iza vrata u kutu
nikome na putu lalalalala
kao u dalekom grobu
čovječe podari si misao o Jobu

sjene imaju
kao krhke i paučinaste
a dugačke i snažne kandaste ruke
prste ljepljivo hrapave
optočene
oštrim isprhutralim ljuskicama
i po(v)učena
mala ruka / ručica prikaže veliku sjenu
kao svoj dokaz i zalog
mogućnosti velike igre
pred zatvorenim vratima

Franjo Zenko

Sukob oko modernizma u novoskolastičkoj filozofiji i teologiji

Uvod

Povod za ovaj esej o sukobu modernizma u novoskolastici jesu dva ovogodišnja događaja u našoj sredini. U njihovu obilježavanju bilo je riječi i o modernizmu u katoličkoj filozofiji i teologiji. Prvi takav događaj je bio simpozij u povodu stote obljetnice izlaženja *Bogoslovske smotre*, koja je počela izlaziti 1910. godine u Zagrebu kao prvi stručni časopis u Hrvatskoj. Bilo je to upravo vrijeme velikog sukoba oko modernizma u katolicizmu i pojavljivanja „Antimodernističke zakletve” koju je ustanovio papa Pio X. Nju su svećenici prilikom ređenja morali polagati sve do 1967. godine. Tu je zakletvu 1910. objavila i *Bogoslovska smotra* u latinskom originalu i hrvatskom prijevodu, o čemu je bilo riječi i na spomenutom simpoziju.

Drugi događaj koji je obilježen „Okruglim stolom” na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu 26. 2010. bio je spomen na 125. godišnjicu rođenja prvaka naše skolastike – Stjepana Zimmermanna. Izlaganja su podnjeli akademik Ivan Golub, osobni poznavatelj našeg uvaženog novoskolastičara, umirovljeni profesor Bogoslovnog fakulteta Bonaventura Duda, Zimmermannov student, te varaždinski gradonačelnik i saborski zastupnik Ivan Čehok, koji se kao filozof bavio Zimmermannom i napisao knjigu *Filozofija Stjepana Zimmermanna* (1993). Uz spomenuta izlaganja bilo je i moje izlaganje, u kojemu sam izložio Zimmermannov stav o sporu o modernizmu u neoskolastici, budući da je on, Zimmermann, u vrijeme žestokih rasprava o modernizmu koje su uglavnom vodili isusovački profesori, studirao filozofiju i teologiju na Gregorijani, koju su vodili isusovci.

Da se pod 'modernom' i 'modernizmom' ne kriju strujanja koja su i danas nadalje aktualna, modernističke tendencije, nastale krajem XIX. i početkom XX. stoljeća smatrale bi se 'prevladanima' i eventualno samo historicistički interesantnima. Kako su međutim te tendencije bile uperene protiv ustaljenih u biti antisubjektivističkih 'normi' u umjetnostima, filozofiji, religiji, stilu života i mentalitetima, one su preživjele i žive su i dandanas, mada sa svojim sadašnjim problemima. Modernistička strujanja se naime sa svojim aktualnim problemima u redakciji postmodernističkih radikalno relativističkih tendencija danas ozbiljno preispituju. Posebno su pod udarom kritike aktualne relativističke tendencije, koja je postala prepoznatljivom osobito zbog plakativnog imena 'diktature relativizma' sadašnjeg pape Ratzingera.

Univerzalnija kritika relativizma sa svojim modernističko, subjektivističkim korijenima ukazuje međutim na ozbiljni problem današnjice. On je prepoznatljiv u posljedičnim subjektivističkim tendencijama koje se očituju u razaranju pretpostavke svakog pa i onog najminimalnijeg zajedništva. Bez minimuma zajedništva pak, unatoč principima pluralizma na kojima je sazdan, suvremeni suživot bio bi nemoguć. Sve su to, htjeli mi ili ne, u krajnjoj liniji, učinci 'moderne' i 'modernizma', koji bivaju sve aktualniji.

Problem predstavlja dvoznačnost modernizma: s jedne strane kao svagda osvježavajuće duhovne sile i s druge strane kao sile koja svojom anarhistički razuzdanom radikalnošću prijeti minimalnom temelju mogućeg suživota. Ta dvoznačnost modernizma predstavlja izazov danas kao i u vrijeme kada su se javljale prve modernističke tendencije. Očitovanje dvoznačnosti dolazi do izražaja osobito u kriznim situacijama, kada se javlja sukob općih načela. Kako svaka duhovna zajednica (umjetnika, pisaca, filozofa, vjernika) ima svoja specifična načela, osim onih općih humanističkih, problem nastaje kada jedna i druga načela dolaze u sukob. Na teorijskoj razini razmatran, taj sukob je redovito uvjetovan 'duhom vremena', odnosno, jednostavnije rečeno, formulacije oba 'načela' su djelo ljudi koji su, ma kako bili 'eksperti' za određena područja ljudskog života, ipak ograničeni horizontom duha vremena.

Upitnost formulacija 'općih' načela, koje su izraz duha vremena, dolazi do izražaja naročito u vremenima, kako rekoh, velikih moralnih kriza čovječanstva ili njegova značajnog dijela. To je bio slučaj i s katolicizmom koji obuhvaća znatan dio čovječanstva danas kao i u doba katoličke doktrinarne krize, izazvane sukobom oko 'modernizma'. Ovom sukobu je prethodio spor oko 'neoskolastike' što su je 1862. kao termin upotrijebili i njegov doktrinarni sadržaj odredili u svojim spisima teolozi Jakob Frohschammer (1821-1893) i Alois Schmid (1825-1910).¹

---

1 Historisches Wörterbuch der Philosophie, Band 6, stupac 796.

Spor oko skolastike i 'novoskolastike' – Predigra sukoba oko modernizma u novoskolastičkoj filozofiji i teologiji

Nakon raspada sustava skolastičke filozofije u Europi koji se dogodio nakon Kanta i Hegela koji su inaugurirali novi, moderni, subjektivistički i idealistički duh u filozofiji, neki katolički orijentirani mislioci postavljali su pitanje kako obnoviti kršćansku filozofiju u 'modernom' duhu. Skolastika je naime izgubila važno uporište nakon što je papa Klement XIV. 1773. ukinuo isusovački red na zahtjev mnogih vladara u katoličkim zemljama, u kojima su se isusovci uplitali i u visoku politiku. Nakon što je ukinut isusovački red počela su se ukidati i njihova učilišta, najčešće dekretima apsolutističkih prosvjetiteljskih vladara, posebno u austrijskom carstvu. Osim što su bila i rasadište novih ideja u filozofiji – sjetimo se samo našeg Boškovića i njegova apsolutnog dinamizma – ta učilišta su bila i glavno uporište skolastičke filozofije.

Kada je papa Pio VII. 1814. ponovno uspostavio isusovački red, dakle uoči Bečkog kongresa 1815. kojim su zakočene revolucionarne ali i demokratske tendencije, neki su, naročito bivši isusovci u zemljama poput Italije i Španjolske, počeli obnavljati skolastičku filozofiju. No ne još i pod naslovom novoskolastike, kao na primjer u Njemačkoj gdje Joseph Kleutgen piše svoje glasovito djelo pod naslovom *Filozofija pradavnog doba*.² Mada u naslovu ne figurira ni pridjev ni imenica novoskolastike, to će ipak kasnije u 20. stoljeću veliki pobornik novoskolastike Jaques Maritain proglasiti klasičnim djelom novoskolastike.

Upravo s Kleutgenovim spomenutim djelom razračunava se s naslova 'neoskolastike' spomenuti njemački teolog i filozof Frohschammer, oponent učenju skolastike i posebno Tome Akvinskog. On naime kritički karakterizira 'novoskolasticizam' (Neuscholastizismus) u to vrijeme kao struju u katoličkoj teologiji i filozofiji koja ima prvenstveno 'crkveno-politički' karakter jer sublikuje papinsku politiku, na primjer u komisijama zaduženima za 'index'. Imenuje 'novoskolastiku' i kao 'romansko-skolastički smjer' jer njime apostrofira teologe prvenstveno u Italiji ali i 'krugove' u Mainzu i Würzburgu, za koje drži da slijede isusovce i njihov časopis „La Civiltà cattolica”, koji je uostalom, usput budi rečeno, bio jedno vrijeme tribina spora novoskolastika i antiskolastika unutar isusovačkog reda.

No, njemački teolog i filozof Frohschammer doktrinarno određuje i novoskolastiku. Svagda kritički, ističe njezina tri uporišta: a) uvjerenje da se autentičnu katoličku teologiju i filozofiju može reafirmirati na temelju 'visoke' skolastike 13. stoljeća, konkretno po slovu i duhu Tome Akvinskoga; b) da je novovjekovni duh prouzrokovao protestantizam, što 'crkveni znanstvenici' ne bi trebali i ne bi morali ne znati i c) da je sloboda znanosti i filozofije ograničena, jer da su one, kao i teologija, podvrgnute autoritetu crkvenog učenja.

---

2 Philosophie der Vorzeit, u dva sveska, Münster 1860-1863.

U papinskim očitovanjima oko tog spora ne spominje se 'neoskolastika' kao ni preporuka da se slijedi pravac označen tim naslovom. No, Schmidinger, autor članka „Neoskolastika” (Neuscholastik) /u Wörterbuch der Philosophie/ primjećuje kako ta očitovanja ipak znače indirektno zauzimanje strane, budući da su ona nastala pod „aktivnim utjecajem” neoskolastičkih teologa. Usvajajući temeljne pozicije novoskolastike, oni osuđuju svako nastojanje oko posredovanja novovjekovnog mišljenja u katoličkoj teologiji, kako su to pokušali Georg Hermes, Anton Günther i sam Jakob Frohschammer. Ovdje valja napomenuti kako je 1850-tih naš Franjo Rački, tada još kao mladi filozof i teolog u Beču, kazao kako skolastika 'visi o klinu', tj. da je zastarjela, te nastoji obnoviti kršćansku filozofiju u duhu tada utjecajnog Antona Günthera.

Ovaj spor oko skolastike i 'novoskolastike' odigravao se za vrijeme pape Grgura XVI. i njegova nasljednika Pija IX., to jest uoči I. vatikanskog koncila. Oni su redom zabranjivali učenja spomenutih teologa i filozofa. Tako 1835. Grgur XVI. osuđuje učenje Georga Hermesa, koji je pod utjecajem Kanta i Fichtea nastojao filozofijski utemeljiti dogmatiku. Zatim 1857. papa Pio IX. osuđuje učenje Antona Günthera, koji je razvio, kako kaže uvaženi povjesničar katoličke teologije Martin Grabmann u svojoj knjizi *Povijest katoličke teologije od svršetka otačkog doba*, najrašireniju teologijsku školu u Njemačkoj u prvoj polovici 19. stoljeća.³ Günther je nastojao „smjelim misaonim letovima” pomoću kartezijanske filozofije i Hegelove dijalektike pokazati kako su kršćanske tajne, sadržane u dogmama i sadržajima teologije, samo „relativno nadnaravne” jer su nastale kao istine umske spoznaje. To je naravno bilo u suprotnosti s učenjem skolastičke teologije, odnosno s učenjem crkvenog učiteljskog autoriteta.

Isti papa Pio IX. suspendira 1862. sa Münchenskog sveučilišta već često spominjanog njemačkog teologa i filozofa Jakoba Frohschammera zbog njegovih dviju knjiga *O porijeklu ljudskih duša: Opravdanje generacionizma* (Über den Ursprung der menschlichen Seelen: Rechtfertigung des Generationismus) iz 1854. i *Ljudska duša i fiziologija* (Menschenseele und Physiologie) iz 1855., dakle o postanku ljudske duše, stavljenih na indeks 1857. U njima Frohschammer zagovara tezu da ljudska duša nastaje prokreativnim činom roditelja. Zagovarajući slobodu ne samo u znanosti knjigom *O slobodi znanosti* iz 1861. (Über die Freiheit der Wissenschaft, München, 1861) nego prakticirajući tu slobodu i u teologiji, svećenik, teolog i filozof Jakob Frohschammer biva ekskomuniciran 1871., na što odgovara knjigom *Petrova brid u Rimu* iz 1873. (Der Fels Petri in Rom).

Navedene osude autora koji su bili protiv oživljavanja skolastike, a zagovarali moderna strujanja u teologiji, našle su se pod raznim karakterizacijama u enciklici „Quanta cura” i u popisu zabluda, poznatom pod nazivom „Syllabus”

---

³ Die Geschichte der katholischen Theologie seit dem Ausgang der Väterzeit, WBG Darmstadt 1980., s.217.

pape Pija IX. Ovaj spor oko skolastike i neoskolastike bio je predigra sukoba oko modernizma u katoličkoj filozofiji i teologiji.

Sukob oko modernizma u neoskolastici

Povijest pojma 'modernizam' seže sve do renesanse, recimo do Martina Luthera koji napada 'moderniste', odnosno 'moderri put' (via moderna) koji se začeo Ockamovim nominalizmom. Rasprava o modernizmu u katoličkoj filozofiji i teologiji, koja je bila u pravilu polemička jer se radilo više o upotrebama termina 'modernisti' nego o samom sadržaju modernizma, trajala je gotovo kroz cijeli novi vijek. Sukob oko modernizma u neoskolastici međutim začeo se u 19. a razvio u prvoj polovici 20. stoljeća.

Sve je počelo s irskim isusovcem Georgeom Tyrrelom (1861-1909), koji je nazvan 'ocem katoličkog modernizma'. Taj „istaknuti član modernističkog pokreta”, kako ga naziva Encyclopaedia Britannica, razvio je svoju temeljnu tezu: svaka epoha ima pravo prilagoditi izražavanje kršćanstva tekućem znanju, zastupajući time „optimizam o sposobnosti katoličke teologije da usvoji znanstvene nalaze”, tumači dalje Tyrrellov temeljni stav ista enciklopedija.

George Tyrrell je „jedan od najznačajnijih isusovaca” što ih je proizvela engleska provincija isusovačkog reda, kako ga karakterizira isusovac Oliver P Rafferty u svom članku u povodu 100. godišnjice Tyrrellove smrti „George Tyrrell i katolički modernizam” (George Tyrrell and Catholic Modernism) od 2. srpnja 2009. Prema njegovom redovničkom subratu Raffertyju Tyrrell je gajio poseban interes za filozofiju i teologiju Tome Akvinskoga, ali ne kroz interpretaciju 16. stoljeća, posebno onu Suarazovu. Držao je da Tomu treba razumijevati kroz njega samog, u čemu je dobio i autoritativno odobravanje enciklikom *Aeterni Patris* pape Lava XIII., ali ne i od konzervativnih isusovaca koji su se suprotstavljali inovacijama, pa dolazile one i od samog pape.

U konflikt sa svojim redom i učiteljstvom crkve ubrzo je došao svojom kritikom tradicionalnog crkvenog učenja koje je odviše naglašavalo 'izvanjsku' manifestaciju vjere inzistirajući na sustavu normi i obveza. On je pak naglašavao nutarnje Božje djelovanje u individualnoj duši, kako njegov stav interpretira spomenuti isusovac Rafferty. Odatle nije bio dalek i drugi Tyrrellov korak: kritika odnosa crkve prema suvremenom svijetu, što je podrazumijevalo novi odnos prema kulturnoj okolini u kojoj se katolicizam doživljava. Osobito je to značilo novi odnos prema modernoj filozofiji, novoj teologiji okrenutoj kritici biblijskih tekstova, te svijetu moderne znanosti.

Sve je to mučilo i Crkvu u cjelini, tako da je nekolicina teologa tražila novi odnos Crkve i svijeta, nglashavajući da katolicizam mora biti otvoreniji prema 'modernom' društvu i više oslušktivati i uvažavati tekući trend 'spekulacije' koja, da se poslužim riječima našeg Franje Račkoga, postaje glavno obilježje našeg vremena. Premda međusobno nepovezani, pojedinci koji su zagovarali

opisane promjene unutar katolicizma doživljavani su kao 'modernisti'. U sve-
mu tome prednjačio je Tyrrell koji je držao da se religiozni problemi moder-
nog doba ne će riješiti crkvenim ponavljanjem kršćanskih istina kako su one
bile tradicionalno formulirane. Premda ga je cijenio kao reformatora, nije bio
oduševljen pontifikatom pape Pija X. jer je sve više pokazivao netrpeljivost
prema 'modernistima', učenja kojih nikada nije precizno odredio. No uporno
je osuđivao modernizam, najprije dekretom *Lamentabili* iz 1907., a onda i
enciklikom *Pascendi* iz iste godine.

Podsjetimo se da su mnogi profesori, proglašavani 'modernistima', maknuti
s bogoslovnih učilišta nakon što je skolastika tomističke verzije proglašena
službenom filozofijom i teologijom Katoličke crkve.

Modernizam koji je osuđen spomenutim enciklikama, posebno ovom po-
sljednjom, nije precizno određen. Stoga se on različito interpretira, na primjer
kao 'odricanje moderne' kao takve, što je vidljivo iz naslova studije Clausa
Arnolda "Odricanje od moderne? – Pio X. i geneza enciklike *Pascendi*".⁴ U toj
studiji, analizirajući genezu enciklike *Pascendi* Pija X. kao što je to naznačeno
u podnaslovu studije, autor navodi i druge ineterpretacije kao što je ona, da
je naime 'teološki modernizam' samo dio sveukupnog duhovnog i socijalno-
ekonomskog projekta moderne. Ili, kako to 1998. interpretira Herman H.
Schwedt u enciklopedijskom članku o enciklici *Pascendi* (*Lexikon für The-
ologie und Kirche*) da modernizam u širem smislu ne pogađa samo 'teološki
modernizam' nego gotovo i sve one koji se u katolicizmu zalažu za crkvene
reforme i sporazumijevanje sa 'kulturom vremena'.

Mada je bilo vrlo utjecajnih ljudi koji su pridonijeli osudi modernizma
u enciklici *Pascendi*, prvi nacrt same enciklike, odnosno njezina duha, dao
je sam papa Pio X. u jednom sačuvanom autografu. U njemu papa ocrtava
apokaliptičkim jezikom o velikoj modernoj 'konspiraciji' protiv Krista, nad-
naravnom karakteru kršćanske religije, protiv Crkve i njezina svećenstva. Po-
zivajući se na biblijsku priču kako sotona nikad ne spava i koji spretno mijenja
jezik i ponašanje prema duhu vremena da zavede čovječanstvo, papa na kraju
apostrofira 'lažne proroke' i drži da je vrijeme da se o svemu tome progovori.
I progovorio je kroz encikliku *Pascendi*, pri izradi koje su imali veliki utje-
caj konzervativni krugovi u samoj vatikanskoj kuriji, ali i antimodernistički
nastrojeni profesori, kao na primjer dominikanac Albert Maria Weiss (1844-
1925), profesor apologetike u Freiburgu u Švicarskoj.

Premda je slovio samo kao službeni prevoditelj enciklike na latinski, ipak je
Weiss svojim idejama o modernizmu kao novovrsnoj herezi odredio temeljne
misli enciklike. Držeći da se ne radi o klasičnoj herezi, zablude koje se skola-
stičkom metodom mogu sažeti u nekoliko propozicija, Weiss smatra da treba
apostrofirati općeniti duh iz kojeg ta svojevrsna modernistička hereza izvire:

---

⁴ „Absage an die Moderne? – Pius X. und die Entstehung der Encyklika *Pascendi*“. *Theologie und Philo-
sophie*, 80. Jahrgang, Heft 2, 2005., S. 201-224.

ona nagriža sam temelj vjere i teologije svojim historijskim pozitivizmom i relativizmom, suprotstavlja se skolastičkoj filozofiji, razara asketsku disciplinu u sjemeništima i samostanima. Sve je to navelo papu da ustanovi takozvanu antimodernističku zakletvu za sve svećenike, a pogotovo profesore i nastavnike na teološkim učilištima te znanstvenike koji se bave teologijom i skolastičkom teologijom.

„Antimodernistička zakletva”

Poznatu pod tim imenom naložio je 1. rujna 1910. papa Pio X. Ona je sadržavala obvezu odricanja od svih modernističkih zablude, sadržanih u Silabusu pape Pija IX. iz 1864. Antimodernistička zakletva bila je obvezatna za sve svećenike koju su polagali uz svoje svećeničko ređenje do 1967., kada ju je ukinuo papa Pavao VI. Bez ponavljanja crkveno učiteljske osude modernističkih učenja papa Pavao VI. potvrdio je bitne vjerske sadržaje katolicizma u posebnom dokumentu pod naslovom ‘Vjerovanje Božjeg naroda’.

Na prvom mjestu teksta antimodernističke zakletve, koja je objavljena kao motu proprio „Iusiurandum contra errores modernismi”, stoji da svi koji je polažu dužni su prihvatiti sve i pojedinačne odluke (omnia et singula) što ih je crkveno učiteljstvo definiralo i objavilo, poglavito doktrinarna poglavlja koja se izravno odnose na zablude ovoga vremena. Tako se spominje kako je dužnost ispovijedati da se prirodnim svjetlom razuma može sigurno spoznati i dokazati postojanje Boga kao principa, svrhe i uzroka svega što postoji, i to putem vidljivog stvoriteljskog djela (per visibilia creationis opera). Kako bi se shvatila važnost ove prve postavke, treba podsjetiti na to da je u duhu modernizma kako je ovaj ovdje shvaćen, dokazivanje Božje opstojnosti razumski nemoguće, naročito nakon što je Kant, kako se držalo, teorijski razorio temelje svake metafizike, pa tako i teodiceje.

Na drugom mjestu spominje se obveza ispovijedati izvanjske dokaze objave (externa revelationis argumenta), to jest čudesa (miracula) i proroštva (prophetias) kao ljudima svagda raspoznatljive sigurne znakove (signa certissima) božanskog podrijetla kršćanske religije. Isto je tako obveza čvrsto vjerovati u Crkvu kao čuvaricu i učiteljicu objavljene riječi, koju je izravno ustanovio istinski i povijesni Krist dok je bio među nama. Tu je Crkvu, kako se pozitivno određuje obveza vjerovati, Krist sagradio na Petru, knezu apostolske hijerarhije, i na njegovim nasljednicima.

Tom se deklaracijom osuđuju svi oni koji niječu da je Krist kao božanska osoba izravno ustanovio crkvu kako je to naučavala od Vatikana osuđena povijesna teologija, koja je historijskom metodom nastojala sve dogme tumačiti kao puko ljudsko djelo. To znači, kako dalje stoji, da se osuđuje heretička tvrdnja o razvoju dogmi (haereticum commentum evolutionis dogmatum). S tim u vezi je i zakletvom nametnuta obveza odbaciti tvrdnju da vjera koju deklarira

Crkva može protusloviti povijesti (fidem posse repugnare historiae) te da se katoličke dogme ne slažu s izvorima kršćanske religije (catholica dogmata... christianae religionis originibus componi non posse).

Protiv svih mogućih fideističkih zabluda svećenike je obvezivala zakletva da ispovijedaju kako vjera nije slijepi religiozni osjećaj (fidem non esse caecum sensum religionis) nego istinski pristanak intelekta na istinu zbog autoriteta istinoljubivog Boga (propter Dei auctoritatem summe veracis), koji je tu istinu objavio. Očito je da su tu apostrofirane moderna filozofija i psihologija vjere, koje svaku religioznu vjeru, pa i onu kršćansku, tumače iz drugih, neintelektualnih, dakle iracionalnih motiva, kako bi rekli novoskolastici, kao na primjer iz podsvjesne težnje koja je pod pritiskom srca i moralno ustrojene volje (sub pressione cordis et voluntatis moraliter informatae). Utoliko bi se moglo govoriti o izvjesnom racionalizmu, ili točnije o intelektualizmu u katoličkoj filozofiji religije, koji je tipičan i za novoskolastiku u cjelini. Primjer takvog rigoroznog intelektualizma nalazimo i u novoskolastičkoj filozofiji našega Stjepana Zimmermanna, o kojem će kasnije biti više govora.

Na kraju se svećenici moraju zakleti da ništa zajedničko nemaju sa zabludom (me alienissimum ab errore profiteor) kojom modernisti tvrde da u svetoj tradiciji ništa božanskoga nema (in sacra traditione nihil inesse divini). Ili, što je još gore, da je tumače na panteistički način, tako da ništa više ne ostaje doli gole i jednostavne činjenice (nudum factum et simplex) izjednačene s običnim povijesnim činjenicama (communibus historiae factis aequanadum). Tom zabludom se također tvrdi da ljudi svojim vlastitim nastojanjem nastavljaju u narednim vremenima školu koju su započeli Krist i njegovi apostoli (scholam a Christo eiusque Apostolis inchoatam per subsequentes aetates).

Stoga se zakletnici obvezuju da će se čvrsto držati vjere otaca do posljednjeg daha života (ad extremum vitae spiritum), ne kao nešto što bi se činilo boljim i primjerenijim sukladno kulturi svakog pojedinog doba (non ut id teneatur, quod melius et aptius videri possit secundum suam cuiusque aetatis culturam) nego kao apsolutna i nepromjenljiva istina (absoluta et immutabilis veritas), koja se nikada nije drukčije vjerovala, nikada drukčije shvaćala (numquam aliter credatur, numquam aliter intelligatur) od početka kada su je apostoli propovijedali (ab initio per Apostolos praedicata).

Sve zablude koje se spominju u ovoj zakletvi sadržane su, možda u drugim formulacijama, u enciklici Pascendi i dekretu Lamentabili, te se zakletnici obvezuju da se s dužnim poštovanjem i svim srcem podvrgavaju svim osudama, deklaracijama i odredbama (reverentia subicio totoque animo adhaereo, damnationibus, declarationibus, praescriptis omnibus) koje se u tim dokumentima nalaze. Kako rekoh, tom su se antimodernističkom zakletvom morali zaklinjati pri ređenju svi svećenici, pogotovo oni koji su postali profesori i nastavnici na teološkim učilištima, te znanstvenici koji su se bavili teologijom i skolastičkom filozofijom sve do 1967. godine. Kako sam već ranije napomenuo, tu je antimodernističku zakletvu donijela *Bogoslouska smotra*, prvi naš

stručni časopis koji je počeo izlaziti 1910. godine, dakle u godini kada je papa Pio X. objavio analiziranu antimodernističku zaketvu.

Odjeci sukoba oko modernizma u hrvatskoj novoskolastici

Kako je Stjepan Zimmermann glavni predstavnik hrvatske novoskolastike, usredotočujem se na njegovo reagiranje na sukob oko modernizma u novoskolastici. Važno je podsjetiti da buđenje filozofskog duha u Stjepana Zimmermanna nije začeto nekim 'čudenjem', kako začetak filozofiranja tumači Aristotel. Čak njegovo „početno” filozofsko zanimanje, kako sam kaže, nije bilo ograničeno na „samu filozofiju”. Povezanost „filozofijskih pitanja s pitanjem pozitivne religije u obliku kršćanstva” bilo je od početka do kraja života „u središtu mojeg istraživanja”. Izvanjska pobuda za to usko povezivanje filozofije i religije kod Zimmermanna dolazila je iz dvostrukog izvora: iz bogoslovske studija i kritičkog osvrta na kršćansku religioznu praksu. To su dvije odrednice koje su određivale, kako kaže, „moju duševnu sklonost u pravcu sintetičkog gledanja na filozofiju života i problematiku kršćanstva.”⁵ No kako je on po vokaciji filozof, i tu je problematiku kršćanstva razmatrao s aspekta filozofije.

Neposredni povod ovog osvrta na Zimmermanna u kontekstu sukoba oko modernizma u novoskolastici mogao bi s pravom biti njegov spis iz 1930. godine pod naslovom „Filozofija kršćanstva”. Prigodom „tisućpetstote” obljetnice smrti sv. Augustina (430-1930) Zimmermann piše prilično opsežan „referat” pod naslovom „Filozofija kršćanstva”, što ga je kao „pravi član” pročitao na „javnoj sjednici filozofičko-juridičkog razreda” JAZU 7. lipnja 1930.⁶ U 'polemičkom povodu' tog referata, kako sam autor kaže, Zimmermann navodi mišljenja raznih poznatih filozofa o Augustinu, na primjer ono Euckenovo da „kršćanstvo ... ima samo jednog velikog filozofa, a to je Augustin”, ili ono Diltheyevo, da je Augustin „najdublji mislilac ... . čitavog starijeg vijeka”. Ili Hannah Arendt, koja je i doktorirala kod Karla Jaspersa tezom *Pojam ljubavi kod Augustina – Pokušaj jedne filozofske interpretacije* (Liebesbegriff bei Augustin – Versuch einer philosophischen Interpretation. Objavljeno 1929.) i koja o Augustinu kaže da je on „jedini filozof kojeg su Rimljani ikad imali”.⁷ Zimmermann je naravno ne spominje, jer ta filozofkinja nije još poznata.

5 *Na putu života*. To svoje djelo, objavljeno neposredno pred kraj II. svjetskog rata 1945., Zimmermann je nazvao u podnaslovu „Autoergografija”, što znači da u tom djelu tumači vlastiti životni i filozofski put kao i svoja brojna djela.

6 Referat je objavljen u „Ljetopisu” JAZU, sv. 43. str. 175-189. Ovdje citiram taj referat prema posebnom otku s paginacijom 1-13.

7 Citirano prema Simonu Critchley, *Knjiga mrtvih filozofa*. Zagreb 2010., s. 301.

Svoj 'polemički uvod' Zimmermann zaključuje sljedećim općenitm stavom, u kojem apostrofira nenaklonost nekih ljudi prema biskupima i teolozima, ali i prema filozofima 'kršćanske orijentacije'. Zimmermann naime piše: „U sličnim se superlativima o njemu (Augustinu) izjavljuju ljudi, kojima zaista nije prirodna sklonost simpatičnog gledanja na biskupe i teologe, pa ni na *filozofe sa kršćanskom orijentacijom*.” U svezi ovog posljednjeg valja se ovdje podsjetiti na to kako se Zimmermann habilitirao za docenta na Filozofskom fakultetu u Zagrebu radnjom pod naslovom „Obća noetika” 1917., ali mu nije bilo dopušteno da predaje na tom fakultetu. Obrazloženje je bilo da je kao „skolastik”, tj. kršćanski filozof, vezan autoritetom učiteljstva Katoličke crkve, i prema tome nije slobodan u svom filozofiranju.

O tome Zimmermann piše u već spomenutoj knjizi o svojoj 'autoergografiji' pod naslovom *Putem života* sljedeće: „Prigodom moje habilitacije na filozofskom fakultetu nastala je u krugovima 'liberalaca' (osobito oko „Jugoslavenske njive”) panika, da bi mogao tamo osvanuti jedan skolastik, koji 'u filozofiji nema slobode mišljenja, nego je vezan crkvenim autoritetom i disciplinom’”. (str.72-73., i 150).

Temom slobode skolastičkog filozofa Zimmermann se bavi na mnogim mjestima u svojim djelima, a jer je to bila tema dana sve tamo od velike rasprave 'za i protiv neoskolastike'. Ta je rasprava završila raspravom o modernizmu u kršćanskoj filozofiji i teologiji, odnosno osudom tog modernizma enciklikom *Pascendi dominici gregis* iz 1907., te na temelju te enciklike antimodernističkom zakletvom koju su prilikom ređenja svećenici morali polagati sve do 1967. Sve je to bilo aktualno upravo za vrijeme Zimmermannova studija na Gregorijani od 1907. do 1910. Prisjetimo se da je Zimmermann zaređen za svećenika 1907. i kao svećenik nastavio je studij u Rimu na Gregorijani, gdje stječe doktorat iz filozofije 1910. Isključeno je da Zimmermann nije bio upućen u te rasprave 'za i protiv' skolastike te o kontroverzama oko modernizma, tim više što su u toj raspravi glavni protagonisti bili upravo isusovci koji su vodili Gregorijanu.

Da su upravo isusovci prednjačili u tim kontroverzama svjedoči slučaj s već spomenutim irskim isusovcem Georgeom Tyrrellom (1861-1909), s kojim je i počeo spor oko modernizma u katoličkoj filozofiji i teologiji. Podsjetimo se da su mnogi profesori koji su se zalagali za dijalog s modernom filozofijom, proglašavani 'modernistima' s pravom ili ne, maknuti s bogoslovnih učilišta nakon što je skolastika tomističke verzije proglašena službenom filozofijom i teologijom Katoličke crkve. Sve se to događalo u vrijeme Zimmermannova studija na Gregorijani. Njegov komentar toga zbivanja nalazimo u njegovoj posljednjoj objavljenj knjizi *Putem života*, koja je, kako on sam u podnaslovu kaže, njegova 'ergografija' tj, njegovo tumačenje vlastitog filozofskog puta kao i vlastitih djela.

U principu odobravajući postupak Crkve prema profesorima koji su optuženi zbog modernizma i maknuti s njezinih učilišta, Zimmermann piše:

„Naučavajuća Crkva usvaja skolastičku filozofiju. Time joj nije oduzeta samosvojnost, jer se ona ne poziva na vjerski autoritet Crkve, nego na logičko opravdanje.” Zimmermann to dalje komentira ovako: „Tko se s tim opravdanjem ne slaže, i tko ne usvaja skolastičke nazore, može slobodno napustiti nastavničko mjesto na crkvenom učilištu, gdje Crkva ima pravo postavljati svoje zahtjeve i uvjete; ...” (*Putem života*, str. 85)

Opravdano se može pitati da li je taj stav u skladu s Zimmermannovom reakcijom na aferu s njegovom habilitacijom na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, ukoliko ta državna ustanova stoji na laicističkom stanovištu da Crkva ne može izravno utjecati na zakone države po kojima se imaju ravnati i njezine ustanove. Međutim o toj se ‘aferi’ s Zimmermannom detaljno očitovao i Albert Bazala, tada profesor filozofije na Filozofskom Fakultetu u Zagrebu.

Prema Bazalinom očitovanju, koje je objavljeno pod naslovom „Habilitationa dra St. Zimmermanna” u „Hrvatskoj knjizi” (II. /1918./br. 15., str. 266., a prenosi ga u cijelosti i Ivan Tadić u svojoj ove godine objavljenoj knjizi *Filozofska misao Stjepana Zimmermanna*, Split 2010, s.12), stvari su objašnjene na sljedeći način: „Na svakom teološkom fakultetu ima i potrebna je stolica za filozofiju. Opravdano je nastojanje, da i teološki fakultet dobije samostalna zastupnika ove za nj svakako važne discipline. Dr. Zimmermann zatražio je dakle u *filozofskom fakultetu* osposobljenje, da bi mogao reflektirati na davno već od teološkog fakulteta zahtijevano i u novom sveučilišnom zakonu predviđeno mjesto u *teološkom fakultetu*.”

Moglo bi se pitati, nastavlja Bazala: a zašto nije tu kvalifikaciju zatražio u teološkom fakultetu? Naprosto zato, jer nije bilo moguće, da taj fakultet, dok nema svojega stručnjaka za filozofiju, na osnovi mnijenja stručnjaka teologa odlučuje o kvalifikaciji za filozofiju. Bude li jednom u zboru teološkog fakulteta takav stručnjak, ne će biti potrebno, da se osposobljenje za predavanje na tom fakultetu zatraži na drugom fakultetu.”

Bazala zaključuje svoje očitovanje ovime: „Habilitationa dra. Zimmermanna ima dakle *po namjeri* svojoj *prelazni karakter*. Uzevši strogo pravnički nije dakako filozofijski fakultet mogao dru. Zimmermannu podijeliti *veniam docendi* za – *teološki fakultet*, nego mu je priznao *osposobljenje za privatnog docenta iz filozofije* na osnovi utvrđene naučne spremne, pretpostavljajući, da će teološki fakultet ovaj akt usvojiti.” (Citirano prema Tadićevoj knjizi *Filozofska misao Stjepana Zimmermanna*, Split, 2010., str. 12.)

Međutim u svezi Zimmermannova stava kako Crkva ima pravo otpuštati profesore sa svojih učilišta ako se ne slažu s njezinim službenom učenjem, nameće se pitanje koje bi moglo glasiti ovako: da li je to institucionalno apologetski stav ili filozofski stav jednog filozofa koji živi filozofiju u duhu velike njezine tradicije, u ime koje je i Zimmermann branio kršćanske filozofe od objeda koje su dolazile osobito, kako bi sam Zimmermann govorio, od „liberalaca”?

Današnji pluralizam (i) u kršćansko-katoličkoj filozofiji i teologiji

Danas su nastupila druga vremena i u kršćanskoj, preciznije u katoličkoj filozofiji, odnosno na katoličkim bogoslovnim fakultetima i učilištima. Nakon što je u enciklici *Vjera i razum* (Fides et ratio) pape Ivana Pavla II. rečeno da Katolička crkva nema svoju oficijelnu filozofiju, na katoličkim bogoslovnim fakultetima prevladao je stanoviti filozofijski pluralizam. Takav stav omogućen je velikom promjenom koju je proizveo II. Vatikanski koncil i u pogledu crkvene doktrine. Ta se promjena očituje između ostaloga i u tome, što je katolička teologija postala otvorena ne samo prema drugim kršćanskim teologijama, osobito onoj protestantskoj, nego i učenjima drugih religija. Sve je to omogućeno jednom od temeljnih koncilskih konstitucija pod naslovom *Svjetlo naroda* (Lumen gentium). Prema svjedočenju samog Ratzingera, koji je kao tadašnji koncilski teolog imao uvid u genezu nekih konstitucija, spomenuta konstitucija je inspirirana djelom i idejama učenog isusovca Teilharda de Chardina, o kojemu će kasnije biti riječi.

Dokaz za pluralizam u Crkvi je i činjenica da ima profesora na katoličkim bogoslovnim fakultetima koji zdušno naučavaju ne samo hermeneutičku filozofiju nego i analitičku filozofiju, a da o egzistencijalističkim filozofijama i ne govorimo. Da se pak intenzivno na katoličkim bogoslovnim fakultetima uz teologiju oduvijek njegovala i filozofija, za razliku od protestantskih teoloških fakulteta na kojima se posvećuje pažnja u prvom redu teologiji i to u biblijskom duhu, pitanje je različitih tradicija. One su se učvrstile sve tamo od Tome Akvinskoga, koji je definitivno iz kršćanske tradicije istisnuo platonizam i uveo aristotelovsku filozofiju, te od Luthera, koji je držao da je upravo filozofija kao puko ljudsko umovanje narušila autentični kršćanski nauk sadržan isključivo u biblijskim knjigama.

Naravno, bilo je i prije II. Vatikanskog koncila katoličkih teologa i filozofa koji su zastupali i prakticirali pluralizam. Opet je sve počelo s jednim belgijskim isusovcem, Josephom Maréchalom (1878-1944), profesorom na Višem institutu za filozofiju sveučilišta u Louvenu, koji je uz doktorat iz teologije imao i doktorat iz biologije, specijalistom za eksperimentalnu psihologiju, koji je boravio kod velikog psihologa i filozofa Wilhelma Wundta. Stoga bi se moglo reći: ako je s enciklikom *Aeterni Patris* pape Leona XIII. nametnuta neoskolastika ortodoksnog tomizma, onda je s 'revolucionarnom' Maréchalovom knjigom *Polazište metafizike – Predavanja o povijesnom i teorijskom razvoju problema spoznaje* (Le point de départ de la métaphysique – Leçons sur le développement historique et théorique du problème de la connaissance) započeo pluralizam u tumačenju Tomine filozofije i uopće tomizma.

Odazvavši se pozivu pape Lava XIII. da obnovi teologiju u duhu Tome Akvinskoga, Maréchal se udubio u sustav Akvinčeva mišljenja studirajući pri-

tom zdušno i moderne filozofe i znanstvenike. Posebno ga je zanimao Kantov transcendentalni subjektivizam te je započeo novom 'dinamističkom' interpretacijom Tomine filozofije 'transcendentalnom metodom', nastojeći uspostaviti dijalog između Tomina metafizičkog realizma i Kantova transcendentalnoga subjektivizma. Držao je da se transcendentalnom metodom, koju po njegovom mišljenju Kant nije do kraja domislio, može dospjeti do ontologijskog objektivizma.

Kao što se enciklikom *Vjera i razum* pape Ivana Pavla II. tvrdi da je moderna filozofija sve tamo od Descartesa napustila istraživanja te se je koncentrirala na problem ljudske spoznaje, Akvinčeva je filozofija suprotno toj tendenciji okrenuta istraživanju bitka. Kako je najradikalniji u nijekanju mogućnosti spoznaje bitka bio Kant sa svojim transcendentalnim subjektivizmom, Maréchal je nastojao pokazati da i kod Tome Akvinskog ima 'subjektivizma' u filozofiji spoznaje. Soga je Tomin stav da čovjek spoznaje stvari kao i sam bitak jedino na čovjeku specifičan način, protumačio kantovski, to jest kao neke vrsti čovjekovog spoznajnog apriorija, a s druge strane da se produbljenom analizom Kantovih ideja (duše, svijeta i Boga) može doći do njihova objektivno realnog temelja. Te je ideje Maréchal razvijao i objavljivao počevši od 1922. godine u svojim pet „Bilježnica” (Cahiers), kako je nazvao svojih pet svezaka gore spomenutog djela.

S tom svojom temeljnom tezom Maréchal je naišao na otpor i kritiku 'ortodoksnih' tomista, posebno Jaquesa Maritaina, kako je to pokazao o toj kritici u svojoj knjizi Ronald McCamy *Izvan kantovske čahure? Maritainovska kritika Maréchala* (Out of a Kantian Chrysalis?: A Maritainian Critique of Fr. Maréchal) iz 1998. Maritain naime nije vjerovao da se može uspostaviti bilo kakav dijalog između Tominog metafizičkog realizma i Kantovog radikalnog transcendentalnog subjektivizma. Stoga je bio i protiv Maréchalovog 'transcendentalnog tomizma', kako je ovaj nazivao svoj pravac.

Napominjem da naš Zimmermann sa svojim radikalnim intelektualizmom koji nalazimo i u njegovom postumno izdanom djelu *Jaspersov egzistencijalizam* te bezpoštednim pobijanjem Kanta u knjigama *Kant i neoskolastika* (I-II iz 1920-tih) nigdje ne spominje Maréchala. No, Maréchalov 'transcendentalni tomizam' imao je značajne sljedbenike kao što su J. B. Lotz, K. Rahner i E. Coreth, a ovi opet mnoge sljedbenike diljem katoličkog filozofskog svijeta, pa i u nas.

Uz Maréchala, koji je izvršio presudan utjecaj na brojne profesore na katoličkim bogoslovnim fakultetima kao i na katoličke teologe i filozofe općenito, treba ovdje spomenuti i drugog jednog isusovca koji je svojim u biti evolucionističkim idejama i djelima 'revolucionirao' katolički svijet u pogledu filozofskih i teoloških konsekvencija što ih je, i sam znanstvenik, povlačio iz pozitivnih znanosti. Riječ je o već spomenutom isusovcu Teilhardu de Chardinu, na čija djela su me još 1960. u Parizu upozorili prijatelji i poklonili mi svih pet svezaka njegovih djela, koji su do tada izašli (danas ih je izdano već

13). Sjećam se kako sam se, čitajući ga, divio snazi analitičkog i sintetičkog uma toga učenog isusovca, a naročito njegovim smjelim 'evolucionističkim' idejama.

Unatoč promijenjenoj duhovnoj situaciji nakon II. Vatikanskog koncila, ona nije odmah nastupila u svim doktrinarnim aspektima, pogotovo ne što se tiče evolucionističkih ideja, Sveti oficij je svojom 'opomenom' (monitum) od 30. lipnja 1962, upozorio na djela Teilharda koja u filozofskom i teološkom aspectu (in materia philosophica ac theologica) sadrže 'teške zablude' (gravibus erroribus) kojima se 'vrijeđa katolička doktrina' (catholicam doctrinam offendant). Sve to međutim nije spriječilo našeg poznatog isusovca Miju Škvorca, profesora na visokom teološko-filozofskom učilištu Družbe Isusove u Zagrebu, a kasnije i biskupa, da napiše članak „Slučaj Teilhard de Chardin”, objavljen u *Bogoslovskoj smotri* 1964. (vol. 33, no. 2 travanj 1964). U tom članku je naš isusovac s velikom simpatijom prikazao, osim životnog puta, i doktrinu Teilharda, tog 'pjesnika i kritičkog znanstvenika, gotovo mističnog vizionara i uzornog svećenika', kako ga Škvorc simpatično karakterizira.

Upozorivši na to kako je na temelju znanstvenih rezultata taj osporavani ali i intelektualno odvažni isusovac gledao 'zaokruženo na svemir i svemirska zbivanja' te kako je sve to promatrao u perspektivi Bergsonove 'stvaralačke evolucije', Škvorc pregnantno ocrtava Teilhardovu kozmogenezu, biogenezu, antropogenezu i naposljetku kristogenezu. Unatoč njegovih nedorečenosti i 'propustima' koje dokumentira uglavnom kroz njegove kritičare, Škvorc ističe kako je Teilhardova nakana bila 'da pokrsti Einsteina, kao što je Toma pokrstio Aristotela'. Kao što i za samog Škvorca tako i za katoličku doktrinu općenito nije bila posve prihvatljiva Teilhardova ideja o 'evolucionističkoj struji, koja samu sebe nosi i usavršava' i koja se probija od kozmogenezu i biogenezu do antropogenezu i konačno do same kristogenezu. Tako je unatoč gotovo svim uvidima filozofskih i teoloških 'modernista', čija učenja nisu u najmanju ruku zazorna postkoncilskoj katoličkoj doktrini, jedino teilhardovska ideja sveprožimajuće evolucije ostala diskutabilna i poslije spora oko 'modernizma' u suvremenoj katoličkoj filozofiji i teologiji.

Naravno da se konzervativni duhovi ne mogu pomiriti s 'revolucijom' u katoličkoj doktrini, koja se dogodila s II. Vatikanskim koncilom. Korifejem tog konzervativnog duha može se smatrati dominikanac Charles Fiore (ređen za svećenika 1961. a umro 2003) sa svojom knjigom *Posljednji boj đavla* (The Devil's Final Battle). Kako sam kaže u pismu prijateljima kojima je poslao fotokopije spomenute svoje knjige, da je on odgojen u predkoncilskoj crkvi i da je prilikom otvaranja Koncila 'stajao između tradicije i promjena koje će iznutra razarati katolicizam sljedećih četrdeset godina'. Posuđujući naslov navodno trećeg fatimskog proročanstva, autor u toj svojoj knjizi u osamnaest poglavlja razvija tezu kako će, predviđanjem 'treće tajne', biti razorene posljednje utvrde konzervativne crkve s II. Vatikanskim koncilom. To i jest razlog da postkoncilski pape, na čelu s Ivanom XIII. koji je inicirao 'revolucionarni' II.

Vatikanski koncil, svim silama nastoje, naravno prema autoru, da 'treće' fatimsko proročanstvo ostane vječnom tajnom jer ga pape neće i ne žele objaviti.

Kako ističu crkveni povjesničari i analitičari, malo je Marijinih „poruka” iz raznih njezinih ukazanja, koje su tako zaintrigirale katolički ali i ostali svijet kao fatimska „treća tajna”. Ona je navodno sadržavala događaje, tjeskobne za čovječanstvo i čitavu Zemlju. Iako službeno neobjavljena, o njoj se spekuliralo na najrazličitije načine, pri čemu je Vatikan uvijek šutio, premda je preko mjesnog portugalskog biskupa tekst poruke 1957. dospio do tadašnjeg pape Pía XII. Govorilo se da je papa Ivan XXIII., inicijator II. Vatikanskog koncila, navodno bio zgrožen njezinim sadržajem. Kako bi odvratio atomski sukob, isti je papa, kako su mediji nagađali, upoznao sa sadržajem treće fatimske poruke Kennedyja i Hruščova za vrijeme „kubanske krize”, kada je svijetu prijeto atomski rat.

Trijezni teolozi i analitičari crkveno-katoličkih zbivanja naglašavaju kako će Crkva i dalje biti suočena sa sličnim apokaliptičkim „porukama”, koje ne će moći izbjegavati ali će morati na njih razumno reagirati. Tim više što će se takvim apokaliptikama u pravilu smanjivati povjerenje, nada i ljubav prema Bogu i širiti strah među ljudima. A moguć je i porast netolerancije prema ljudima, i posebno prema kršćanima koji se ne će pokoravati sličnim apokaliptičkim „porukama”, poručuju spomenuti trijezni teolozi i crkveni analitičari. Dodao bih tome da to vrijedi i za sve moguće konzervativce koji „revolucionarni” obnoviteljski duh Drugog vatikanskog koncila dovode u pitanje i htjeli bi da se slovo i duh „antimodernizma” ponovno vrata u ovo vrijeme, koje je dakako bremenito novim problemima, ali koje je prožeto definitivno dijalogom, tolerancijom i pluralizmom.

Dürerovski bakrorezan

Predrag Jirsak, *Lugarinka i Grdelin*,
Fraktura, Zaprešić, 2010.

U Kurosawinu *Rashomonu*, u pauzi izvještavanja o različitim verzijama priče o istom događaju, jedan od likova kaže kako nije važno jesu li priče istinite ili izmišljene, već je važno jesu li dobro ispričane. Aristotelova temeljna misao o razvoju fabule na temelju vjerojatnosti ili nužnosti tako je još jednom parafrazirana, ali i semantički razvedena i proširena do obuhvatnog, iako posve nepreciznog određenja priče i načina njezine prezentacije. Što bi moglo ili što bi trebalo značiti da je neka priča «dobro ispričana»? Pokušaj gonetanja nameće pitanje uvjerljivosti – što je neka priča uvjerljivija, to je bolja. Već je filmski lik naznačio da ga pojmovi istinosti/lažnosti događaja ne mogu uvjeriti u vrijednost i kvalitetu neke priče. Dakle, posrijedi je zasebna logika izgradnje pripovjednog svijeta, i o tome je načelno raspravila već klasična poetika. Množina prošlostoljetnih pripovjernih meandara, modela i strategija (kako im se već tepa u akademskim raspravama i današnjem živom pijesku književnih teorija i kritičkih pristupa), a prije toga ponešto i u engleskoj i francuskoj prozi 18. stoljeća, pokazuje da je uvjerljivo oblikovanje priče moguće i na temelju elemenata same priče. Intertekst, metatekst, ironično poigravanje s poznatim pripovjerskim strukturama i žanrovskim ustrojima, konačna likvidacija autora...

„Dobro ispričati” priču u Jirsakovu smislu ne znači pažljivo i disciplinirano graditi događajne nizove kako bi se uspostavio aristotelovski zaplet, vrhunac i rasplet, sama priča

kao prepoznatljiva i iscertana struktura nije jezgra ove knjige. Jezgra ove knjige nalazi se u ljusci, u slojevima pripovjedačevih misli koji okružuju pojedine događaje. Zapravo, događaja niti ne mora biti, odmotavanje/ispisivanje misli započinje već s prvom rečenicom. U početku bijaše misao. Priče su nestalne, misao je vječna. Primarnu koheziju teksta osigurava dominantni subjekt priče – unutarnji pripovjedač kojemu su događaji samo izgovor, pripitomljeni teren za odlazak u preispitivanja vlastite prošlosti, u oaze sjećanja na pojedina mjesta, ljude i događaje iz bliže hrvatske povijesti, u snatrenja nad trenutnim materijalnim i duhovnim položajem, u uspješne pokušaje ironičnog samosažaljevanja. Događaji se, dakako, ipak nižu, narativna je živost zamjetna, ali ono što bitno obilježava i puni spoznajno-smisaoni kapacitet Jirsakovih tekstova pripovjedačeva su intelektualna zapažanja, mini-komentari, indicirana sjećanja, bljeskovi asocijacija, dojmovi fiktivnog subjekta konstrukcije. Predmet čitateljeva interesa nije sama priča, građenje eventualnog suspensea (osim u krimi-priči *Knjižara Gibert* gdje je to posve očekivano), nego pripovjedačevo snalaženje u uskim prostorima *oko* i *ispod* događajnog niza. Pripovjedač je razbijač Jirsakove prozne šifre, središnja baza cijelog posla, centrifuga koja nas odvlači od osi događajnice, ali i vraća njoj – kad mu se to prohtije, ako mu se prohtije. Zbog toga se cijela zbirka „petnaest priča o tajanstvu, nasilju, spolnosti i prijateljstvu, s prijeloma stoljeća”, kako se već samonameće podnaslov knjige i time dodatno zamučuje smjer tumačenja, ne doživljava nužno kao zbirka priča, nego kao zbirka namjernih zapisa o autorovu sazrijevanju, od poznog mladenaštva do pune zrelosti i pokojeg zrnca starosti. Konstriuran kao lik osobnosti koji je

na pragu predmetnog autorova svijeta, koji mu je u nekim karakterističnim životnim koordinatama gotovo identičan (rođenje u Osijeku; studiranje i klapsko druženje u Zagrebu – Taverna, Splendid; profesura anglistike – autor je bohemist i diplomirani anglist; otac profesor u Osijeku – Mirko Jirsak, autorov otac, bio je profesor na osječkoj Učiteljskoj školi; Ivana Iskra kao ime ženskog lika nastalo spajanjem imena dviju Jirsakovih kćeri, zatim određeni bjelovarski i jadranski toponimi...), pripovjedač je nostalgичni kroničar kojeg autor vješto podmeće čitateljima na uvid (na svidanje ili prijekor!) u ruhu pričanja priča. Da nije tako, a granica je nerijetko krhka, Jirsak ne bi bio autor pripovjedne fikcije, nego bi pred nama stajala knjiga decidirane autobiografske proze, s obilgatnom portretnom autorovom fotografijom na naslovnici, a knjiga bi se posve sigurno zvala: *Moja životna priča. Autobiografski zapisi u petnaest slika*. Ovakvo je put do onoga što nam pisac želi reći postao mnogo zanimljiviji i iskreniji, i samo naizgled zaključaniji i udaljeniji: to je zapravo moj život, a priče su samo gdjekad izmišljene, dok je papirni pripovjedač moj tvrdni alter ego. Snadi se, dragi čitatelju, ako hoćeš i možeš! Jirsakov je pripovjedač sentimentalni luzer, ponešto kičast u svojim skrivenim suzicama za otperjalim godinama, ali nipošto nije dosadan: njegova je stalnost u njegovoj nesigurnosti i postupnom gubljenju središta. Nešto poput modernističkih junaka, ali budući da se ipak nalazimo na prijelomu stoljeća, valja biti oprezan: dozirana ironija, ohlađeni humor i nostalgичno prizivanje monumentalne spolnosti kao znak prohujalog zlatnog doba pomažu ublažiti jetkost sazrijevanja, starenja i sve očitije osamljenosti (*Lugarinka i Grdelin, Pritok odbacivanja, Druga u tuzi, Documenta magica, Lekcija stranog jezika*).

Kao svjedok postmoderne (ali još uvijek modernizmu vjeran), autor postojano pazi da nas iznenadi skrivanjem narativnog toka, da napusti jedan a da nam zauzvrat ne ponudi drugi, uz neizostavne surogatne komentare i vizure svoga pripovjedača-pseudofilozofa. Postmodernistički kolaž i dekonstrukcija priče vidljiva je u *Vakancama dijaboličnog listonoše*, u kojem se intrigantno odmotavanje usprene naracije s razmišljanjem o mjestu i

ulozi Nečastivog iznenada reže fragmentima posve drukčije literarne stvarnosti: napomenama priređivača da je ono što smo dosad pročitali samo dio priče koja će se nastaviti, s uputama i rječnikom za lakše shvaćanje cjelovita teksta, mogućim fragmentima-nastavcima početne priče, izvadcima iz javnih komentara o sudbini pisca prekinute priče i sl. Pri tome do izražaja dolazi autorov talent za humorno i komično, izražen u upotrebi različitih lokalnih jezičnih idioma i funkcionalnih stilova koji se pojavljuju kao vox populi te u sastavljanju prigodnih stihova koji početno intelektualno dimenzioniranje teme prekinute proze prevode u lakrdiju i otvorenu pripovjednu improvizaciju. Humorum se napose ističe priča *Štosna baba Ofelija* koja već u naslovu denotira, ali i travestira Jirsakovu anglističku naobrazbu, privrženost engleskom klasiku i priznato prevodilačko umijeće. Pričom dominiraju duhoviti prijevodi stihova Spikea Hawkinsa Jirsakova fiktivnog profesora: *Pig sit still in the strainer... I must have my pig teal/U cjedilu jedna gica mirno sjedeć drži rit... briga me je obuzela, kako ću sad čaj svoj pit*, ili *The pig fell over the upturned motor car!* *Gica pjana kao majka pade preko motor-bajka*. Svoju je pak češku životnu i strukovnu stranu autor natuknuo u priči iz Domovinskog rata *Đavolovi amuleti*, u kojoj pozadinski dobrovoljac dovodi humanitarni konvoj iz Češke u Osijek. Priča smirene i pravocrtne naracije, uz vojnički discipliniranog pripovjedača koji škrto i duhovito, polunaivno i poluironično, upravo češki, skicira događaje oko sebe. Tek usputni, SF motiv pronađene karte bitke iz paralelnog svijeta, koju hrvatski i češki likovi pokušavaju odgonetnuti uz samostansku šljivovicu, odljepljuje priču od realističke matrice i diskretno joj pridaje pozlatu neodređenog, tajanstvenog i neizvjesnog. Domovinski rat prisutan je, kao glavni ili sporedni temat, u još nekoliko priča, ali ovdje je autor postigao najbolji efekt: podcrtao je elementarnu ozbiljnost ratne zbilje, a uvođenjem zagonetnog predmeta uspio je naznačiti simboliku otvorenosti ljudskog duha novim izazovima.

Jezična dimenzija Jirsakove nove proze posebice je markirana, što nije, kad je ovaj autor u pitanju, nikakva novost – dovoljno je prisjetiti se složenih struktura u romanu

Karavan savršenih (1964). Ovdje je temeljno njezino obilježje bogat i razveden leksik te pomna izgradnja sintaktičkih nizova, raspored duljih i kraćih diskurzivnih cjelina koje odmjereno pune značenjski fond teme i njezina krajnjeg smisla. To znači da je Jirsak u stanju, minuciozno poput Marinkovića ili Novaka, jedan motivski sklop u okviru teme semantički obraditi i opteretiti jezičnom raznovrsnošću koliko god hoće i koliko god mu treba, a da ne postane zalihosan i monoton, jedan od napornih kvazimodernističkih lingvostilista. U tome je smislu Jirsak pripadnik *stare škole* dobrog pisanja: kultiviran u fondu i izboru rječničkog blaga, talentiran u izgradnji rečeničnih i diskurzivnih sekvencija, kreativan u kombiniranju jezičnog standarda, lokalnih govora, slanga i funkcionalnih stilova, izvoran u metaforici. Zapravo, Jirsak pazi na svoj prozni jezik kao da ispisuje poeziju, što je vrlina pomalo egzotična i rijetka u današnjoj hrvatskoj književnosti: „Hodam, dakle, dürerovski bakrorezan, čekam da me tkogod izvuče iz nemogućeg položaja lebdenja nad taracom od granita, tj. nad samim sobom (satkanim od paučine jesenske), jer za to izvlačenje, jasno je, sam-samcat nemam baš puno šansi. Nemam, jer... eto, dotjerah do toga da se povjeravam. Znam ja, dakako, razloge svega toga lebdenja, lutanja i praznoće. Ne izostaje vam to nikada. Ponavlja se. Ista ona nevoljna, kažu stručnjaci za dušu, matrica psihološka.”

Prošlo je skoro pedeset godina od posljednje autorove ukoričene prozne knjige. *Karavan savršenih* proglašen je „čudesnim eksperimentom” (S. Lasić) i čudesno se zarobio u povijest, u sporadične leksikonske natuknice, kao i njezin autor. Prije toga hvaljeni roman za djecu i mlade *Mjesečeva djeca* (1958). Gdje je nestao Predrag Jirsak? Zatvoren u povijest dosadne svakodnevice, od kuće do posla, od posla do kuće? Trošeći svoj talent, vještinu i znanje na bohemističkoj katedri, na repetaciji akademskog građiva, te u prevođenju važnih (Zamarovsky, Mukařovsky, Čapek) i nevažnih naslova (dajdžestirane bajke za djecu)? Pred nama su, kako god bilo, „dobro ispričane priče” koje svome autoru mogu služiti na čast, kratka proza dugog daha u kojoj se istinski čitateljski uživa, pa se iskreno nadamo da slijedi otvaranje punih latica iz samozatajne

profesorove manufakture. Jirsak se konačno, uknjižen, vratio kući, i to je dobitak za hrvatsku književnost.

Ivica MATIČEVIĆ

Zbilja kao višeznačni mozaik sudbina junakinja romana

Branka Primorac: „*Divlje godine*”,
Fraktura, Zagreb 2010.

Spisateljica Branka Primorac svestrana je iskušateljica osobnih sposobnosti i energija, od novinarstva, pa do uređivanja značajnih biblioteka hrvatskog romana, te sustavnog bavljenja fotografijom i izlaganjem na šest samostalnih i nizu zajedničkih smotri, najčešće s određenim tematskim predloškom (npr. paške čipkarice). Objavila niz knjiga za djecu (*Maturalac* je nagrađen i nagradom „Mato Lovrak”), tako da susret s obimnom proznom knjigom *Divlje godine* ukazuje i na pothvat koji se potvrđuje kao uspješno iskušavanje u žanru kriminalističkog romana, dapače romana koji unutarnjom „ispovjednom kamerom” prati sudbinu malodobnih prijestupnica i njihov put od sitnih ili krupnijih krađa, pa do stvarnih ili „namještenih” ubojstava. Dapače, u romanu *Divlje godine* znalački se smješta zbivanje radnje, sve od čudnih malomještanskih razbojišta pa do velikogradskog svojevrstnog urbanog oblika prostitucije, proizvodnje „maloljetničke pornografije”, prodaje za drogu i svakovrsnih načina preživljavanja i utapanja u mutež zločina. Izgladnjelu četrnaestogodišnju „junakinju” Helgu ili Marinu pratimo u sceni prošnje hrane od kineskog kuhara, ali istovremeno smo svjedoci njezinoj odvratnosti prema dezodoriranoj prljavštini „potrošača” i njihovoj ravnodušnoj provjeri cijene gladi i ponuđenog seksa. Ukazujući kako je ne samo nova na „ulici iskušenja”, nego i tvrdoglavo probirljiva, pa i na svoj način „moralna” (imajući na umu pri-

jateljstvo s mladom „šveđankom” Lindom), glavna junakinja (Helga/Martina) svojevrsni je romanescni lakmus Branki Primorac, dapače, njezina „zločestoća i neporočnost” dio su erotizirane napetosti kojim autorica kao da testira ne samo svoje junake, nego i čitatelje!

Ovako složenu proznu sliku autorica mora nuditi kao svojevrsni kompleksni „tijek svijesti” glavne junakinje, kojim utvrđujemo kako su u pitanju policijsko isljednički postupci prema tvrdokornoj maloljetnici Helgi ili Marini i pokušaj utvrđivanja, kako sama tvrdi, „kako se (što)dogodilo i zašto se dogodilo, i gdje je ružnom početak”! Riječ je, dakako, o maloljetničkoj delinkvenciji, ali autorica uvelike proširuje mogući roman detekcije zapravo istovremenom slikom društvene margine, vremenom izlaska društva iz rata, ali i njegovim snažnim utjecajem na mračne porive i pohlepu „antijunaka”, te njihovu usmjerenost ka pljački i otimanju plijena, pa i po cijenu smrti i ubojstva. Spisateljici je to više nego uspješan način prenošenja naracije na unutarnji monolog junakinje, proširenje važnog dijela Helgine/Marinine percepcije svijeta pred čitatelja, markiranje središnjih zbivanja u očiste naracije malodobnice koja neprestano odbija biti tek puki stereotip „malodobne žrtve” i „zavedene naivke”. Branka Primorac znalački povezuje narativne detalje priče i očitu energiju junakinje koja neprestano nastoji, kako postaje sve razvidnije, ostvariti neki osobni prostor „slobode odrastanja” i nadmoći nad naizgled neizbježnom sudbinom žrtve! Preplićući „život” i „fikciju” koja postaje stvarnija od neizdržive primitivne agresije okruženja (oca, ljubavnika, prijateljice), junakinja gradi i mogući prostor otpora pukom „realizmu zla” i nalazi vlastite mogućnosti odrastanja u žudnji za slobodom, svojevrsnom mladenačkom superiornošću, pa bila ona ostvarena i gotovo surovom grubošću i osvetom.

Dio Helga/Marinina odrastanja spisateljica usputno povezuje i s bajkovitom pričom o obiteljskom pretku, bogatoj i u davna vremena opljačkanoj „Helgi”, kojoj se na neki način „mora” dokazivati obiteljski lanac nasljeđivanja i priznanje svojevrsnoj raskućenoj „nasljednici”, kako bi se iskupili od „osvete zle sudbine”. Branka Primorac pomalo iro-

nično koristi dijelove hrvatske književne povijesti, koja, zanimljivo, jednim dijelom otkriva još uvijek prepoznatljiv antagonizam „kmetske” ruralnosti i „gospoštijske” (doduše često nesnalažljive) superiornosti. Ovaj „šenoinski” motiv poslužit će autorici za briljantno „otvaranje” završetka romana o maloljetničkim stranputicama barem na dva načina: prihvaćanjem njegova završetka mogućom zatvorskom „egzekucijom”, ili... o tome čitatelj može provjeriti u romanu koji je u međuvremenu napisala jedna od spisateljinih junakinja!

Tom vještinom spisateljica otvara i radnju romana: Marina (ili Helga) u zatvorskoj ćeliji podvrgnuta je neuspješnom ispitivanju (bez priznanja zločina), tako da čitatelj uvodno prati košmare malodobnice, ali istovremeno i Helga/Marinin ili bolje rečeno: spisateljčin unutarnji monolog o junakinjinom životu, obitelji, okrutnosti oca, slabosti majke, bolesnoj sestri. Fragmenti životnih bljeskova ukazuju kako junakinja (Marina/Helga) odbija odigrati ulogu „stereotipa ispitivanja” i pokušava i sama povezati konce stvarnog života koji je proživjela. Njezina uzrečica kako „nije jednodnevno pile bez života, bez mozga, bez biografije” ukazuje na mladenačko iskustvo koje koristi različite izvore inspiracije. Uvodne stranice romana ukazuju na vještinu komentiranja policijskog ispitivanja psihijataru i psihologu, pa i analogiju koju junakinja prepoznaje u kompjutorskim igricama. No, opsežnost nerazjašnjenih priča koje se samo dijelom razrješavaju otkrivanjem ubojica i utvrđivanjem njihovih opaćina, značajno je obogaćena ulaskom u radnju ambicioznog isljednika (Jura) koji se upravo zbog slučaja maloljetničkog ubojstva nevoljko vraća s mora, jer i sam ima osobnih nevolja, što ga, na što ukazuje i autorica romana, senzibilizira za kriminalni slučaj. Moramo upozoriti kako isljednik Jura otkriva da u današnjem vremenu često ono što naizgled pomaže u osobnim nevoljama, postaje i opasnost da junaka baci u još dublje probleme. Vidljivo je kako Branka Primorac ne moralizira i ne „čuva” svoje likove od mogućih kušnji i njihovih posljedica, ali isto tako ne uskraćuje im mogućnost izbora između „dobra” i „zla”, čak i kada se čini kako se zbilja svijeta zaokružuje tek jedi-

no mogućom policijskom istragom. Autorica u četrnaest poglavlja romana pokazuje kako je potrebna ne samo vještina gradnje zapleta i praćenja zbivanja, uvjerenost u važnost teme i njezino višeslojno analiziranje, nego i to da svako od poglavlja nudi nove činjenice slici zbivanja i sudbini junaka romana, dapače, da ih umnaža značajnima i stvara svojevrsnu složenu proznu tvorbu.

Same činjenice za Branku Primorac kao spisateljicu očigledno su tek ona „površina” koju nastoji pred čitateljem „raskrinkati”, ukazujući na privid stvarnosti koji se prodaje kao potrošna roba, a čini to vještom i detaljnom deskripcijom a i opsežnim brojem likova, dok dijelovi „priče” zapravo kruže „ispovjednim diskursom” glavnih likova romana. Tako autorica (kao demijurg svih ispovijedi i njihove višestruke provjere) stiže svuda, od vrhova dilerske piramide „žudeh užitaka”, pa do ovisničkih grupa, u samo dno gradske kanalizacije, pokazujući kako se moralne dvojbe pred razornim društvenim procesima mogu razgrnuti i naizgled složenom naracijom, unutarnjim monologom i vrijednom i nadasve aktualnom kriminalističkom pričom. Mogli bismo reći kako je roman Branke Primorac *Divlje godine* „majka” mogućih novih prozanih tvorbi, koje fiksirajući trenutak sadašnjosti, uspješno pokazuju zrcalo i onoga prošlog, a i dolazećeg vremena!

Branimir BOŠNJAK

Kritika svima, a ne samo njima!

Stijepo Mijović Kočan rođen je u Đurinićima, Konavle, 14. travnja 1940. Školovao se u rodnom selu, Grudi, Dubrovniku i Zagrebu, gdje je i stekao doktorat iz književnosti. U pedesetak godina djelovanja dokazao se kao „renesansni” čovjek djelujući kroz zanimanja redatelja, predavača, novinara, urednika, feljtonista, kolumnista, kritičara i pjesnika. Objavio je preko dvadeset knjiga raznih žanrova, a velik broj pjesama preveden mu je

na francuski, engleski, talijanski, ukrajinski, poljski, slovenski, makedonski, rumunjski, bugarski, albanski, mađarski...

Upravo objavljena knjiga *S Talijom nakon predstave*, u izdanju *Društva hrvatskih književnika*, temelji se na autorovom odabiru kazališnih kritika o scenskim izvedbama od 1998. do 2007. godine, objavljivanih na tjednoj bazi u *Školskim novinama* – tjedniku hrvatskih prosvjetara. Kako sam autor navodi struktura i izbor kritika uvrštenih u ovaj desetogodišnji pregled uvjetovani su ograničenjem broja stranica pa tako knjiga sadrži šezdeset i sedam kritika iz kazališta diljem Hrvatske pa čak i Mostara, i to isključivo predstave domaćih dramskih pisaca, s naglaskom na suvremenici. Nit vodilja koja se provlači kroz odabrane kritike naznačena je od samog autora u *Autorovoj popratnoj riječi*, gdje on objašnjava kako mu je najdraža i najbliža takozvana *induktivna* kritika, koja *proizlazi iz samog djela videnog na pozornici* jer ona podrazumijeva poznavanje *estetskog, etičkog, lingvostilskog, akribijskog, gnoseološkog i recepcijskog* prosudbenog stava – tvoreći jednu smislenu cjelinu – što bi i predstave trebale biti. Tako autor, pišući kritiku, opisuje predstavu kao cjelinu upravo kroz osvrt na njezine dijelove – pisca, glumce, redatelje, kostime, scenu, svijetlo, pokret... Kada se ovome doda naslov koji upućuje na bit kritike, često i duhovit, kratki sadržaj, objašnjenje ponekih stručnih termina te jednostavni, a ne teški kritički metajezik, kritika je cjelovita.

Knjiga je podijeljena u 10 cjelina (godišta) od kojih svaka sadrži od četiri do devet kritika. Svaka pojedina kritika jasno je odijeljena naslovom, podacima o piscu, naslovu djela, redatelju, te kazalištu koje je predstavu postavilo, dok se na kraju kritike nalazi točan datum objavljivanja u *Školskim novinama*, čineći ovo izdanje jasnim i kronološki preglednim te omogućavajući čitateljima uvid u iste. Knjiga posjeduje i kazalo imena, što dodatno olakšava moguću čitateljev individualni izbor kritika o predstavama koje sadržavaju određene osobe (glumce, redatelje...).

Kočan ciljano piše za svoju publiku – profesore i nastavnike koji organiziraju odlaske učenika i studenata u kazalište, a time i ine same, pokušavajući im dati jednostavan, ali

istovremeno iznimno zahtjevan odgovor na pitanje: „Hoće li ili neće sa svojim učenicima to gledati?“ kao na primjer u *Histo(ole)rijadi*, Senker, Škrabe, Mujičić: *Mladen Crnobrnja, popularni Gumbek, i ovdje je zagorsko domobranski Jambrek Gumbek, čime je na lijep i publici drag način proslavio 40. obljetnicu glume... Pogledati, vrijedi pogledati*.

Autor u svojim kritikama preferira komediju kao „zastavljeni žanr“, boreći se tako za priznanje sastavnog žanra dramske i književne umjetnosti, bez obzira na većinske negativne stavove o vrijednosti komedije naspram ostalih žanrova. Nadalje često skreće pažnju na umjetnički izričaj rubnih kazališta naspram ustaljenih i priznatih kazališta ili kazališnih grupa. Još jedna, danas već i pomalo rijetka, autorova karakteristika je borba za dramsko kazalište naspram redateljskih konceptata koji prevladavaju hrvatskim kazališnim izričajem u kojoj on ne napada, već i razumije, pokušava objasniti i pozitivno govoriti o inima i njihovim kvalitetama, ali i upozorava na problem *stanja*, a ne *zbivanja* na sceni u redateljskim konceptima, koje rezultira kratkotrajnim interesom publike. Upravo u kritikama koje se bave ovom tematikom očituje se autorov nadalasve demokratski način kritike, pri čemu on uvažava „protivnika“ i upućuje na diskusiju, a ne na bezuvjetno negiranje što u *Pogovoru* knjige naglašava i Sanja Nikčević: *To ne znači da je Kočan protivnik redatelja jer će pohvaliti umijeće čak i u tom trenutku neafirmiranih poput vrhunskog majstorstva mlade Aide Bukvić u režiji Budakova Klupka u Kommediji 1999*.

Posebnu pažnju autor pridodaje lutkarstvu kao kazališnoj umjetnosti, upozoravajući pri tome na sve češću problematiku upotrebljavanja lutke kao scenografije, pukog estetskog ukrasa predstave ili glumčeve rekvizite nazivajući to *primitivnom animacijom ili fingiranjem animacije*, pa često oduševljeno reagira na „prave“ lutkarske predstave *Petrica Kerempuh i spametni Osel*, Domjanić i Hitrec: *Ono što svakog posjetitelja može obradovati jest povratak lutkarskoj sceni, kako i treba biti. Igra se štapnim lutkama iza paravana, gdje je čak i plafon u funkciji*.

Kočanove kritike odaju i neizmjernu naklonost prema glumcima, pri čemu su neki

od „najhvalospjevnijih“ redaka njegove kritike posvećeni upravo glumcima kao što je slučaj s izvedbom *Prije sna*, Lade Kaštelan: *Ipak, ono što je u predstavi najvrjednije – to su glumci. Helena Buljan tragiku je žene na umoru ostvarila majstorskom lakoćom. Iznimno sugestivno i jezično uvjerljivo nesretnu je seljanku donijela Jelena Miholjević. Razdraženju i prevarenu ženu koja gubi dijete snažno i sugestivno predočava Anja Šovagović-Despot...* Tako će u slučajevima i kada ima nešto za prigovoriti glumcima pokušati naći razloge za to i ne osuđivati samo njih. Međutim, dvije stvari koje im ne može oprostiti jest nepoznavanje vlastitog jezika koju on naziva *glumačko ćućorenje* – nesposobnost artikulacije palatala te izgovorne norme jezika općenito i slab glasovni doseg, što često ističe u kritici, *Princeza Pif*, Hercigonja i Zajec: *Princezu igra mlada Karla Brbić, glumački izražajno, ali posve izvan izgovorne norme hrvatskog jezika – ona jednostavno ne zna izgovoriti –č i –ć i ostale nepčane suglasnike*.

Kritike objavljene u ovoj knjizi posjeduju umjetničku i praktičnu vrijednost te predstavljaju dobar izvor informacija kako nastavnici i profesorima, tako i učenicima i studentima, ali i svim generacijama kazališnih ljubitelja koji se ne snalaze u teško razumljivim kritikama pojedinih kritičara namijenjenima isključivo usko odabranom znanstvenom/kazališnom krugu. Ovakvim načinom pisanja Kočan njeguje kazališnu umjetnost, ne dopušta prevladavanje jednog trendovskog poimanja istog te istovremeno približava kazalište svim slojevima ljudi, a ne samo nekim odabranim.

Alen BISKUPOVIĆ

Fusnote ljubavi i zlobe (55)

Ivana Simić Bodrožić: *Hotel Zagorje*.
Profil International, Zagreb 2010.

Literature na temu Domovinskoga rata već ne manjka u hrvatskoj književnosti. Najbitniji događaj u novijoj hrvatskoj povijesti prikazan je u fokusima raspona od diletantske do solidne memoaristike, od patetičnih literarnih eskapada do korektnih književnih uradaka, ali je vrhunskih, zanatski i misaono zrelih ostvaraja, uistinu malo. Dapače, u kompleksu koga bismo najtočnije smjestili u duhovni fenomen novijom američkom teorijom definiran kao bijela krivnja, prevladavaju projekti čija se politička korektnost mjeri realnom distancom ne spram kroatocidnoga vojnopoličkog projekta nego spram onih koji su imali hrabrosti suprotstaviti mu se. U svim tim pričama o zločinima koje su hrvatske snage počinile nad srpskim civilima, zlodjelima koje nitko normalan niti želi niti može zanijekati, događa se suptilna manipulacija čija je strategija vrlo jednostavna – preoblikovati istinu tako da agresija nije bila agresija, nego je, zapravo, bila opravdana obrana srpskoga naroda pred nadolazećim genocidom. Neprekidna priča o zločinu još jednom pripisuje se prešutno ali isključivo jednoj strani. U toj suludoj situaciji dojučerašnja novinska pera iz paradržavnih medija paradržavne srpske tvorevine na tlu Hrvatske bivaju *via facti* promovirana u moralne autoritete, a ministri iste paradržave dionici/dioničari hrvatske koalicijske vlasti.

No, kakve to veze ima s književnošću? Sa stajališta zapadnjačkoga modela spisateljstva, vezana uz pojam zabavljaštva ili proizvodnje prvenstveno usmjerene tržištu, sve gore navedeno zapravo je suvišno. Hrvatska književnost, međutim, ne odgovara tom modelu s dva razloga. Tradicionalno, ona je bila namjesticom čitava niza duhovnih područja čija je realizacija permanentno opstruirana u konkretnim povijesnim okolnostima. Slijedom toga, hrvatska je književnost bila jedan od medija očuvanja nacionalne svijesti, s ulo-

gom kakvu književnosti zapadnoga kruga niti su imale niti su za njom imale potrebe. Niti jedna književnost ne nastaje u zrakopraznu prostor, ali je hrvatska posebna utoliko što je, umjesto zapadnjački uobičajena uživanja političke alimentacije, bila političkim partnerom u mjeri koju je omogućavala politička scena uvijek napola realizirane autonomije. Književnost kao paralelni svijet stoga je u nas, za razliku od modernističkoga protusvijeta, bila partnerom političkog dizajna koji je samom njenom nazočnošću u svom prostoru iskazivao vlastitu polovičnu, nerealiziranu autonomnost.

Ivana Simić Bodrožić svojim se autobiografskim djelcem donekle uklapa u najnovija gibanja hrvatske književnosti, obilježena ponajprije fakovskim projektom koji je, proizvodno i ideološki se suprotstavljajući po njihovim mjerilima ideologizaciji, a realno govoreći zbuđenosti hrvatske književnosti, pod firmom književnih kriterija nametnuo ideologem zlatnih osamdesetih i smrad jugovine kao njegovu prirodnu aromu. Samo donekle i kolateralno – ponajprije generacijski, a tek potom diskretno tendencioznom uzmicanjem pred pravom slikom hrvatske svakidašnjice. Mlada auktorica, naime, prvom rečenicom svoga životopisa ispisuje svoj stvarateljski stav: „Ne sjećam se ničega, kako je počelo.“ Naivnost djetinjstva znakovito se isprepliće s nimalo naivnim programom javnoga zaborava vješto podmetnutim u priči o pomirenju i suživotu, a čiji je cilj zaboraviti kako se ne bi moralo oprostiti, budući da se oprostiti ne će više imati što i kome.

Djevojčica usred ratnoga kaosa, zaokupljena odrastanjem ometenim okrutnim zbivanjima, sve to neodoljivo podsjeća na Annu Frank i njenu sudbinu. Mala Židovka, stješnjena sa svojim najbližima u potkrovlje, pritisnuta sumnjama, strahovima, neizvjesnošću, postala je simbolom ne samo zbog neupitne čistoće svoje tragičnosti. Dnevničko svjedočanstvo o njenu kratkom životu moglo je postati emblematskim u onom trenutku kada je zlo bilo pobijedeno, a pobijedeno je ne samo vojnim porazom nacističkog režima nego i razotkrivanjem razmjera njegove monstruočnosti i kolektivnom katarzom naroda u čijem je krilu to zlo niknulo. Sve to izostalo je

u najnovijim balkanskim ratovima. I taj izostanak jamči mogućim nastavak krvoprolića. No, to više nije literarnokritička tema.

Ukratko, pričom u prvom licu, ocrtava hrvatska spisateljica razdoblje vlastita odrastanja od trenutka kada skupa s bratom napušta rodni Vukovar, sklanjajući se pred nadolazećom agresijom. Noć prije puta, svladana uzbuđenjem, devetogodišnja djevojčica ne može zaspati: „Svjetlo u sobi je ugašeno i ja pitam brata mogu li doći kod njega u krevet. – Šta će nam pasovi kad idemo samo na more? – prošapćem. – Tata je rekao, ako se zakuha, da idemo kod strica u Njemačku. – odgovara. Ne razumijem što bi se to moglo zakuhati, ali slutim da je nešto u vezi politike jer svi stalno o tome pričaju.“ Rat sveden na tamo neke daleke nesporazume među odraslima, agresija kao zajednička mučka političara, sve to jako slični na danas debelo zaboravljeni dnevnik tada djevojčice Zlate Filipović, koja u opsjednutom i masakriranom Sarajevu sve grozote pripisuje neimenovanim starčecima koji se kao dogovoriti ne mogu te stoga pucaju jedni po drugima, a pokoji metak proleti i iznad njene glave. Nevinost djeteta najteža je osuda rata. Manipulacija djetinjstvom, pak, trebala bi biti tretirana zločinom. Proizvod takve manipulacije jesu i knjige u kojima se agresor imenuje tek posredno i nevoljko.

Naime, da nije rata u pozadini kojega hrvatska pripovjedačica napušta djetinjstvo i proživljava pubertet, njena nefikcijska proza bila bi simpatičan uradak na temu odrastanja, pisan živahno, lakoćom koja plijeni, stilom koji osvaja lepršavo. Pritom je bitno pripomenuti da se radi o uistinu darovitoj spisateljici, sposobnoj vlastito iskustvo uzdići do paradigmatškoga doživljaja, ostvariti ga literarno, što znači perceptibilno općinstvu, dakle – nadići osobnu, privatnu doživljajnost i vlastitu faktografiju prezentirati kao važnu, opću događajnost. Ali, rata je bilo, zbog nje-

ga su se dogodile stvari opisane u knjizi, bez njega bi sudbina pripovjedačice/lika bila bitno drukčija od ovoga što čitamo. Ta činjenica nas i ostavlja zbunjenima. Naime, između dva niza događaja, između osobnoga i javnog, gotovo da i nema dodirnih točaka, a ako se i spominje ratna stvarnost, ona je potisnuta, poput iskustva ružna, ali daleka, onoga što se događa nekome drugome, nekima drugima, negdje drugdje. To je u svakom slučaju legitimna perspektiva, ali i pokazatelj stanja javne svijesti. U Hrvatskoj rat kao da se dogodio nekome drugome. Nitko nije bio agresor, nema, dakle, ni krivice, postoji samo kolektivna nevinost – čija? Zavisno s koje se strane promatra. Ne govori o svemu tome, doduše, mlada spisateljica. Ima u njenim memoarima i dirljivih mjesta o izbjeglicama i njihovoj drugorazrednoj ulozi, ima spomena na nestale, ima uspješnih prikaza djetinjske perspektive, sam završetak je dirljivo emocionalan.

Ipak, nedostaje katarza. S obzirom na okolnosti u kojima živimo, nje ne će ni biti. U situaciji kada domaće književne vedete slave Jugoslaviju kao herojsko socijalno ostvarenje, a Amerikanci snime film o strahotama rata u Hrvatskoj koji je u nas gotovo bunke-riran, u situaciji koju se ne isplati potanje elaborirati, mada se primjera može naći bezbroj, u situaciji politiziranoj do besmisla, logična je upravo ovakva ispovijed – bez dubine. Nije ni Anna Frank ispisala filipike protivu nacističkog režima, ali nas svaka njena rečenica, pa i tematski najbezazlenija, podsjeća na strašan kontekst u kom je nastajao njen dnevnik. Taj je kontekst u nas izostao. Mi naprosto živimo u nezdravu društvu, u društvu gdje je takozvano suočavanje s prošlošću izlika da se ne suočimo s prošlošću! Kakovo društvo – takova i književnost. Barem njen mainstream.

Antun PAVEŠKOVIĆ

DHK - Kronika

Listopad 2010.

– 1. listopada

U Zagrebu je u 84. godini života preminuo književni povjesnik, kritičar, prevoditelj IVO ZALAR.

***

– 4. listopada

Održana je svečana dodjela književne nagrade „Fra Lucijan Kordić” književniku Tomislavu Žigmanovu za knjigu *PRED SVI-TOM: Saga o svitu koji nestaje*. Nagradu je uručio Borben Vladović- predsjednik DHK, a obrazloženje pročitao Đuro Vidmarović- predsjednik Prosudbenog povjerenstva.

Održana je sjednica Povjerenstva za Zagrebačke književne razgovore.

***

– 6. listopada

Na Tribini DHK predstavljena je zbirka eseja Božidara Petrača *NA TUĐIM TRAGOVIMA: Eseji o stranim piscima* (Naklada Jurčić, Zagreb, 2009.). Uz autora, sudjelovali su Zdravko Gavran, dr. sc. Vladimir Lončarević i voditeljica Tribine DHK.

U Zagrebu je u 86. godini preminuo književni povjesnik i esejist akademik RAFO BOGIŠIĆ.

***

– 7. listopada

Održana je sjednica Natječajnog povjerenstva za izbor uredništava izdanja DHK, u sastavu: Borben Vladović, Božidar Petrač, Ružica Cindori, Tito Bilopavlović i Branimir Bošnjak.

***

– 8. listopada

U Zagrebu je u 79. godini života preminuo pripovjedač i dramski pisac ANTE KRM-POTIĆ.

***

– 9. listopada

U Koprivnici je u organizaciji Podravsko-prigorskoga ogranka DHK obilježen 70. rođendan i 30. godišnjica umjetničkog rada književnice i slikarice ENERIKE BIJAČ. Predstavljena je zbirka pjesama *Riječ do riječ*, pjesničko-grafička mapa Enerika Bijač – Ugo Maffi: *Obla – La sponda*, te otvorena retrospektivna izložba slika. Uz autoricu, sudjelovali su književnici Božica Jelušić, Đuro Vidmarović i Lada Žigo, književna teoretičarka prof. dr. sc. Julijana Matanović, književna kritičarka i prevoditeljica mr. sc. Vanesa Begić, povjesničari umjetnosti Draženka Jelšić-Ernečić i mr. sc. Stanko Špoljarić, dramska umjetnica Vlasta Knezović i voditelj Tribine DHK PP ogranka Darko Pernjak.

Pokrovitelji obilježavanja: Grad Koprivnica i Županija koprivničko-križevačka.

***

– 11. listopada

Na Tribini DHK predstavljen je opus Ivice Jembriha *VU SLAVU KAJKAVSKE REČI (uz zagorski gablec)*. Uz autora, sudjelovali su Vladimir Poljanec, dramska umjetnica Nada Klašterka i voditeljica Tribine DHK.

***

– 12. listopada

Održana je Tribina DHK za članove i predstavnike medija *U susret 31. zagrebačkim književnim razgovorima* na temu: *BIBLIJSKI*

POTICAJI U EUROPSKIM KNJIŽEVNOSTIMA. Sudjelovali su predsjednik Povjerenstva za ZKR Nikola Đuretić, član Povjerenstva akademik Ante Stamać, voditeljica 31. ZKR-a Ana Janković Čikos i voditeljica Tribine DHK.

***

– 14. listopada

U Zaboku je na konferenciji za novinare proglašena dobitnica nagrade „Ksaver Šandor Gjalski” – Ivana Šojat-Kučić, za roman *UNTERSTADT* (Fraktura, Zaprešić, 2009.).

***

– 14. do 16. listopada

U Vinkovcima su održani *16. dani Josipa i Ivana Kozarca*. Na znanstvenom skupu *Književno djelo Zlatka Tomičića* sudjelovali su: Anica Bilić, Antonija Bogner-Šaban, Branimir Bošnjak, Katica Čorkalo Jemrić, Dubravko Jelčić-voditelj, Stanislav Marijanović, Sanja Nikčević, Goran Rem, Vladimir Rem, Helena Peričić, Andrija Vučemil i Dragana Vučić.

Na večeri ugođe, poezije i glazbe s urednicima, autorima i prijateljima u povodu 30. obljetnice postojanja i rada *PRIVLAČICE* sudjelovali su: Tito Bilopavlović, Branimir Bošnjak, Katica Čorkalo-Jemrić, Želimir Ivković, Dubravko Jelčić, Pajo Kanižaj, Miroslav S. Mađer, Stanislav Marijanović, Joža Mikulčić, Željko Piperković, Vladimir Rem i tamburaški sastav „Šumari”. Voditeljice večeri: Ivana Petričević i Helena Voda.

Na poetskom kazivanju *ŽIVIH KAPITALA* sudjelovali su: Tito Bilopavlović, Branimir Bošnjak-voditelj, Ljerka Car-Matutinović, Mirko Hunjadi, Hrvoje Hitrec, Josip Ivanović, Pajo Kanižaj, Kazimir Klarić, Mladen Kušec, Miroslav S. Mađer, Josip Paulić i tamburaški sastav „Slavonci”.

Dodijeljene su nagrade: *Stjepanu Babiću* – za životno djelo; *Boži Mimici* – za knjigu godine-znanost „Slavonija od antike do 20. st.” i „Slavonija u 20. st.” (VBZ, Zagreb, 2009.); *Ivani Šojat-Kučić* – za knjigu godine-proza „Unterstadt” (Fraktura, Zaprešić, 2009.); te Povelje uspješnosti: *Ivani Simić Bodrožić* za knjigu „Hotel Zagorje” (Profil, Zagreb, 2010.) i *Zoranu Malkoču* za knjigu „Groblje manjih careva” (Profil, Zagreb, 2010.).

Zadnjega dana održano je *JUTRO POEZIJE* učenika srednjih škola i mladih pjesnika *Ivanu Kozarcu u čast*. Voditeljica: Nikolina Maletić.

***

– 14. do 17. listopada

Održani su *31. ZAGREBAČKI KNJIŽEVNI RAZGOVORI* na temu: *Biblijski poticaji u europskim književnostima*. Sudjelovali su: Michał Babiak i Oliver Bakoš (Slovačka), Yiorgos Chouliaras (Grčka), Manuel Frias Martins (Portugal), Rainer Grübel (Njemačka), Jaroslav Otčenášek (Češka), Galina Tiapko (Rusija), Boguslav Zeliński (Poljska), Mario Cifrak, Božidar Petrač, Dean Slavić i Ante Stamać (Hrvatska). Voditeljica: Ana Janković Čikos.

Gost-književnik 31. ZKR-a bio je akademik Ivan Aralica s prijevodom na engleski jezik knjige *KONJANIK / HORSEMAN* objavljene u Biblioteci ZKR i projekcijom istoimenog filma u režiji Branka Ivande i produkciji *Vestaco & Telefilm*, 2003.

Sudionike 31. ZKR-a na primanju u Nadbiskupskom duhovnom stolu Zagrebačke nadbiskupije pozdravio je mons. Ivan Šaško, pomoćni biskup.

Zadnjega dana za sudionike je organiziran izlet u Nin i Zadar. Domaćin je bio predsjednik Ogranka u Zadru Tomislav Marijan Bilosnić.

***

– 18. listopada

U Zagrebu je u 79. godini života preminuo jezikoslovac *akademik JOSIP VONČINA*.

***

– 19. listopada

Na Tribini DHK predstavljene su zbirke uglednih svjetskih pjesnika u izdanju Naklade Đuretić – biblioteka „Erato” – *AUTOPORTRET SA SJETOM* Huga Williamsa, *MLIJEČNA STAZA* Kjella Espmarka i *U SREDIŠTU VODE* Yiorgosa Chouliarasa. Govorili su: književnik i teoretičar dr. sc. Branimir Bošnjak, grčki pjesnik Yiorgos Chouliaras, urednik Nikola Đuretić i voditeljica Tribine DHK.

***

– 21. listopada

U Pečuhu (Mađarska) u okviru programa *X. međunarodnog hrvatskičkog znanstvenog skupa* predstavljen je *Zbornik XII. Đakovački susreti hrvatskih književnih kritičara* (Đakovo, 2010.). Govorili su: Diana Stolac, Tatjana Ileš i Mirko Ćurić – predsjednik DHK-Ogranka slavonsko-baranjsko-srijemskog.

***

– 22. listopada

U Koprivnici je održan poetsko-glazbeni recital *ZAGRIJAVANJE ZA GALOVIĆA*. Dramski umjetnik Vid Balog recitirao je stihove Frana Galovića, a glazbenici Gordana i Miroslav Evačić izveli su podravski blues.

***

– 22. i 23. listopada

U Puli su u prostorijama Kluba hrvatskih književnika održani *8. pulski dani eseja*. Obilježena je 90. godišnjica rođenja *ZVANE ČRNJE* (1920.-1991.-2010.), 20. obljetnica Istarskoga ogranka DHK i dodijeljena nagrada „Zvane Črnja” *Deanu Dudi* za najbolju knjigu eseja *Hrvatski književni bajkomat* (Disput, Zagreb, 2010.). Nagradu su uručili predsjednik DHK Borben Vladović i predsjednik Istarskoga ogranka Boris Domagoj Biletić.

O književniku Zvani Črnji govorili su: Milan Rakovac, Helena Sablić Tomić, Irvin Lukežić, Božidar Petrač, Petar Strčić, Jelena Lužina, Danijela Bačić-Karković, Miroslav Bertoša, Vinko Brešić, Josip Bratulić, Albino Crnbori, Irena Grubica i Milorad Stojević. Tekstove za ovu prigodu i tiskanje u „Novoj Istri” najavili/priložili su: akademik Georgi Stardelov – predsjednik MANU, akademik Milan Moguš – predsjednik HAZU, akademik Miroslav Šicel i Evelina Rudan.

Prikazan je dokumentarni film o Z. Črnji (1989.).

Predstavljena je knjiga eseja „Anđeoski arhivi” / „Archives des Anges” autorice Alix de Saint-André (izdanje IO DHK).

Predstavljene su separat „Manipulacija” (Nova Istra, br. 3-4/2010.) i knjiga eseja i studija „Književnopovijesne vedute” Irvina Lukežića (izd. IO DHK).

U galeriji *Cvajner* održana je knjižena večer *Riječi u galeriji*.

Najavljeni su *9. pulski dani eseja* – listopad 2011. – na temu *Dokolica*.

Autor programa i voditelj: Boris Domagoj Biletić. Koordinatorica: Jelena Lužina.

***

– 23. listopada

U Zaboku je *Ivani Šojat-Kući* dodijeljena nagrada „Ksaver Šandor Gjalski”. Nagradu su dodijelili: gradonačelnik Grada Zaboka Ivan Hanžek, predsjednik DHK Borben Vladović i izaslanica Ministra kulture RH Dubravka Đurić Nemeč. Nagradu je obrazložio predsjednik Prosudbenog povjerenstva prof. dr. sc. Stipe Botica.

***

– 25. listopada

U Stubičkim Toplicama preminula je u 89. godini života pjesnikinja, dramska spisateljica i prevoditeljica *VESNA PARUN*.

U Zagrebu je u 86. godini života preminuo književni teoretičar i esejist *AKADEMIK ALEKSANDAR FLAKER*.

***

– 27. listopada

Društvo hrvatskih književnika održalo je komemorativni sastanak u povodu smrti pjesnikinje Vesne Parun. Govorili su predsjednik DHK Borben Vladović i akademik Ante Stamač. Dramska umjetnica Vlasta Knezović kazivala je stihove Vesne Parun.

U prostorijama DHK Naklada Pavičić predstavila je knjige: Hrvoje Matković *IZMEĐU MAČEKA I PAVELIČA / Politički portret Davida Sinčić; Karl Marx i Friedrich Engels KOMUNISTIČKI MANIFEST / Prvi hrvatski prijevod; Stipe Botica i studenti SUVREMENI HRVATSKI GRAFITI / Drugo, dopunjeno izdanje; Josip Pavičić AKO SMO ŠUTJELI, ŠTO JE OVO? / Dnevnik 1973./1974./1975.* Sudjelovali su dr. Ivica Miškulin, mr. Ivica Šola, dr. Stipe Botica i Josip Pavičić.

***

– 28. listopada

U prostorijama DHK nakladnička kuća „Alfa” predstavila je knjigu Vinka Grubišića *LATINSKA POEZIJA SREDNJEGA VIJEKA* (Zagreb, 2010.). Uz autora, knjigu su pred-

stavili glavni urednik Alfe Božidar Petrač, prof. dr. Darko Novaković i dramski umjetnik Dubravko Sidor.

***

– 29. i 30. listopada

U Koprivnici su održane 17. *Galovićeve jeseni*. Festival je otvorio predsjednik DHK Borben Vladović.

Pjesnici Borben Vladović, Ružica Cindori, Pajo Kanižaj, Tito Bilopavlović, Ernest Fišer, Davor Šalat, Božidar Petrač, Enerika Bijač, Božica Jelušić, Maja Gjerek, Milan Frčko, Mladen Levak, Božica Gašparić i Marko Gregur govorili su svoje stihove Galoviću. Pijanistica Marija Pavlović izvela je djela Fortunata Pintarića – Rondo i Dore Pejačević – Ljubica.

Pjesnici su kazivali svoje stihe i u Peterancu, u Galeriji Sabolić, gdje su se družili s učenicima peteranečke škole, te sudjelovali u pjesničko-glazbenom programu u organizaciji Udruge štovatelja Galovića u „Galovićevu domu”.

Na Tribini „Književno zrcalo” predstavljena su *Sabrana djela Frana Galovića* (MH Ogranak Koprivnica). Voditeljica: Maja Gjerek. Predstavljajući: akademik Milivoj Solar, mr. sc. Božidar Petrač, prof. dr. sc. Zvonko Kovač i Dražen Ernečić, prof.

Drugoga dana na *Pjesničkoj matineji* Božica Jelušić govorila je o Franu Galoviću, te proglasila finaliste „Malog Galovića”. Pjesnici su se družili s mladim literatima.

Na susretu *Razgovor za kraj* predstavljeni su finalisti 17. *Galovićevih jeseni*: Ivana Šojat-Kuči, Zvonimir Majdak, Nikola Đuretić, Lana Derkač, Pajo Kanižaj, Miljenko Muršić, Damir Maderić.

Predstavljeni su dobitnici Nagrade za kratku priču: Mirko Čurić, Robert Roklicer, Miroslav Kosović.

Razgovor s književnicima finalistima vodio je Darko Pero Pernjak.

U večernjim satima u Domu mladih u Koprivnici dodijeljene su *Nagrade „Fran Galović 2010”*: za najbolju kratku priču – prva nagrada: Miroslav Kosović; druga nagrada: Mirko Čurić i treća nagrada: Robert Roklicer;

za najbolju knjigu – Ivan Šojat – Kuči za roman „Unterstadt”.

Glazbeni ugođaj: pijanistica Marija Pavlović: Federick Chopin – Nokturno u cis molu op.posth; Dora Pejačević – Ruža.

Voditelji: Maja Gjerek i Mladen Levak.

Festival je zatvorio gradonačelnik Grada Koprivnica gospodin Zvonimir Mršić.

Organizatori: Grad Koprivnica i DHK-Podravsko-prigorski ogranak, Koprivnica.

Prosudbena povjerenstva za Nagrade: za najbolju knjigu – Enerika Bijač, Maja Gjerek i Luca Matić; za kratku priču – Enerika Bijač, Darko Pero Pernjak i Petar Lukačić.

Anica VOJVODIĆ